

અડખી

સેવા

ICCI

સાથેનું પેટ્રોલ

શેલ **X100** મોટર ઓઈલ

ગ્રંથાગાર

સદ્ગત સાહિત્યકારો

- શ્રી. રામનારાયણ વિશ્વનાથ પાઠક
શ્રી. રત્નમણિરાવ ભીમરાવ જોષી
શ્રી. હરિપ્રભાદ ગૌરીશંકર ભટ્ટ-મન્નદ્વીપ
શ્રી. યશવંત મનાઈલાલ પંડ્યા
શ્રી. અનંત પરમાનંદ ઠક્કર - શાહ્યાત્ર

સ્મારક અંક

મૂલ્ય બે રૂપિયા

અંજલિ-ક્રમ

લેખ	લેખક	પૃષ્ઠ
મથન અને નસીત	૧ ૥	૧
અમે આભારી છીએ	—	૪
આગર	ગસિદ્ અવેરી	૫
વમખી વિગવ	મુનિદ્રમા બદ્	૯
દહા	“ ગેવ ”	૧૪
રામનારાયણભાઈ	વિજયરાય વૈદ્ય	૨૫
મુગ્ધમી મિત્ર	પન્નાલાલ પટેલ	૨૮
વાતમવ્યમૃતિ પાઠક માટે	પીનાગર પટેલ	૩૧
સાગર સરખા	કે. ભાનુ અવેરી	૩૫
શેવની કવિના	જયત પાઠક	૩૯
પડિન મુગના પ્રતિનિધિ	માપાન	૪૬
આકાશનાથીના આપ્તવન	પ્રશાંત	૫૦
ધનિદાસકાર ગ્લમભિરામ	બોગીલાલ સુકેમ્	૫૫
મસ્તકકીર	ધનનુખલાલ મહેતા	૫૯
કકીરની મસ્તી	વિજયભાઈ મહેતા	૬૨
લાપરવા મસ્તકકીર	રામુ હકકર	૬૬
મોજવા મસ્તકકીર	જ્યોતીન્દ્ર દવે	૧૦
કાકા	કે. કે. લાવા	૭૩
યશવંત પંડ્યા-ચોડ મંમરજો	ગુલામરાસ પ્રોકર	૭૭
ખેમદિલ મિત્ર	ધનસખલાલ મહેતા	૮૪
યશવત	ચંદ્રવદન મહેતા	૮૯
યશવત પંડ્યા	જયતિ દલાલ	૯૩
વત્સલ વડીલ	કે. ભાનુ અવેરી	૯૭
આવે છે	“ સાહ્યાજ ”	૧૦૧
શાદ્યાજ	વિદ્યુતરાય દેસાઈ	૧૦૨
અનંતની આરાધના	દગિન્દ્ર દવે	૧૦૪
મારો ભાઈ	કપિલ હકકર	૧૦૯

સાહિત્યરસિકોત્તમ પોતાનું 'ખડેલું' સુખપન

વર્ષ : ૧] ૧૫ માર્ચ ૧૯૫૬ [અંક : ૮-૯

વાર્ષિક લવાજમ : ભારતમાં રૂ. ૨, પરદેશમાં ૪ અથવા શિ. ૬
દફતર : ૪ એ, બાબુનયાન પહેલી ફાતેલ લેન, ચોપાની સુખપન-૭

મંથન અને નવનીત

હિસેમ્બર મામના અકમા સદગત સાગરવતો શ્રી રામનારાયણ પાઠક, શ્રી રત્નમણિરાન જોષી, શ્રી મસ્તકકીર, શ્રી યશવત્ પડયા અને શ્રી અનંત ઠક્કરને અજલિ આપતો એક રમાન્ક અકતા ૧૫મી ફેબ્રુઆરીએ પ્રસિદ્ધ કરવાનો મનસુબો જાહેર ક્યો હતો. સંજોગોવશાત આ અક એક માસ મોડો પ્રસિદ્ધ થાય છે આના અનુસધાનમાં તો કલાપીની લીટીઓ જ યાદ કરવાની રહે છે કે,

“આ સાચું ને કરીશ લય હું કાનથી એમ લાઈ,
લાવી જાણ્યા વિણ ક્યમ શક્યો ગર્ના જોલ કાઢી?”

કારણ કે હિસેમ્બરથી માર્ચ સુધીના ત્રણ માસના અનુભવો ધણી શીખવી ગયા

પણ જે ત્રદાથી અમે આ કામ શરૂ કર્યું હતું કે શુભ નિષ્ઠાથી આદરેલું કામ પૈસાને અભાવે અટકી પડતું નથી એ ત્રદા અક્ષરશ કળા છે આ અક માટે અનેક સહાય મિત્રોએ અને શુભેચ્છકોએ અમને સહકાર આપ્યો છે જાહેરખબરો દ્વારા કે જાહેર ખબરો મેળવવામાં સહાયજૂત થઈને અથવા અન્યથા તેમણે અમારો આર્થિક જોગો હળવો કરી આ અંકનું પ્રકાશન સહજ બનાવ્યું છે

ગુજરાતના લઘુપ્રતિષ્ઠિ સાહિત્યકારોએ પોતાના લેખોથી આ અમને સમજાવ્યું ના છે અને સાહિત્યિક મૂડીથી અમને સહકાર આપ્યો છે. આ સૌ સહાયકોનો નામનિર્દેશ કરી એ સહભાગીતાનું મૂલ્યાંકન કરવાનો પ્રયત્ન કરવો એમ જાણીશતા છે એ મૂડી તો બને અમારા અંતરમાં જ સંઘરાયેલી રહે જો આ અટ્ટી કંઈ પણ માહિત્યસેના થઈ શકી હોય તો તેનો તમામ યત્ન તેમને ફાળે તેમને જ ફાળે જાય છે

અમારક અકને જીવત સાહિત્યનો એક પ્રકાર અમે પ્રમાણિતપણે માન્યો છે. દરેક સાહિત્યકારનું સ્મારક ત્રય થઈ શકે અમારું મન નથી એ અમે જાણીએ છીએ - હોય એમ ખરેખર હૃદયથી છીએ આના પ્રકાશનો અનેક સામયિકોએ પ્રસંગોપાત્ત ધ્યાન જ છે ભવિષ્યમાં પણ જેની શક્તિ હશે, જેની પાસે સાધનો ને નિષ્ઠા હશે તેઓ આ પરપરાને આ પ્રણાલિકાને જાગવી રાખશે એવી શ્રદ્ધા અમે સેવી ગયા છીએ

સંધ્યાટાણે - આગતી ટાણે મંદિર દ્વારેથી સહભાગીતા આવરશે. રણકાર કે ધટારવ ચિત્તને ભક્તિભાવથી ભરી દે છે અને બેવડી આપણે ધર્મરસ્તીનમાં લીન થઈ જઈએ છીએ. મરિજદમાંથી આવતો કોઈ પુત્ર પરસ્ત્ર મૌનવીની આગ્રાનનો ભુવદ અવાજ સાંભળી પત્નિ ભર પાદ પરનરંગિયારની યાદમાં અમથી મસ્તક ઝૂકી જાય છે. જ્યારે આમજનોને આપણાથી અજાણ કરતી મહાકાળની ચીસ સંભળાય છે ત્યારે કાળજી કંપી જડે છે, આપણે બેમાકળા થઈ જઈએ છીએ. હૈયું અસહાય થઈને બેવડી રૂદન કરી લે છે - અહુ સારી લે છે ઘડીપનના આ બધા ખેન છે શાંતિ-અશાંતિના વમળો શમી જાય છે અને ફરી પાછા આપણે સહુ રોગિંદા જીવનની ઘમણમાં ખેવાઈ જઈએ છીએ. ભક્તિ-બદગી જૂલાઈ જાય છે ને વ્યવહારના ખેલ શરૂ થાય છે વ્યક્તિ વિચારે પડે છે ને સમજિતમાં આપણે અજાણ જઈએ છીએ

એને સાહિત્યની દુનિયાના જે સ્વજનોને આપણે ખોયા છે. નિધનની સંવેદના હજી શમી નથી, તેમના સ્મરણો હજી

તાગ્ન છે ત્યાં જ એને અક્ષરદેહ મળે એ મોટેનો આ અદનો પ્રયાસ છે.

કાષ્ટ એને ઘેવળા કહેશે, કાષ્ટ કૌર્મીશીલતા કહેશે, કાષ્ટ ક્ષણ-ભરનો આવેશ માત્ર કહેશે એ અમે જાણીએ છીએ. જો એ ખરેખર બુદ્ધ હોય તો પણ એ અમને કરવા જેવી લાગી છે ને સમ્પૂર્ણપણે અમે કરી છે. એનો હોય માત્ર અમારે શીરે છે.

બાપી જેઓ ગયા છે તેઓ સંસ્મરણોની એવી મધુરપ, એવી સૌરભ, એવી સુવાસ મૂળી ગયા છે કે, આવા સ્મારકો થાય કે ન થાય, મા શારદાના પુત્રોની એ મધુરપ, એ સૌરભ, એ સુવાસ તો સાહિત્યના સુસન્નમાં મહેકતી ગહેવાની જ છે. ★

અમે આભારી છીએ—

‘અથાગાર’ એ જાહેરાતનું ઉત્તમ માધ્યમ છે એમ કહેના જેટલી કક્ષાએ અમે કદાચ ન પણ પહોંચ્યા હોઈએ

— પણ અમે એટલું જરૂર કહીશું કે જાહેરખબરો લેનાર અમે એક વિશિષ્ટ ધોરણે જરૂર જાળવી રાખ્યું છે

— ‘અથાગાર’માં એવી જ પેઢીઓની જાહેરાત લેનારા આવે છે જેમનો માલ, જેમની કાર્યક્ષમતા અને ગ્રાહકોને સતોષ આપવાનું ધોરણ અને વ્યવહાર ઉચ્ચ મ્દાના હોય

— એ પેઢીઓ કે સંસ્થાઓ સાથે આપ સપર્ક સાધશો તો આપને દરેક રીતે સતોષ જ થશે તેની ખાતરી રાખશો

— ખૂબ સહુભાવથી આ અકમા જાહેરખબરો આપી, સદ્ગત સારસ્વતોના સંસ્મરણો અને તેમને વિશેના લખાણોનું મથાશક્તિ સંપાદન કરી વાચકોના હાથમાં આ અક મૂકવાના અમારા અદ્વન પ્રયાસને જેમણે સક્રિય સહકાર આપી શક્ય બનાવ્યો છે એ સૌ જાહેરાતદારોના અમે ઋણી છીએ

— આ અકમા છપાયેલા ચિત્રોના બ્લોક અમને શ્રી હીરાલાલ ત્રિભોવનદાસ સોદાના સૌજન્યથી મળ્યા છે એ માટે અમે તેમના આભારી છીએ

ભાનુ ઝવેરી
રસિક ઝવેરી

મ ગળામૂર્તિ પાદક આદેશનુ ગયા સપ્ટેમ્બર માસની ૧૧ મીએ એકાએક હૃદય બંધ પડવાથી અણચિત્તે અવસાન થતા ગળાતી માહિત્ય ખરેખર ૨૬ બન્ધુ છે વિલીન થતા પતિયુગ અને પાગના પ્રયોગરીલ યુગ વચ્ચેના સરકાવ વિનિમયનુ એક માત્ર વાહન તેમના જવાથી નાશ પામ્યું છે ગુજરાતી ભાષાના એ પ્રમુખ પદ્ધતિ, પ્રતિભાશાળી ડાન, વિદ્વાન પિગળકાર અનન્ય વાર્તાકાર, મમંત્ર અને નિર્ભય દાખ્યકાર સમથ વિવેચક અને નિત્ય પ્રવૃત્તિ શીન પાદ-સાદેશ ગની ગુજરાતનુ અણમોહુ રત્ન હતા પણ તેમનુ આગતુ પ્રાન તો અણિશુદ્ધ અને આદ્ય પાદક તરીકેનુ હતુ એમ મારા ચાગ પાચ વર્ષના અગત પગિયે હુ અનુભવી શક્યો છુ

કયાયથી, કોદની પણ પસેથી કંઈ જાણુવાનુ મળે તો એક જિજ્ઞાસુની હેસિયતથી શીખવાની તેમની ઉત્સુખતા અને નમ્રતા ખરેખર આશ્ચર્ય પમાડે તેની હતી બીજે પક્ષે કોઈ નિઘા-અર્થાને તેમણે કદી નિગાશ કર્યા નથી અગલના ગણી શકાય તેના કામોને સ્થગિત કરી, તમિવતની અવસ્થાતાને નિમારેને પણ તેમણે જ્ઞાનપિપાસુઓને મન સ્મિતથી આવકાર્યા હતા એ હુ જાણુ છુ. પઠન અને પાઠનનો પાદ-ડુળનો ધર્મ તેમણે આજીવન પાલ્યો અને ઉજાલ્યો વત્સલતા તેમના અણુએ અણુમાંથી મન નીતરતી પડોશીનુ બાળક આજુ દોષ તો જરૂરી કામોને થભાવી, તેને વહાલથી આવકારી, ખોળામાં નહ દિયે જીવતા પાદ-સાદેશને નિહાળવા એ એક દહાવો હતો પ્રમગોપાત નવનક્યા કે સામયિકો વાચના મિત્રાપ જેને માહિત્ય માથે કોઈ ટીકી નિરુપન નથી એવી મારી પત્નીને પણ અમારી ગેરીના એ પ્રેમાળ વડીનની જોડ સાને છે સમાજવત્સલતાનુ આ એક અનુપમ ઉદાહરણ છે “સાદુ જીવન અને ઉચ્ચ આચાર વિચારો” એ વાક્યને તેમણે જીવી ખતાવ્યુ, અને તેમના અસાધારણ વ્યક્તિત્વની આ જ ખરી વિશિષ્ટતા હતી પ્રતિભાના આ બને પાયા તેમના સમૃદ્ધ વ્યક્તિત્વમાં અપૂર્વ રીતે સદા જળદળતા

અર્થ અને સનિ સશોધક પ્રકાશ ઇતિહાસકાર અને ગુરુતના માર્કૃતિક ઇતિહાસમા મહત્ત્વ અન્વેષણ અને નિર્માણ કરનાર વિરલ સર્જક શ્રી રત્નમણિના બીમગન જોડે તા. ૧૪મી સપ્ટેમ્બરે ૬૦ વરસની વયે અવસાન થયું. પાશ્વ સાહેબના નિધન પછી માત્ર ત્રણ જ દિવસના અંતરે પોતાના યશસ્વી પ્રધાન દ્વારા તેમણે કરેલી અગ્નેઃ સાહિત્યસેના ચિત્રચીત્રી બનશે એ નિર્વિવાવાત છે અત્યારે તો સાહિત્યક્ષેત્રે તેમનું ધ્યાન ખેંચી જ દેખાતું છે તેમની સાથે કશો જ પ્રત્યક્ષ પરિચય નથી, પણ 'કમાર' માસિકમા પ્રસિદ્ધ થતા તેમના સર્જન સુભાષિતોએ માગ સતાનોમા સર્જીત સાહિત્ય માટે પ્રથમ રસ ઉત્પન્ન કરેલો એક વ્યાપારત વ્યક્તિ આદલી સાહિત્યસેના કરી જાય એ દિસામે તેમનું પ્રાણ અને વ્યક્તિત્વ સવિશે નોંધપાત્ર બની ગયું છે સાહિત્યના એવા મરજીવા તો ગુજરાતમા હવે પાકે ત્યારે ખરા'

*

*

*

શ્રી મસ્તકકીર સાથે મારો પ્રથમ પરિચય થયો ૧૯૦૬-૦૭મા ઉત્તરોત્તર એ સમય વધુ ધનિષ્ઠ મનો અને નિષ્પાતસપણે સુખ દુખની વાતો કરી શકીએ એટલે નિકળેલો હતો તેઓ આમજનનાના લાડીવા લેખક હતા આમવાચકના હૃદયમા તેમનું નિશિષ્ટ ધ્યાન હતું એ વાતની એક અનુભવી અથવાલ તરીકે મને પૂરી પ્રતિતી થઈ ચૂકી છે શ્રી ન્યોનિન્દ્ર દ્વે જેવા સુપ્રસિદ્ધ હાસ્યકાગ્નુ નામ સુદા ન સાહિત્ય હોય એવો એક નરશાળ વાચક વર્ગ આપણે ત્યાં છે, એ સમુદાયને પણ મસ્તકકીરના લખાણોએ આવરી લીધો હતો તેમની લોકપ્રિયતાની ક પના આપવા માટે એક ઉદાહરણ અહીં ટાંકુ છું

લેખક મિલનના ઉપક્રમે યોગ્યબેલી (તેમના અવસાન પછી ઠીક ઠીક મોઢી) તેમના નિમિત્તની જોડસલામા પ્રમુખ અને વકનાઓ સિનાય માઠ પદરેક માણસોની હાજરી હતી, જ્યારે મુસ્લીમ અને વહોરા બિરાદરોએ તેમના અવસાન પછી તરત જ બેલાવેલી શોક સલામા તેમને અજલિ આપના પાચસોથી વધુ ગ્રેમીઓ હાજર હતા. આમવાચકના હૃદય સુધી પહોંચવું અને પહોંચીને ત્યાં સ્થાયી

મનુ એ વાણી દુરંદ કામ છે અને આ વર્ગ મુખી પહોચે તેવા મુમાદિત્યની જ આપણને ખરી જરૂર છે

તેમની માથેનો એક વર્તાવાપ દિવસ જોડો કામ મૂકી ગયો છે એ માથે આવે કે ત્યારે ચિત્તમા હજી જ્ઞાની થઈ જાય છે તેઓ ચર્ચાએ અનેકને ઉતરી રાજ સાથે એ ફી-સ્પન સર્કલ ઉપર 'મુખ' મમાયા 'ની ઓડિએ જતા પ્રદાનસ્થામા, જજરિત શરીરે અને આખપવાળી આપે આ મૂક રહેતા કાપતા પણ તેમને અર્ધો પોણો દનાન ભાગતો એક વખત મે તેમને કહ્યું કે, 'ફરી, તેમને આમ દાનીના દમડના થેમને મને ખૂબ દુખ લાગે છે' ત્યારે એ મસ્ત, અનગારી આદમીએ મારે ખમે હાથ મૂકી, દમીને પણ ખૂબ આદર મારે કહેતું કે 'ભાઈ મીયા નથી દસડતો પણ મારા નસીમને દમડીન જીવનનો ગાફીનો પથ પૂરા કરુ છું'

જીવનની અતિમ પળ મુખી તેમણે સાહિત્ય સેવા કરી અને જનમજીવી રહ્યા કનમ દ્વારા તેઓ ફી ફીક ધન પણ કમાયા અને બે કૌટુંબિક સંજોગોએ તેમને કચડી નાખ્યા ન હોત તો તેઓ વડુ જીવા ડોન એવું જ નહિ પણ મુખમા જીવા હોત

માર્ગિયગત તો માગ રાજનસમા રહેલી હતા અમે કહીક વડુ નિકટ પગિયવમા પણ આવેલા ૧૯૨૬થી કૌટુંબિક આત્મીયતા જેવો તેમના કુટુંબ સાથેનો સંબધ તેઓ વડોદરા જાયતા ત્યારે તેમની હોન્ડેવમા તેમનો મહેમાન થઈને રહ્યો નિવ્હીમા પણ તેમની સથે રહ્યો અને હુ વખતો રહેતો એ વરસો ફરમિયાન તેમના યજમાન થયાનું સૌમાથ પણ મને પ્રાપ્ત થયેતું એ જાના મંરમરજો એના મધુર અને અગત છે કે તેને કાગળ ઉપર ઉતારવાને મારી પામે ગમ્દો નથી ખૂબ વ્યવહારુશા માણસ કદી કાંઈ સાથે તેમણે ગણાડ્યું નહિ તેમના જીવનની આ જ મોગમા મોખી સાધના અને મિદ્ધ હતા તેમના જેવી પ્રજ્ઞાતરત વ્યક્તિને વ્યાધિએ જીવનના અતિમ દિવસોમા મિષ્ટનામા કેન કરી રાખ્યા એમા તેમણે જે માનસિક યાતના અનુભવી હશે તેનો વિચાર માન ચિત્તને વ્યાકુળ બનાવી દે છે

વગડાના ફૂન જેવો અજાણ્યો અને રંગીન સાહિત્યકાર ભાષ અન્નન ઠક્કર-‘શાદ્યાઝ’-તો માગે સગો મામે યાય અમે અમરચરક નયમાં તે માગે કળા માન દમ મહિને મેગે મારી માતાના અસાન પછી નયપણના કેક નગ્મે લુ મોસાળ જ ગડેને અને અમે એક જ વર્ગમાં સાથે ભણના એ સમયથી એ કલાકાર હતો એ મધુર બમીનાદન કરતો અને સિદ્ધદન્ને નાયોલિન વગાડતો મર્મીળા કદાક્ષી અને ઝેડી સમજનરીભરી, ગુલાબી વિનોદ્ગતિથી એ વાતાવરણને સદા પ્રસન્નતાથી મધમધનુ રાખતો સાહિત્યક્ષેત્ર તેણે જે અભિરામ સર્જન કરું તેની પ્રસિદ્ધનો મોહ તેણે કદી ન રાખ્યો તે તો વગડાના ફૂલની જેમ ખીંચ્યો અને ખરી પડ્યો એના આકર્ષક અસાને હૈયામાં જે વયોપાત ઉભો કર્યો છે તે શાત થતા કાચ નરસો લાગશે.

એક અદની નિવાપાજલિ સ્વરૂપે આ અક પ્રસિદ્ધ થાય છે બડેન ભાનુએ જે નિદાથી એ કામ માથે લીધું અને જાહેરાતો મેળની આર્થિક આવરણોનો સામનો કરી, સાહિત્યક્ષેત્રે લખવપ્રતિષ્ઠા લેખકોનો સહકાર સાધી એ કામ પાર પાડ્યું એ માટે લુ તેનો આભારી છું સાહિત્યક્ષેત્રે ગુજરાતના લખવપ્રતિષ્ઠા લેખકોનો સનિષ્ઠ અને નિર્ધાજ સહકાર આ અક માટે અમને પ્રાપ્ત થયો એ અમારી ખૂશનખીખી છે ‘અ થાગાર’ માટે આવેલા લેખોનું અમારે મન એક વિશિષ્ટ પ્રકારનું મૂન છે એ લેખોની ખૂશ નકલ અમારા દ્વંદ્વરમાં વ્યવચિત રીતે સચવાઈ રહે તેની નેક તકદારી અમે રાખાયે છીએ એટલે દરેક લખાણની નકલ કરીને જ છાપખાને આપવાને નિવાજ અમે સ્વીકાર્યો છે આ અકના લેખોની નકલ ઉતારતી વખતે, નેક લેખક જે સહયતાથી અને સદ્ગત પ્રત્યેની લારોજાર પ્રેમભરેલી ભરનાઓ સાથે એ લેખો લખ્યા છે તેની અનુભૂતી અમને થઈ છે, એ લખાણોએ અમારા દિનને મહિનાઓ સુધી આર્દ્ર કર્યો છે એની નકલ કરતી વખતે અનેક વખત એની સંપત્તિની આજો બીની થઈ છે અશ્રુમિન્દુઓથી કાગળો બીજવા છે વાચકોના દિલને પણ આ લખાણો સ્પર્શી શકશે તો અમારો આ પ્રયાસ સાર્થક થયો ગણાશે આ પ્રકાશનનું મૂલકન કરનાનું કામ તેમનું છે ★

ઇંસુતુ ૪૧ ૧૯૫૫ બીજાને ગમે તે રીતે યાદ રહે તેનું હાથ પડ્યું તેનો પાછો અર્ધ તો જૂઠું જૂઠું ક્ષેત્રના સાહસ્યમરોને લઈ લેના માટે એનો વિશિષ્ટ મની ગયો છે કે ઘણાને જીવનભર તે ધા બૂલાગે નહિ ગમનાગાયણુ વિશ્વનાથ પાહક રતનમણિરાવ બીમરાવ જોડે, હરિપ્રમાદ ગોંગીસકર ભાઈ યશવંત સવાઈલાલ પડ્યા અને અનન્ત પરમાનન્દ દક્કર આપણી વન્એથી ચા યા ગયા છે અને તેમની દરેકની વિદાય કોઈ ને કોઈ કારણે સાતે એવી ભની ગઈ છે

માણસ જ્યારે પરમાત્મ જાય છે ત્યારે તેના વિયોગનો વિચાર સ્નેહીને રડાવે છે મુઝાફરી લવભરેલી હોય લાખી હોય દૂગ્ધી હોય તેની માત્ર પ્રમાણે દુખની માત્રા વધે ઘટે છે પણ વૈદ્યો અને ડાકરના ઉપચારો જાન એકી જોનાના સમુભવી મારનાર હતા, બધાને નાસીપાસ ખીને કોઈ આપણી વન્એથી ચાલ્યું જાય છે ત્યારે ક્રોધ ખેડ અને નિરાશાનું એનું પૂર માણસના તુલ્યને આવરી લે છે કે જ્યારે તેને તત્વજ્ઞાન નિરમ લાગે છે આસ્થા સ્તમ્ભ થઈ જાય છે સુદ્ધ મહર મારી જાય છે અને ભ ભડ બળતી ચિત્તાની યાદ આપે એવો ચર્ચા ૧૮ દિલને સત્તાવ્યા કરે છે તેવે વખતે જોઓ એવી શાંતિથી જઈ ચક્રમાં નથી તેમનું ગમલા પ્રત્યે કન્યા રહે છે, તેમ જ જન્માનધારી પણ હે છે હતા એ જોટલું દુખ નથી, તેજુ શેડ જીવનનો ભાર વેઠાવવાનો રહે છે તે છે

૨૧ રામનારાયણ પાહાને તેમના સ્નેહીઓ બદુલાખને નામે જાણખતા તેમના પિતા વિશ્વનાથ સદારામ પાહા સંસ્કૃતના અભ્યાસી અને સારા વ્યુત્પન્ન પડિત હતા તેમનું પચદશીનું ભાગતર આજે પણ પ્રમાણભૂત અથ ગણવામાં આવે છે તે કુટુંબે ગુજરાતને તથા લેખકો આપ્યા છે એક બદુલાખ, બીજા ગણુલાખ એને ૨૧ ગગ્ગ નન વિશ્વનાથ પાહક જોઓ સાગ સ્થપતિ હતા અને સ્થાપત્ય અને કલા ઉપર તેમણે લખાણો આપ્યા છે અને ત્રીજા વાવુભાઈ એટલે પ્રાણજીવન વિશ્વનાથ પાહક અહીં તેમનો કૌટુંબિક ઇતિહાસ આપવાનો

ધરાદો નથી આ હિલેખ એટલા માટે કરનામા આવે છે કે એકજ કુટુંબે આપણને ત્રણ લેખકો આપ્યા પણ તે ત્રણમા બહુભાઈએ જ સાહિત્યની ઉપાસનાને પોતાનું જીવનકાર્ય માન્યું હતું

*

*

*

ન્યારથી નવીન યુગની સરઝાત ચર્ચ સારથી અગ્રણી સાક્ષરો, લેખકો, કવિઓને એક વાત સમજાઈ ગયેલી દેખાય છે કે બીજી ભાષાને મુકાબલે પગલ રહી ગયેલી ગુજરાતી ભાષાના સાહિત્યની ઉન્નતિ કરવી હોય તો સાહિત્યના સર્વ પ્રકારને સ્પર્શ કર્યા વિના, એ સર્વમાં નવીન દૃષ્ટિના મૂલ્યાંકનો લાગ્યા વિના તે થઈ શકશે નહિ. આવી જ ભાવનાથી પ્રેરાઈને નર્મદે કવિતા લખી, નાટક લખ્યું, ભાષણો કર્યા, નિબંધો ઘડ્યા, શબ્દકોષ તૈયાર કર્યા, કથાકોષ રચ્યો, ઇતિહાસસાર આપ્યો, ગ્રામીન કંટસ્ય સાહિત્યના પુનરુદ્ધારના મનમૂળા ઘડ્યા, એમ જ્યાં જ્યાં એને હિરુપ લાગી ત્યાં ત્યાં એ હિરુપ પૂરવાના પ્રયાસો કર્યા, અને ગુજરાતી સાહિત્યને સમૃદ્ધ બનાવવાના સર્વતોમુખી પ્રયત્ન કર્યા. લગભગ તે જ પ્રમાણે આલીને નવલરામ અને મણિલાલે પોતાની પ્રવૃત્તિ આદરી હતી. બહુભાઈ એ જ માર્ગના મુખાર દેખા. અને તેમના ઉપર પંડિત યુગના લેખકોના વ્યક્તિત્વની અમર એટલી ઝાંઝી અને ઘેરી હતી કે તેઓ આ યુગના છનાં આગલા યુગમાં જીવનારા કે રાચનારા હતા. પણ તેમને પણ તેમના એક પાત્રની માફક જુદે જુદે નામે લખવાની જરૂર પડેલી. ફેર માત્ર એટલો હતો કે બહુભાઈ પોતે એ માટે જુદાગમ્ય કારણો આપી શકતા, અને આપતા. તેમણે સમજાવેલું કે જે તેમની ઇષ્ટ પ્રવૃત્તિ છે, ધ્યેયલક્ષી કાર્ય છે તેમાં તેઓ અમુક નામો યોજતા હિન્દુ માસિકની જરૂરિયાત પૂરી પાડવા કે ‘પદ્યપાઠ’ રૂપે માર્ગદર્શન આપવા તેઓ જે પ્રવૃત્તિ કરના તે અનિવાર્ય જરૂરને કારણે આરંભેલી હોવાથી તેવી કૃતિ તરફનું તેમનું વલણ તટસ્થ હતું તેમની સમગ્ર જીવનકૃતિનું મૂલ્યાંકન કરવાનો વખત હજી આવ્યો નથી; આવ્યો હોત તો પણ તે માટે મારી પાત્રના નથી. જે મને મૂલ્યવાન લાગ્યું તે તેમના સહવાસના સંસ્મરણો અને તેમાંથી પણ મુખ્ય ગણાય તેટલાં જ અત્રે જણાવશે.

૪. સ. ૧૯૨૭-૨૮ ના અત્યંત અમારો પરિચય ગાઢ થવા લાગ્યો હતો. તે પૂર્વે તેઓ અમારે ત્યાં મારા પિતાને મળતા આવતા અને તે શિષ્યભાવે મારા પિતાના અવસાન પછી તેઓ અમારે ત્યાં આવ્યા ત્યારે મારા પિતાનું પૂર્વાપ પ્રકટ થઈ ચૂક્યું હતું. તે સદીક પ્રકટ થયું જોઈએ એ સૂચના તેમણે જ કરી અને પોતે જ એ કાર્ય માથે લીધું અને પાર પાડ્યું મારા પિતાના એ નાટકો બહાર પાડનામા પણ તેમની સલાહ અમને ઉપયોગી થયેલી અને તેનું આશુખ પણ તેમણે જ લખી આપેલું.

ત્યાર પછી બીજું મીઠું અમરણ. અત્રેના દક્ષિણાશ્વર્તીનાં છાત્રાવય સમેશનના અધ્યક્ષપદે તેઓ આવેના ત્યારે તેમની તહેનાતમાં રહેવાનું કાર્ય મને સુપત્ર થયું હતું. પરિણામે ઘણે સ્થળે તેમની સાથે મારે જવું પડ્યું; ખરું દરરોજ સાંજે તેમનો ફરવા જવાનો કાર્યક્રમ હતો તેમા ફરજ હું જ તેમનો સાથી હતો અને એ ત્રણ ત્રિવસના અમારા વાર્તાવાપમા મુખ્યત્વે કાવ્ય અને દૂકી વાર્તાની ચર્ચા કરવા ઉપરાંત હાસ્યનું સાહિત્ય કેટલું અવ્ય છે અને વિવેચનનું સાહિત્ય હજી કેટલું સામાન્ય છે ને મુદાઓ તેમણે વારંવાર જૂદી જૂદી રીતે સમજાવેલા.

તેઓ જ્યાં સુધી અમદાવાદમાં રહેલા ત્યાં સુધી જ્યાં જ્યારે મારે અમદાવાદ જવાનું થાય ત્યારે તેઓ પિંગળ અને સંગીતને ધ્યાનમાં રાખીને ચર્ચા શરૂ કરતા એટલું જ નહિ પણ તેમના પિંગળને અંગે તેમને કદાચ પ્રશ્ન, ખુશામો કે જરૂરી માહિતી જાવનગરમાથી મળે તેમ હોય તો તેમનો પત્ર આવ્યો જ હોય હું તો તેમને શું વધારે માહિતી અપવાનો હતો પણ તેમના જ અભાવનું એક લક્ષણ હતું કે જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ અર્થે તેઓ સ્થળ કે વય જોતા નહોતા.

તેમના મુખર્ષિ નિતાસ ઝમિવાન જ્યાં હો મળવા જતો ત્યારે મારી પ્રવૃત્તિઓ સાહિત્ય ક્ષેત્રે મંદ થઈ ચૂકેલી હતી છતાં જેટલી થઈ શકી હતી તે એમને એટલી પસંદ હતી કે અન્ય વ્યવસાય છોડીને પણ એ જ મારે ચાહુ નાખવી એવો આગ્રહ તેઓ સેવતા

અને તેઓ એક જ એવી વ્યક્તિ રહ્યા હતા કે અમે બે બહુએ કાન્તનું જીવનચરિત્ર શા માટે નથી લખતા તેના કારણો પ્રીતી શકતા અને તેમની એ સમિતિને જોરે અમને ૨૬ જુલૈ પશુ મુંબઈની મુલાકાતોમા કુટુંબની ખબરો પૂછવી, યોગક્ષેમ બાલુવા એ વાત વિશેષ બનતી ગઈ હતી ને સૂચવે છે કે તેમની અભ્યાસ પગલણતા નીચે તેમનું વાત્સલ્ય ગૂઝળાઈ ગયું નહોતું. તેમની બીજી નિલક્ષણતા એ હતી કે જીવનની સામાન્ય બાબતોમા જો તેમને સાહિત્યનો આધાર મળી જાય તો લેવા ચૂકતા નહિ વડોદરા પાર્શ્વ ઉપર આવતા તેમણે લખેલું કે તેમને માટે એક 'પોંડ' દ્વય તૈયાર રાખવું. આવાસમા આવતા દૂન તૈયાર નહોતું જ્યારે મિલનોન્સુકા હતા, દર્શનાતુરો હતા, ધર્મનાર્થીઓ હતા. તેમને સંબોધી તેમણે કહ્યું કે "હું" શેક્સપિયરના યહુદી શાયલોક જેવો છું. મને મારા હક્કનો 'પોંડ' મળવો જ જોઈએ. એ મળે પછી બીજી વાત." અને 'પોંડ' ઉપરનો સ્નેહ અને બીજી રીતે બેઠી ઉપમા વિચારીને બીજાને હસાવનાર સ્વૈરવિહારી પાંતે જ હસ્યા હતા.

કદાચ કાવ્યપ્રદેશે તેમની ખોટ પૂરી શકાશે, વર્તા લેખનમાં પૂરી શકાશે, તેમના કરતા વધારે સમૃદ્ધ ભાષાએ વખી શકાશે, પિંગળ ઢીંગળ, ફારસી ગઝલકારી કે અંગ્રેજી પ્રાંતોડીના બાણકારેય પાકશે, પણ તવરપરી અભ્યાસ, વૈજ્ઞાનિક ચોક્કસાઈ, વિવેચનમા અનુભૂતીમય માર્ગદર્શન, અવિશ્રાંત અધ્યયન પગલણતા વગેરે પ કિતધુગનાં એમનામા મૂલ્ય યતાં લક્ષણો-અત્યારે તો ગયા જતાય છે અને જાતન કરીને નવીન લેખકવર્ગ તેને પુનર્જીવન આપશે નહિ તો ગુજરાતી સાહિત્યની આવશ્યક પ્રગતિ અટકી જશે એટલે તેમના આત્માને એટલી અગ્ગ કરવાની રહે છે કે તેઓ અંતઃશિક્ષાથી આશીર્વાદ આપે કે તેમના જીવનની આ બાબુ ગુજરાતમાં તેમના પછી પણ બેસા તેજે ઝળહળી રહે.

*

*

*

અભ્યાસીશક્તિનો વિચાર કરતાં સ્વ. રત્નમણિરાવનું સ્મરણ થયા વિના રહેતું નથી. સ્વ. દુર્ગાકર શાસ્ત્રીની જેમ તેમને નજરે જોતા કોઈ ભાગે જ માને કે તેમનામાં જ્ઞાનનો અવેલો ભંડાર ભર્યો હશે.

એ વાત જુનાગઢમાં દુર્ગાશંકર શાસ્ત્રીના પ્રમુખપદે મળેલ ઇતિહાસ પરિષદની છબીમાંથી સ્પષ્ટ થાય છે. તેમની એકમાં શ્રી. સ્તનમણિરાવ, દુર્ગાશંકર શાસ્ત્રીની જાણમાં જ બેઠેલા છે તેથી સરખામણી મહજ અને સરલ અને છે પણ ખંભાત, અમતવાદ, પ્રભાસ પાટણ વગેરે તેમનાં પુસ્તકો જોતા માલુસને એમ જ લાગે કે આ પુસ્તકોનો લેખક એચ. જી. વેડસ જેવો કે વિક્ટર જૂગો જેવો, કે રમ્પે રાક્ષા જેવો દેખાવમાં હશે. વ્યાપાર એ તેમની મુખ્ય પ્રવૃત્તિ હોવા છતાં ઇતિહાસ અને સંશોધન એ તેમના પ્રિય વ્યવસાય, અને નમ્રતા એ તેમનો મુખ્ય સદ્ગુણ હતો. તેઓ મુંબઈ રાજ્યની 'બોર્ડ ઓફ હિસ્ટોરિકલ રેકર્ડ્ઝ એન્ડ એન્થ્રોપોલોજી' ના સભ્ય નીમાયા હતા, જેમાં હું પણ હતો. અમદાવાદની ઇતિહાસ પરિષદમાં પણ મેં તેમને મોખરે બેઠેલા જોયા નથી, જો કે એ સ્થાન જ તેમને માટે યોગ્ય હતું. સંગીત શાસ્ત્રમાંના કેટલાક રાગોનાં નામ, ગામ કે દેશના નામ સાથે સામ્ય ધરાવે છે તે ઉપરથી કંઈપણ નિર્ણયાત્મક તારતમ્ય શોધવા તેમજ પુષ્કળ માહિતી અને પુગત્રા એકત્ર કર્યા હતા. અને તેમનાં લખાણોમાં પણ એવા ઉદ્દેશો મળી આવે છે.

ગુજરાતમાં આજે સંશોધનનો અભ્યાસ ઓછો છે. જે થાય છે તે પણ તલસ્પર્શી થતો નથી ઇતિહાસ લેખનમાં તટસ્થતા અને સામંજસ્ય જોઈએ તે ઓછાં થતાં જાય છે તેવે જ વખતે સ્તનમણિરાવે વિદાય લીધી.

તેમના આત્માને શાંતિ ઇચ્છીને, જો બની શકે તો એક જ ગ્રન્થ પૂજવા ઇચ્છું કે સામંજસ્યહીન, તાટસ્થ્યહીન, અભ્યાસહીન આ જમાનામાં હવે શાને જીવડું એમ માનીને તો આપે વિદાય લીધી નથીને ?

*

*

*

ઉપર મેં કહ્યું છે કે વીસમી સદીના પહેલા દાયકા પછી તરત જ ઘણાને ગુજરાતમાં હાથનું સાહિત્ય ધણું અલ્પ છે તેમ લાગેલું. તે ક્ષતિ દૂર કરવા કટિબદ્ધ ચનારામાં સ્વ. મસ્તકદારનું નામ મૂકી શકાય. મસ્તકદારની અવસાન નોંધ લેવી મુશ્કેલ છે; કારણ કે અવસાન નોંધ શોકથી પ્રેરિત હોય છે, તેમાં શોકની વાત વાંચવા સાંભળવા

બધા ટેવાયેલા છીએ તેટલા માટે શોકની છાયાને જૂસી નાખ્યા વિના, જેમણે બીજાને હસાવવાનું જીવન કાર્ય માનેલું તેમની નોંધ કેમ લેવાય ?

મસ્તકીર એટલે હરિપ્રસાદ ગૌરીશંકર ભટ્ટ, ચાવડના મહેતા કુટુંબના વડા હતા ચાવડના મુકુન્દજી મહેતામા, સાલળવા પ્રમાણે, જે શક્તિઓ હતી-એક સંગીત અને કાવ્યની અને બીજી હારમની તેમના કાવ્યે બૃહત્ કાવ્ય દોહનમા વાચવા મળે છે તેમને ત્રણ પુત્રો તેમાંના રત્નજના પુત્ર ગૌરીશંકર તે મસ્તકીરના પિતા થાય બીજા માધવજી રત્નજ, જેમના પુત્ર હરિલાલને બહાઉદ્દીન કોલેજના જૂના વિદ્યાર્થીઓ પોતાના તત્વજ્ઞાનના પ્રાધ્યાપક તરીકે, કોલુટાર્કના જીવન ચરિતના લેખક તરીકે આજે પણ પિછાની શકશે ત્રાજા હરજીવનના પુત્ર કૃષ્ણદેવના એકાદ જે લેખ 'પ્રસ્થાન' મા છપાયા લા જ તેમનું દ્વેનમા નિધન થયું મારા પિતા એ ચારેમા સૌથી નાનાભાઈ હતા. હરિપ્રસાદભાઈ મેટ્રીકનું એક વરસ ભાવનગરની આર્ટ્સ હાઈસ્કૂલમા ભણ્યા હતા તે ઉપરાંત તે અમારી સાથે મુસાફરીમા અગાઉ ઘણી વખત આવતા તે વખતે મારું ટવેન વાચના અને પંક્તીના કાળમા પણ તેમણે એ અભ્યાસ ચાલુ રાખેલો.

હરિપ્રસાદભાઈને મતે તેમની વાર્તામા રસ જમાવવાની શક્તિ અને નાના વસ્તુમાથી સળંગ વાર્તા બનાવવાની શક્તિની શરૂઆત કરાવનાર મારા સ્વર્ગમ્થ ભાઈ અનિતકુમાર હતા. અનિતભાઈને રોજ નવી વાર્તા કહેવા માટે હરિપ્રસાદભાઈ ખૂબ મહેનત કરતા અને વાંચેલા પુસ્તકમાથી નવી નવી વાર્તા બનાવી કહેતા.

તેઓ મેટ્રીક થઈ શકે ત્યાર પહેલાં તેમને નોકરી શોધવી પડી અને રીપોર્ટર તરીકે જિન્દગી શરૂ કરી તે કાળમાં તે હનુમાન ગલીમા, કાનજી ચતુરના માળામાં રહેતા હતા તે જ માળામા અમૃતલાલ સુંદરજી પદિયાર પણ રહેતા હતા. લિશ્તુ અખંડાનંદ પણ એ જ મકાનમા પ્રથમ આવીને રહેલા શ્રી. મનુ સુબેદાર અને શ્રી. કનૈયાલાલ ખુનસી પણ એ જ મકાનમા રહી ગયેલા. વધારે મહત્વની વાત એ છે કે મુમુર્ષના મધ્યમવર્ગના જીવનનો જે ચિતાર મસ્તકીરની વાર્તામાં ઠેકાણે ઠેકાણે જોવા મળે છે તે સર્વ તેમના આ માળાના નિવાસનો પ્રતાપ છે.

તેમને લેખક તરીકે બહાર લાવવાનો સંપૂર્ણ વય ૨૫. હાજી મહમ્મદ અલારખિયા શિવજીને ઘટે છે. હરિપ્રસાદભાઈ હમેશાં હસતા અને હસાવતા જ રહેતા. જીવનમાંના ધણાં દુઃખોને તેમણે હસતી આંખોએ જ જોયાં છે. તેમનું પોતાનું લગભગ આખું જીવન દુઃખથી ભરપૂર જ ગયેલું જતાં તેમના લખાણોમાં કેવળ હાસ્ય જ તેમણે ખતાવેલું છે એ તેમના જીવનનું સર્વોત્તમ લક્ષણ મને લાગ્યું છે. તેઓ સ્વભાવે નિડર હતા. દુઃખે કોઈ દિવસ તેમને કાર્યા કે હતાશ ખનાવ્યા નથી. સ્થિતિના દરેક પલટાને તેમણે હાલે મુખે વધારી લીધા છે. મસ્તકીરનો હાસ્યરસ ભણે મધૂર હોય જતાં તેમની હાસ્ય-શક્તિ મુક્તિ દત્તી તેમની હાસ્યરસિક કૃતિઓનું નિરપેક્ષ દર્શિએ મૂલ્ય કેટલું એ સવાલો ભવિષ્ય માટે રહેવા છતાં તે મસ્તકીરની હરોલના કોઈ હાસ્યરસિક લેખકનું જીવન તેમના જેટલી ટુણુતાથી ભર્યું નહિ હોય એ કહી શકાય છે.

હાજી મહમ્મદે તેમને અચાનક ચોધી કાઢેલા. સેમ્યુઅલ સ્ટીટમાંના હાજી મહમ્મદના મકાન નીચે એક પેઢી ચાલતી અને તે પેઢીમાં પણ હરિપ્રસાદભાઈ તોફારી કરતા. તે વખતે પ્રતોઝાઓને (પ્રથમ) વિશ્વયુદ્ધમાં સરકાર ફોર્સ લઈ ગયેલા હાલે તેમના નવેણ આભડ-છેટના રિવાજો વગેરેનો સુન્દર ચિતાર આપતી વાત તે મોટે કહેતા. જે તેમણે કહી લખી જ નહિ તેમજ તેમણે જોયેલાં નાટકોમાં કપારે કપારે શું ન ધારેલી રમૂજો ચપેલી તેનો પણ સરસ ચિતાર આપતા. અને દવાની બરફેરખજોનાં નાટકો લખાયા તે ક્યાં ધાય તે માટે એક નાટક પણ તેમણે યોજેલું અને તે આખું નાટક ડાહ્યાભાઈની દેશી નાટક સમાજના અમુક એક્ટરોની નકલ કરીને અને તેમાંનાં કેટલાક ગીતોમાં ઘણા ફેરવીને તે બોલી ખતાવતા એ, એકવાર હાજી મહમ્મદ સાલળા ગયા અને હરિપ્રસાદભાઈમા તેમણે ભવિષ્યનો આશાસ્પદ હાસ્યકાર જોયો જેને પરિણામે 'માર્ગ' કેસરી અથવા 'પિત્તાડ કુમાર' અને 'બોડકું માયુ' વગેરે તેમના લેખો પ્રકટ થયા.

હરિપ્રસાદભાઈની આપામાં સંસ્કૃત યજ્ઞોનો ભડેળ જોઈને કોઈને બાંધે જ લાગે કે તેઓ સંસ્કૃતમાં નાપાસ થયા હશે. તેમના માતામહ જીવજીવન શાસ્ત્રી સંસ્કૃતના મોટા વિદ્વાન હતા. અને હરિપ્રસાદભાઈ

પોતે પણ ઘણા સંસ્કૃત શ્લોકો જોલતા, સંસ્કૃત નાટકોનો પણ તેમનો સારો અભ્યાસ હતો. છતાં તેમને પરિક્ષામાં આ ભાષાએ યારી આપેની નહિ તેની તેમના ક્ષિપ્રતા જોઈ ખટક ઘણો વખત રહેલી.

તેઓ એક સારા ભાષણકર્તા પણ હતા. દરેક દેગ માર્ગ મગાવ્યા પછી વગેરે તરફ તેમનો નિસ્કાર ઘણો મખત હતો. પણ તે કદાપિ કોઈનું સ્વરૂપ લેતો નહિ તેઓ તેમની હાલતનું તત્ત્વ શોધી કાઢીને તેથી મધાને હસાવતા.

પોતાના પોપાક તરફ એ અત્યંત બેપરવા હતા. દરજીને ત્યાં જતું તેમને વાણી નાપસંદ હતું. એક વેળા તો તેની પુત્રી સૌ નિવેશિતાને મસ્તકકીરની આ બેપરવાઈનો કટાણો આવ્યો. તેણે પાલમાં એક નરજી શોધી કાઢ્યો. જેણે માપ લીધા પિના દેખાવ ઉપરથી કાટ મીની આપનાનું માથે લીધું. પછી કાઠક મિથે તે મસ્તકકીરને દરજીની દુકાન પાસે લઈ ગઈ. દરજીએ તેમને દૂરથી જોઈ મન સીડી આવ્યો. અને તે કાળે એ પુત્રીએ પિતાના જન્મદિને પહેરાવ્યો.

તેઓ પોતાની ઉપર દમી શક્તિ અને પોતાના દુષ્ટોને પણ હાસનના સાધન તરીકે યોજી શક્તા. તેનું એક દષ્ટાંત ચિરંજીવ રહેવા પાત્ર છે. આજથી ચારેક વરસ પહેલાં તે ગબીર માદા પડ્યા અને દરકિમનનાસ હોસ્પિટલમાં લાખી સારવાર લઈ ફરી થોડે સમયમાં ત્યારે તેમણે એ મતનાનું લખેલું કે હું સ્વર્ગના નરનાળ સુધી જઈ આ યો ત્યારે સાથી મને એમ કહીને ખાણે કાઢ્યો કે રેશનીંગ અને કાળા બજારનો ભોગ બની એવા માણસો વગર મોતે મરે છે કે તારા જેવા માટે જગા નથી.

હાસ્યરસના ઉત્તમ લેખકો સંગીતના શોખીન અને અનુભવશીલ હોય છે એમ મેં ઘણા કિસ્સામાં જોયું છે. સ્વ ગમણુભાષ તેમાં અપવાદ છે, જ્યારે જ્યોતીન્દ્ર દેવે તે વાત સિદ્ધ રે છે. દક્ષિણમોહન પણ સંગીતના શોખીન હતા અને આપમગ્નમાં ગાતા પણ ખરા.

તેમણે જીવનની મુકી બાકી જ જોયેલી અને અનુભવેલી છતાં તેમના લખાણોમાં સુખ, અનુભવ, આહલાદ જ મુખ્યત્વે નજરે પડે.

છે અને હવે જ્યારે તેઓ ખીજી દુનિયામાં ગયા છે ત્યારે એટલી આશા રાખવી અસ્થાને નથી કે જે મુખ્ય પૃથ્વી ઉપર તેમને મળ્યું નહિ તે ત્યાં સાંપડશે અને આપણને જાણને દસાવનારને ત્યાં કોઈ દસાવનાર મળી રહેશે.

*

*

*

બટુભાઈ, ભાણુભાઈ (૨૪ રત્નમણિરાવ) અને મસ્તકુદીર ત્રણે જીવનની પશ્ચિમ વયમાં હતા. બધા જ 'વન' વટાવી ચૂકેલા હતા. પણ ભાઈ યશવંત સવાઈલાલ પંડ્યાનું તેમ નહોતું. તેથી તેમની વિધાય તથા વસતી બને છે.

બટુભાઈએ ગુજરાતી સાહિત્યનાં સર્વ પાસાં માટે, અને મસ્તકુદીરે હાસ્ય માટે લેખન વ્યવસાય આજીવન તેને જ પોતાની મુખ્ય પ્રવૃત્તિરૂપે ગણ્યો હતો. જ્યારે ગ્ર. રત્નમણિરાવની માફક ૨૪ યશવંત પંડ્યાના જીવનને લેખન ઉપરાંત અન્ય પાસાં પણ હતા, અને તે તેમના લેખન વ્યવસાય કરતાં ઓછાં મહત્વનાં નહોતાં.

યશવંત પંડ્યાના પિતા રાવ સાહેબ સવાઈલાલ ગિરધરલાલ પંડ્યા પ્રતિષ્ઠિત ઇજનેર છે. તેમને પોતાની નોકરીને અંગે જુદેજુદે અંગે રહેવાનું થતાં ભાઈ યશવંતને તેમના અભ્યાસકાળમાં મુંબઈ, ભાવનગર, અમદાવાદ વગેરે સ્થળે રહેવાનું થયેલું અને છેલ્લે તે વડોદરામાં પણ ભણેલા. આથી તેમની જીવનદષ્ટિ વિશાળ બનેલી; તેમના સ્નેહાળ સ્વભાવને લીધે તેમણે દરેક જગ્યાએ મિત્રો કરેલા, તે સંખ્યામાં વિપુલ અને પ્રકારમાં વિવિધ હતા. ૨૪. કવિ નાનાલાલ અને ૨૪. બલવંતરાય ઠાકોરના તેઓ પ્રીતિપાત્ર હતા, તેથી જ અમી-દષ્ટિ તેમને શ્રી. કૈલાશલાલ મુનશી તરફથી મળેલી. ઉમાશંકર, સ્નેહરશ્મિ, ચંદ્રવદન, ધનુભાઈ, એ સર્વ તેમના મુંબઈની ભેળ કલમના સાથીઓ. વડોદરામાં કિશનસિંહ તેમના વચ્ચે ગુલાબદાસ પ્રોફર, જ્યોતીન્દ્ર દવે, જયંતિ દલાલ પણ તેમના મિત્રો; તે ઉપરાંત અનેક મિત્રો તેમની ખોટ અનુભવી રહ્યા છે. તેમની એકાદ લાંબી આગેલી માંદગી દરમિયાન ઘણા મિત્રો તેમની તબિયતના ભેગા આવી ગયા તે ઉપરના કથનનો મોટામાં મોટો પ્રાવે.

જેમ તેમની નાટ્યકૃતિઓથી તે લાભો વખત સાબરશે તે જ રીતે સામળદાસ દુવેજમા તેમણે સાક્ષરોની ચિત્રમાળા આપેલી તેથી પણ લાભો વખત સાંભળ્યાં કરશે અને તે ચિત્રમાળામા પોતે બેસી શકે એટલું તો તેમનું પોતાનું અર્પણ ગણી શકાય પણ પૂનામા જેમ શ્રી જયશંકર ત્રિવેદીનું સ્થાન ગુજરાતના અને ગુજનાતીના વિશ્રામ સ્થાન જેવું ગણાય તેમ શ્રી યશવંત પડયાનું સ્થાન દિલ્હીમા ગણી શકાય ઘણા વરસોથી તેમણે દિલ્હીમા નિવાસ કરેલો એ દર્મિયાન જ્યારે જ્યારે કોઈ ગુજરાતીને દિલ્હીનું કામ પડે ત્યારે તેમની નજર અચૂક દિલ્હીમા યશવંતભાઈ તરફ પડતી અને તેઓ તે કામ કરી અને કરાવી આપતા. તેમનું દિલ્હીનું ઘર સદા મહેમાનોથી ભર્યું ભર્યું રહેતું દિલ્હીના ગુજગતી સમાજના તે પ્રમુખ હતા અને તે સમાજની પ્રવૃત્તિ તેમ જ મિલકતના યશને મોટો ભાગ યશવંતભાઈને ધોતે છે

રા સા સનાઇલાલભાઈએ ભાવનગરમા દીવાનપના ઉપર ધા લીધું તેવામા ઇ. સ. ૧૯૨૪-૨૫ મા અમારી મુલાકાતો વધારે થવા લાગી એક વાત મેં અન્ય સ્થળે કહી નથી તે હવે જાહેર કરવાનો મારો ધર્મ છે કે, જો કે હું પ્રસંગોપાત્ત લખતો ખરો પણ 'ગંગના તારા' મા મારી ગણના ૨૫ યશવંતે જ પ્રથમ કરી હતી ખીન્ને એક આકસ્મિક સંયોગ એ પણ હતો કે જે મામમા અને જે દિવસોએ મારું 'ગંગેડિયા ખેતર' લખાયું તે જ અગસામા તેમણે પણ સાક્ષર સપ્તકની નકલ સગી લાવણી લખેલી અને અમને વચાવના આવેલા પણ આ કાવ્ય સાંભળી તે જ દિવસે વચાવ્યું નહિ પણ પછી લખ્યાં આવ્યા. તેમનાં બે નાટકો—'અ. સો કુમારી' અને 'પડા પાછા' છપાવા મોકલ્યા પહેલાં અમને પ્રથમ વંચાની અમારું ગૌરવ કર્યું હતું.

તે દિલ્હી ગયા પછી તેમની સાહિત્ય પ્રવૃત્તિ મંદ થઈ ગઈ અને ખીજી પ્રવૃત્તિ વધી ગઈ હું દિલ્હી ગયો અને તેમને મળવા મળે ત્યારે એ પ્રવૃત્તિ શરૂ કરે એવી માગણી કરવાના ઈરાદાથી જ ગયો હતો. ત્યાં આનંદ સાથે મેં જાણ્યું કે ગુજરાતના અમણી કવિઓની લેખમાળા કાચા રૂપમાં લખી તેમણે તૈયાર રાખી હતી (જેમના ચોડા હપ્તા અખંડ આનંદમાં છપાયા)

અને મને વંચાવી. ત્યારે તે તળિયત મુકાવા જાયુકના અડીં આવ્યા ત્યારે તેમનો મોટો ભાગ લખાઈ ગયો હતો. પોરબંદર તળિયત અર્થે ગયા ત્યારે ત્યાં સદુભાઈ જાવાના ગોદાણનો લાભ લઈ કલાપી ઉપનું વક્તવ્ય સુધાર્યું હતું. તળિયત લયજીની જ ગાલી ન ઓપ-રેશને સુધારો ક્યો ન સ્વર્ણેરે, સારે વતનમાં કામમ વસવાટ કરવાનું નક્કી કરી તેઓ અહીં આવ્યા અવસાન પહેલાંના આરોગ્ય દિવસ ઉપર જ તેમણે મને કહેલું કે જલે તે બધા જ અર્થમાં નિવૃત્તિ નિવાસ ભોગવવા માગે છે. મને પણ આનંદ થયો કે સાહિત્યનો તેમનો ઇષ્ટ વ્યવસાય તેઓ ફરી આરંભશે - પણ.....

એ 'પણ' મોટો હતો તેઓ દિલ્લીમાં રતા ત્યારે શ્રી. ખાનાભાઈ જાડ સાથે એક દિવસ બેઠેલા, તેમાં એકએક જિમાર પડી ગયા. ડોક્ટરે એતવણી આપી કે દર્દ સામાન્ય લાગે છે પણ ચિહ્નો ગંભીર છે. ડો. યોધની સલાહ પૂછવામાં આવી. મુંબઈ જઈને ઓપરેશન કરાવ્યું. ફરી દિલ્લી ગયા. ત્યાં થઈ કલગનાં નાટકો લજવવામાં મદદ કરી ફરી ભાવનગર આવ્યા, અને તેમની તળિયતે આરામ અને ધારતી વચ્ચે જોડાં ખાધા, અને છેલ્લે એક દિવસ વિજય લીધી.

તેમના જ એક નાટકમાં ખીજા અંકને છેડે બધાં પાત્રો એકઠા થાય છે અને નાટક પૂરું થવાનો જામ જીવો થાય છે અને પછી ત્રીજો અંક શરૂ થાય છે. પ્રાધ્યાપક દ્વેષે સાચું કહેલું કે તેમણે જીવન નાટકમાં પણ ખીજો અંક જ સમાપ્ત કરી લીધી. એનો ત્રીજો અંક જોવા મળશે જ નહિ એ તેમના મિત્રોની વેદના સૌથી વિષમ છે.

*

*

*

જોનો ધા આ લેખકને જીવનભર વિસમરો નહિ એમ લાગે છે તેવું અવસાન અન્નન પરમાર્થ દર્શાવું છે.

કવિઓ, કલાકારો, મહાપુરુષો દુર્દંબમાં સરાસરી એક જ હોય એવું અસાર સુધી જનનું આવ્યું છે. જે હોય તો વરોડાઈ ગણાય અને ત્રણ તો વિરલ જ ગણાય. તેવો વિરલ સંગેય પાકક બંધુઓની જેમ શ્રી. કપિલ દક્કર, શ્રી. રામુ દક્કર અને અનંત દક્કરનો

ગુફતાગને લઈ જવાને વ્યોમસાગરમાં
ચંદ્રવેળા તણી ઉપેગી નાવડી આવી,
મુખમ ઘડી આવી

એ મને ઘણી જ ગમી ગયેલી મુશાયરાઓમાં તેની ગઝલોમાં હમેશાં નાવિન્ય, નાઝમી, વિચારધનતા કે લલિત પ્રકૃતિ, તેના કવિત્વ ઉપર હાસીઝની ઘણી અસર છે એમ તે મને દહેતો.

“તમારા મ્નાસથી અહાંકના તરવો રચાયાં છે” — એ વિચાર નવીન નથી, છતાં તેની રજૂઆતમાં અનંત જે લાઘવ અને મગળતા સાધી શકેલ છે તે તેની કવિત્વશક્તિ જતાવે છે. તે પોતાના વિચાર માટે મોટે ભાગે મુખમસ પાચ લીટીના છંદ પસંદ કરતો, અને પ્રાસ માટે તેમ જ લયમદ્દતા માટે ફારસી બેતબાજીને અનુસરતો. તેણે પોતાનું તખલ્લુસ ‘શાદખાઝ’ રાખ્યું હતું. અને શાદખાઝ ન્યારે પિરાટ સ્વરૂપ ધારણ કરી વિશ્વને આવરી લે ત્યારે —

“આ ગગન ટુંકું પડે ખીજું ગગન આપો મને” એ પંક્તિઓ અનંતને જ સૂઝે એ પ્રકારની છે એ કમનમીજ બિના છે કે તેના કાવ્યો પ્રગટ થાય તે પહેલા જ તેણે આપણી વચ્ચેથી વિદાય લઈ લીધી.

તે એક સારો જ્યોતિષી હતો અવસાન પહેલાં એ જ કબાકે તેણે મને કહ્યું હતું કે: “આ નવેમ્બર વીતી જાય તો મસ છે, પછી મને તબિયતની કંઈ ફિકર નથી” પણ એ નવેમ્બર જ એને ધાતક નીરડ્યો.

તેણે શિશુવિહારના મુશાયરામાં રજૂ કરેલ ખમમા મને ખૂબ પ્રિય છે. તેમાં પડેલી પાચે લીટીના પ્રાસ મેળવી પાચમી, ફસમી, પ્ફરમી લીટીના પ્રાસ તેણે ચોળ્યા હતા તે ઉપરાંત આગળની લીટીમાં ગાયેલ સૂત્રમાં વણાઈ જતા બધા વિષયને તે આ પાચમી લીટીમાં ગણાવતો જતો હતો તે આ રીતે :

તમાસં રૂપની મસ્તીએ આપ્યું રૂપ સર્જનને
તમારી સૌરભે સૌરલ દીધી વનવનને ગુલશનને
તમારી જ્યોતિએ આંજી દીધાં હરએક લોચનને

કહો દૂંદૂ હવે કઈ રીતથી એ ગૂઢ દર્શનને,—
હીનાને, ઝુકને, મુખને, નયનને, તેજધારાને.

તેજો ઐચ્છિક વિષય અથેષ્ટ-ફારમી સાહિત્ય લખને ખી. એ ની પરીક્ષા પસાર કરી હતી છતાં તે ઇતિહાસનો શોખીન હતો, અને ફારમી અંથોમાથી જાણે જાણે નહિ આવેલી બાદશાહોની ઘણી વાતો તેજો એકત્ર કરી હતી મોગલ બાદશાહોના ઇતિહાસ મારે તેને ફારમી ઘણી ઉપયોગી થઈ પડી હતી તેથી અન્ય પુસ્તકોમાં ન વચાચેલી કેટલીયે વાતો તેની મારફત જાણવા મળતી જે તે ગિર્થિત ચાલુ રહી હોત તો તે અચ્છો ઇતિહાસનવેશ બની શક્યો હોત. અત્યારે તો તેજો નામ છૂપાવી 'નવજીવન' માસિકમાં આપેલ વાર્તા જ તેની ઇતિહાસ-પ્રિયતાની સાક્ષીરૂપ રહેલ છે.

અવસાન પૂર્વે એ ક્યાંકે હું તેની પાસે બેઠો હતો. તે શાત થઈને જિજ્ઞાસામાં સૂતો હતો. માદગીને લીધે કોઈ વાર દેખાઈ આવતો. નિર્વેદ પણ નહોતો, તેમ કવિતામાં દેખાતી નિરાશાની કસુણતા પણ નહોતી. શાત ચિત્તે અમે પરમ દિવસે મળવાની વિગતો નક્કી કરી. પછી છૂટા પડ્યા, ન જાણ્યું કે અમારું તે મિલન જ અંતિમ થવાને સરજાયું હતું.

તેની જે કવિતાનો મેં ઉપર છેલ્લો ઉલ્લેખ કરેલો તેમાં એકાદ કડી ઉમેરવાની મેં તેને સૂચના કરી હતી હવે તે ઉમેરવી હોય તો બાદશાહ અર્થમાં જૂદી રીતે આમ લખી શકાય :—

મને તારી કવનશક્તિ તણી જાંખી થઈ મોડી
અને જાંખી થતાં આવ્યો હું તારી પાસ તો દોડી
મગર આ કાવ્ય તો આવ્યો; રહી વેળા ઘણી થોડી
જહાથી તું ગયો ચાલી અમે સર્વેને તરછોડી
સ્વસાને, બંધુને, સુનને, અને એકાકી ધરાને. ★

દેના ઝેક બેંક

દેના ઝેકની અચૂત યોજનાઓ અવિધ્ય
માટે અચૂતવા તમને મદદ કરશે.
બેંકીંગને લગતુ દરેક કામકાજ
કરવામા આવે છે.

દેવકરણ નાનજ બેંકીંગ કં. લી.

મુખ્ય સેક્રેટરી
દેવકરણ નાનજ બી.વી.જી. હોર્નમિન મર્ચન્ટ, મુબમી.

દૂહા

અંઝા ઠાલે આડવાં વસિયદ મહુવરથી જ
તૂં એક ઝીણી ખીજ તેં ડાહ્યાયો શેવને
તૂં ઝાંખી ખીજ પાનળી, કિરણ અડયા ને શિન્
ઉરસાપરનાં આંધળાં તેં અજવાળ્યા નીર

હિય દેતાં થોડું નહીં, રિર થીયે ના ફોભ
મુખ ધરતાં મોહધુ નહીં, (એક) વચન નવો શો લોભ
વાતું સરખું અંગ વાળેતું ભટું ઉડી
નહીં રૂપ કે રંગ (પણ) લાગે લેખાં વચનનાં

દીવાની અળખામણી, કાળી બીંતર ખહાર
(પણ) એક જ રેખા નેણુમાં : દીપકમાળ હભર
હૈયે માણુકહાર, અધર અંગે નયમોતિહું,
ચળકે ચન્દ્ર નિઝાડ, (પણ) આંજણી વણુ અધુરું બધું

દીવાની અળખામણી, કાળી બીંતર ખહાર
(પણ) રેખા તાળી કામગે, ઉર ઉભાળણુહાર
દીવાની અળખામણી એને આયેથી કેઇ અડે નહીં
(પણ) કશમે તાણી રેખ (એની) ઉપરે કે ઉખડે નહીં.

“શેષ”

(હીરાબહેનના સૌજન્યથી)

* ‘વચન’નો બીજો પાઠ ‘બોલ’

† ‘આંજણુ’નો બીજો પાઠ ‘કાજળ’

श्री रामनारायण विश्वनाथ पाठक

અ. રામનારાયણભાઈને પહેલી નાનું મળ્યાનું થયું તે તો આજથી નામેક નાં પર, 'અસ્થાન' તથા 'કૌમુદી' ત્રૈમાસિકના આ-ભાગે સાથ ૧૯૨૫ની હતો

પરિચયનો પ્રમગ્ન તેમના ભાઈ પ્રાણીજન પાદના આદિત્ય નુ.ણાવપમા ત્રૈમાસિક છપાવું, તેને લીધે મળેનો

એ વખતે તેમના પિતા વિદ્યમાન તેમને સન્યાસી તર્જિ આ ભાઈઓના રહેઠાણે (એ નીચું ઘર એ જમાનાના માન્યપુરમા હતું) નેના સારથી જ મને આખા કુટુંબ માટે, ત્રીસથી ચે ઓછી વયના સાહિત્યપ્રેમી તરીકે આદરભાવ થયો હતો વિશ્વનાથભાઈએ વેદ્ય થો તથા મદિન્નસ્તોત્રના ભપાતરે મ્યાં છે અને તેઓ સમર્થ શિક્ષક હતા એ મધુ તો પત્રી જાણ્યું, અને હમણા જ બીજી સાહિત્ય પરિચયો (૧૯૦૭) નિગન્ધસંગ્રહ, અન્ય કામ માટે ઉપજાવતા જોયું કે મોળા માત પાનાનો, વિચાર અને અનુભવથી સમૃદ્ધ, વ્યવહારુ મુધારા માટે શ્રુયના સહિતનો પ્રાથમિક શિક્ષણ વિશેનો તેમનો નિગન્ધ એમા છે મતત્ત્વ, ધાર્મિકતા અને વિદ્યાસંગ્રહ તેમ જ જીવનભર બહુ દીપાવ્યા એ વિદ્યાદાન તથા અથમરત્વ આપણા સદ્-ગન મિત્રને વારમામા જ મળ્યા હતા અને નિજ નૈસર્ગિક પ્રતિભા વડે તેમણે, સદાશમ પાઠકના એ સુપ્રોત્તે, સદાકાળ ઉચ્ચ પ્રતિભા લોક સંગ્રહ રૂઢી રીતે કર્યો, કૃત્યપર પરાને ગોલતી રીતે, તેમ પ્રજના મરફાર વારસામા પણ આગવું શ્રુયનાત પ્રદાન કરીને

આમ જૂનો સંબંધ, પણ અમારો જે કર્ત પરમ્પરનો વિદ્યા સમાગમ કહેવાત તે તો મેળાપ કે પત્રવ્યવહારના રૂપે પણ થોડો હતો આવું લગભગ બધા મારા સાહિત્યમિત્રો સાથેના સંબંધમા મન્યુ છે અમુક અપવાદ સિવાય એમાના ધણાખરાને લખવા નાખાવવાના કામ સિવાય, પનાવપના પરાક્ષ ઉપે પણ, ભાગ્યે મળ્યાનું થયું કે થતું હોત છે વળી 'અસ્થાન'ના એક 'નાનું અંક' સિવાય એમા મારે, કે 'કૌમુદી'-'માનમી' માં એમને તો કદી પણ,

લખનાનો પ્રસંગ જ આવ્યો નહોતો. આથી મારા એમને વિષેના સંસ્મરણો ખૂબ યોગ્ય છે એમાનુ પહેલું નોંધપાત્ર તો અહીં લાવનગરનું જ છે.

સ્થળકાળ. ગિજુભાઈના જીવન તથા કાર્યનો મધ્યાહ્ન તપતો હતો, એ વખતે ત્રિકાલગુર્તિ લવનમા સમી સાળે તેમના ઓટલા પરની બેઠક. તેમને મળવા હું ગામમાથી એ સ્થળે ગયેલો અને અમદાવાદથી રામનારાયણભાઈ આવેલા વાતો સાંહિત્ય એ નામ શાને આપવું, એવી જ કંઈક ચાલતી હતી, ત્યાં વચ્ચેથી જ અચબૂચ-

ગિજુભાઈ (ગંભીર નહિ તેટલા વિનોદભાવે, રામનારાયણ ભાઈને) : “એલા, આ તમે બધા ‘સાહિત્ય-સાહિત્ય’ કરો છો છ શેને કહેવું ? સાહિત્ય એટલે ખરેખર શું ? છ કેવું હોય ? ” તુરત જ

રામનારાયણભાઈ (મારા ભણી ચીંધી) “ એ આમને પૂછો He has fought epic battles over it. ”

હું : “ હા, વાહમય શું ને સાહિત્ય શું એની ચર્ચાએ હમણાં હમણાં ‘કૌમુદી’ મા સારી પેઠે થઈ ગઈ, એની વાત કરે છે ’

એ ગિજુભાઈએ વાંચેલી નહિ એટલે મેં સ્વભાવાનુસાર વડાઈ લેતા ઉમેરેલું કે કોઈથી મહાત ન થાય એ નરસિંહરાવ પણ મારા છેલ્લા જવાન પછી મૂંગા રહ્યા છે.

✽

✽

નિરંતર તર્કશુદ્ધ દષ્ટિએ જ વિચારતુ પાડક સાહેબનું માનસ ભાષાશુદ્ધિપૂર્વક લખવા-બોલવા ક્ષમ્ છે એ ધણું સ્વાભાવિક આ વિષયનાં યોગ્ય ઉદાહરણ હમેશ માટે ઉપયોગી છે તેથી ટપકાવું છું.

વિવેચન કરતાં, કવિ પોતાના હૃદયના “ભાવો ગાય છે” એમ જે કહેવાય છે તેમાંના ક્રિયાપદનું અગ્રેજીશાઈ તરજુમિયાપણું લખાણમાં ન હોય તો સારું એમ, કાવ્ય-વહેણા નિર્દેશતાં ઠક્કર-બ્યાખ્યાનોમા તેમણે કયું છે તે, એ પ્રકારના પ્રુકળ શબ્દપ્રયોગો અંગે ખ્યાનમા રાખવા જેવું લાગે છે. (બહુભાષ હકિર, અમુકે “ચર્ચા ઉત્પન્ન કરી” ને બદલે “ ચર્ચા જન્માવી ” નો પણ વિરોધ કરતા)

બહુભાષીએ જ સચવેલો 'Sensitive' માટેનો 'પટુકરણ' તમને કેવો લાગે છે એમ મેં એક વાર, ભારતી નિવાસના મકાને મળ્યો ત્યારે પૂછતાં પોતે કહ્યું હતું કે 'પટુ' શબ્દ 'dynamic' આવસારુ ઉચિત છે ને 'સેન્સિટીવ' માં તો ગ્રહણશીલતા સમભવ, માટે પોતે 'વેદનશીલ' વાપરે છે.

સારે જેનું નામ હજી વજ્રભવિધાનગર નહોતું પડ્યું તે ગ્રામ-વિદ્યાપીઠમાં અધ્યાપક સમેલનમાં પોતાના ભાષણમાં, શબ્દોની ચોક્કસાઈના એ સમર્થ પક્ષધરે ચોખ્ખું કહ્યું હતું કે શિક્ષણ વિચારમાં 'maetāngam' ના પર્વાય તરીકે 'માધ્યમ' વપરાય છે એ ખોટો છે, આ શબ્દ આપણી ભાષામાં પ્રચલિત જ નહિ, ૨૬ પછી થયો છે. પણ હવે તો 'શિક્ષણનું વાહન' કે 'બોધસાધના' એ શબ્દ આહુ ક્યોં હોય તો મૂલ્યે ખોટા, તરજુમિયા ને સ્વ-સામ્ય-આભાસી 'માધ્યમ' વિના અટકી પડીએ એવું નથી જ ને. અહીં પ્રસ્તુત ગણીએ, એક રેડિયો-ચર્ચામાંનું પ્રા. ૧૫૫૫૫૫૫૫૫ વાક્ય, "આ 'મૂલ્યાંકન' શબ્દ રામનારાયણભાઈને બહુ નથી ગમતો,"

એ જ સમેલનમાં, પ્રમુખપદે બેસાડાયેલા એવા 'દુ' ના જમણે પડખે ઉભા રહેલા તેમણે, ભાઈનાલભાઈની સેવા માટે (ચોડી જ વાર પહેલાં જ્યાં ત્યાં 'Difficulty' વગેરે અંગ્રેજી શબ્દો ગુજરાતી વાક્યમાં નાહક શીદ લાવતા હોઈશું, એવું મેં કહેલું તેના એક જ્વતના જવાબ તરીકે) 'Selfless' વાપર્યો; ને પછી જરા કટાક્ષપૂર્વક, "પ્રમુખશ્રીની માફી માગીને કુંડું છું," એમ પણ બોલેલા. મેં તેમને કાનમાં કહ્યું. "નિઃસ્વાર્થ કહેાને," એટલે તુરત "ના, મને એ નથી બેસતો. 'મેન્ડેલેસ' નો પૂરો અર્થ તેમાં ન આવે."

✱

✱

✱

સંસારિણી ને તપસ્વિની હીરાબહેનની તથા રામનારાયણભાઈની મીડી મહેમાની, ગયા કેટલાક માસમાં બે વાર ચાખવાનો લહાવો એમના નિવાસસ્થાને મુંબઈમાં મળ્યો. તેમાંના એક પ્રસંગે ને પછી ગયા ઉનાળે અમદાવાદમાં કેટલાક મિત્રોની સાથે 'અટિરા'

મુરખખી મિત્ર

પન્નાલાલ પટેલ

મુ. રામનારાયણ પાઠકને ' સર્ગરચ ' હોના એવો તો દિલને આચકો લાગે છે !

પણ શુ થાય ? માનવ જીવનની આ રચના જ ન્યા આવી અધૂરા જેવી હોય ત્યા !

એમના મૃત્યુને વિધિની વક્રતા કે કૂરતા કહીએ તો ઉમરનો આક્રોહ જોઈ સહન છે કે કાઈને એ વધુ પડતું લાગે. પરંતુ એમના બહોળા મિત્રવર્ગને તો એમનું આ અવસાન, આકાળે મૃત્યુ જ લાગ્યું છે. અરે ! એમના સંસર્ગમાં થોડીક વાર આવેલાને પણ આવું લાગ્યા વગર નહિ રહ્યું હોય

કારણ જોડી લાગતી એ આખોમા ઝગ્યા કરતો ઉત્સાહ, એક વડિયા અગ્નિ એ તરવરાટ ને નાની મોટી હરેક આત્મતા એમનો રસ જોળે મને તો આમ જ થતું હતું, “ જીવતો માણસ ! ”

મૂળ તો મને એમનો પરિચય ‘ પ્રસ્થાન ’ માં વારતાની આપણે દ્વારાએ થયેલો, પણ શરૂ શરૂના આ ઉગતા અને સિદ્ધ વચ્ચેના સંનંધ વખતે ય મને એમનામાં મુરખખીવટનો કશો જ ભાવ ન લાગેલો. ઉલટું વારતા અંગે કંઈ સૂચન કરતા તેણે બહુ જ મુલાયમ હાથે બક્ષકે પેલા શિખાહિ બેગા પોતે ય જાણે શિખતા હોય એ રીતે. “ આને બદલે આમ ક્યું હોય તો ? ” અરે ટકાર કરવાની હોય એવે વખતે ય. એકવાર મારી એક વાગ્તા વિશે, વારતાનું એ પાત્ર સાચેસાચ માણસ હોય એમ દુઃખી થતા કહેલું, “ બિચારો બહુ દુઃખી થઈ જાય નહિ ? ”

ને એ વખતે મેં તો આને વારતાના વખાણ રૂપે જ ગણી લીધું હતું. પણ જ્યારે એમના જ જેવા એક મિત્રે વારતા વાંચીને કહ્યું કે વારતા થોડીક ખેંચાય છે ત્યારે જ પાઠક સાહેબના શબ્દોમાં રહેલો મર્મ અને ટકાર સમજાયેલાં, આમ મને અનુભવ છે કે ઉગતા લેખકની કુણી આશાઓ સાથેના એમનો વર્નાવ દિલ સાથેના વર્તન સરખો નાજુકાઈભર્યો હતો.

એ અરસામાં તેઓ 'પ્રસ્થાન' થી છુટા પડ્યા એટલે મારી પેલી કાંઈ કાંઈ વારની અવરજવર પણ અટકી પડી.

છતાં ય પાંદક સાહેબ સરખા સિદ્ધહસ્ત સર્જક ને પ્રખર છતાં ય મમભાવી વિવેચક માટે અંતરમાં મને રાગ રહ્યા કરે એ ગ્વાલાવિક હતું. ગાકા મળવાનું તો કાંઈ વાર સપ્તામાં કે કોઈ વાર શ્રી. ઉમાશંકર મરખા મિત્ર પાછળ દોરાધને એમને ત્યાં જઈ આવીએ એટલું જ.

આ પછી થોડાંક વરસો હું પેલા ભયંકર રોગનો ભોગ થઈ પડ્યો. આ માંભળી પાંદક સાહેબને ય કે' છે બહુ દુઃખ થયેલું, એટલું જ નહિ પણ આ પછી તો તેઓ મારામાં એટલો બધો અંગત રસ લેતા થયા કે શરૂ શરૂમાં પંચગીની હતો ત્યારે મારી અનિચ્છા બધાંકે વિશેષ છતાં એમણે મને હાથ ખરચ રૂપે થોડીક આર્થિક મદદ પણ મોકલેલી. તો એ ત્રણ વરસ પછી મારું વજન ઉતરતું જાણ્યું ત્યારે તો એમણે શ્રી. ખુશાલદાસ પારેખ કે શ્રી. દર્શક મારફત માનનીય ટેન્ડરભાઈ સુધી વાત પહોંચાડીને સોનગઢની કે. જી. મહેતા હોસ્પિટલમાં મારે માટે ખાસ ગોઠવણ પણ કરાવેલી. અરે મનેય, જાણે એમને જ ગરજ ન હોય તેમ પત્રદ્વારા મનાવી દવાખાને મોકલેલો. આ સિવાય હું કંઈ બીક તો નથી ભોગવી રહ્યો એની પણ એ છુપી કાળજી રાખ્યા જ કરતા હતા. આ પછી તો એમની આવી નિમંત્રણ અને નિર્વાંજ મમતા જોઈને ને વડીલ સરખા આગ્રહને વશ થઈને એ તરફ જવા આવવાનું થાય ત્યારે હું એમને ત્યાં જ ઉતરવા લાગ્યો.

આમ હોવા છતાં મને એમના સર્જન, વિવેચન કે તત્વચિંતનનો ખાસ કંઈ પરિચય નથી. અંગત પરિચય પણ ખાસ તો દવાખાને કે પોંડીચેરી જતાં એ ત્રણ દિવસ રોકાતો હતો એટલે જ-તે પણ ત્રણ જ વાર. એમાં વળી હું મિમારીવાળો એટલે ન તો એ મને વધુ બોલવા દે કે ન હું એમને. કારણ કે હું ઓછું સાંભળું, એટલે એમને ઘાંટો પાડીને બોલવું પડે. છતાં મને લાગે છે કે અમે એક બીજાને ઠીક ઠીક પ્રમાણમાં જાણખી શક્યા હતા !

મેં જોયું હતું કે પાંદક સાહેબ નાની યાં મોટી કોઈપણ બાબતમાં

લાગ્યે જ કદી ઉતાવળો મન આપતા. જલકે જ્યાં સુધી પેલી વાતનો મમં ન પકડાય ત્યાં સુધી એ, એના હાર્દમાં ઉતરતા હોય તેમ, “એમ કે ? એ...મ !” આમ જ ક્યાં કરતા. ને પછી અભિપ્રાય આપતા તે પણ ચોકસાઈથી ને તટસ્થ લાવે.

એમનામાં મને શુદ્ધિ કરતાં હૃદયની ક્રામળતા વિશેષ દેખાઈ છે. નહિ તો પેલું શુદ્ધિમધાન મન, પોતે રચેલું તુકારામનું દાન્ય વાંચતા તે દિવસે એમને આંસુ એમ સારવા જ ન દે !

આમ તો હું મિત્ર-ધન માટે ધણો ધણો લાઘ્યશાળી માણસ છું; છતાં પાઠક સાહેબ સરખા મુરબ્બી મિત્રના જતા જ્યારે જ્યારે એમની યાદ આવે છે ત્યારે જાણે હું નિર્ધન બની ગયો હોઉં-બીડમાં આવી પડ્યો હોઉં એવું જ લાગ્યા કરે છે.

અંતમાં ભગવાનને પ્રાર્થના છે કે અચાનક પ્રસ્થાન કરી ગયેલા, સૌ કોઈના મિત્ર એવા પાઠક સાહેબના વિભોગનું દર્દ સહન કરવાનું, શરવવાનું આપણને સૌને અને હીરાબહેનને બળ આપે. ★

[અનુસંધાન પાના ૨૭ થી]

ક્વૉર્ટર્સમાં છેલ્લો મેળાપ થયો ત્યારે એક લખાણ વિશે પૂછતાં, પોતે ઉત્તમશ્રાવ કે. ત્રિવેદી વિષે “He is one of our neglected writers. એમને વિષે લખો છો એ ધણું સારું.” ત્રૈમાસિક ‘સમાલોચક’ માંનાં વગર સહીનાં તેમનાં લખાણ, એમાંની સિધ્ધાન્ત દૃષ્ટિથી પારખી શકશે.” આમ તુસ્ત જ એમના પાકટ અભ્યાસ પરથી તેમણે કહેલું તે હમેશ યાદ રહેશે.

—અને “નૃહત્પિંગલ” હમણાં જ આવ્યું. એ વંચારો, એની પર આવડે તેવું લખારો. પણ, એનો સર્વોચ્ચ સુચોચ સમીક્ષક આજે ગુજરાતમાં હશે ?— ★

કોઈ છે ખરો ?.....

વાત્સલ્યમૂર્તિ પાઠક સાહેબ

પીતાંબર પટેલ

કેટલીક વ્યક્તિઓનું વ્યક્તિત્વ જ એવું તેજસ્વી હોય છે કે આપણને પરિચય કરવાનું મન થાય; અને પરિચય થયા પછી એક પ્રકારની પ્રસન્નતા અનુભવાય. પાઠક સાહેબનું વ્યક્તિત્વ એવું હતું. પ્રથમ તો આપણને તેમની શુદ્ધિની તેજપ્રભા આકર્ષે, તેમની સર્જન પ્રતિભાનો ઝળહળાટ તેમના તરફ ખેંચે. પણ થોડાક પરિચયમાં આવ્યા પછી આપણા ચિત્ત પર તેમના એ પ્રસન્ન મધુર વ્યક્તિત્વની, તેમના પ્રેમાળ અને હૃદયળા હૈયાની અને પેલા સ્નિગ્ધસુંદર, સૌમ્ય હિમતની જ છબી અંકાઈ જાય. તેમની હૃદય જ એવી કે આપણને તેમના ચક્ષુ રહેવાનું મન થાય. તેમના સ્વભાવની સરળતા અને દિલની વિમળતા એવી કે સાંનિધ્યમાં આહલાદકતા અનુભવાય. પાઠક સાહેબના અદના વિદ્યાર્થી તરીકે અને પાછળથી તો તેમના ‘વિદ્યાર્થી મિત્ર’ તરીકે મને તેમના આ પ્રસન્ન પ્રેમાળ અને મધુર વ્યક્તિત્વનો નિકટથી પરિચય કરવાની તક મળી છે.

મેં પાઠક સાહેબના જીવનનાં ત્રણ લિન્ન લિન્ન પાસાં જોયાં છે. સૌથી પહેલાં જોયા અધ્યાપક તરીકે, પછી જોયા પ્રેમાળ પતિ તરીકે અને અંતે જોયા મુરખી મિત્ર તરીકે. આ ત્રણેય સ્વરૂપમાં મને તો પાઠક સાહેબ વાત્સલ્યમૂર્તિ જ દેખાયા છે. તેમના વ્યક્તિત્વનો ઉડીને આંખે વળગે તેવો ગુણ તે નિરંતર નિર્ઝરું નિર્મળ વાત્સલ્ય — પુનિત પ્રેમ. તેમની આ વત્સલતાનો અનુભવ મારા જેવા અનેક વિદ્યાર્થીઓએ કર્યો અને હૃદયળા પ્રેમની ઉષ્મા ખીળ અનેકને સાંપડી. પાઠક સાહેબ પ્રેમ આપીને પ્રેમ પામી ગયા. તેઓ અનેકના આત્મીય બની ગયા. ઘણાંને માટે પાઠક સાહેબ “આપણા” “અમારા” બની ગયા. એથી તો તેમના જવાથી સૌને સાદિલક્ષેત્રે તો ભારે ખોટ સાહે જ છે, પણ મારા જેવાંને તો પ્રેમાળ હૃદય ગયું તેની ખોટ સાલ્યા કરે છે.

પાઠક સાહેબ અમદાવાદની એસ. એલ. ડી. કોલેજમાં ગુજરાતીના પ્રાધ્યાપક તરીકે જોડાયા છે એ જાણી વડોદરા કોલેજ છોડીખી એ. માં

હું એમની કોલેજમાં જોડાયો. ત્યારે તો એસ. એલ. ડી. કોલેજ નવી હતી. વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યા પણ ઓછી રહેતી. અમે ગુજરાતી એનસ' સેનારા તો ચારેક જણ હઈશું. એથી પણ વિદ્યાર્થીઓ અધ્યાપકના અંગત પરિચયમાં આવી શકતા પાઠક સાહેબ આમે પોતાના વિદ્યાર્થીઓમાં જોડો રસ લેતા. સામાન્ય કે ગરીબ સ્થિતિના વિદ્યાર્થીને કોલેજ શીમા મદદ અપાવતા કે ટ્યુશન મેળવી આપવામાં સહાય કરતા. પૈસાના અભાવે કોઈને અભ્યાસ અટકી ન પડે તેની શક્ય તેટલી કાળજી રાખતા. તેમ વિદ્યાર્થીઓ અને આધ્યાપકો વચ્ચેનું અંતર ઓછું થાય, વિદ્યાર્થીઓ તેમની મુશ્કેલીઓ વિના સંકોચે જણાવી શકે તે માટે તેઓ અઠવાડિયામાં એક દિવસ અમને તેમના ઘેર બોલાવતા, સાથે ચા નાસ્તો કરતા અને અભ્યાસની જે કંઈ મુશ્કેલીઓ હોય તેનું માર્ગદર્શન કરાવતા. ત્યારે તો પાઠક સાહેબ એકલા અટુલા હતા. પણ તેમના સ્વભાવની મધુરતા એવી મધમધી રહેતી કે અમને તેમના ચર્ષ જવાનું મન થતું...અને ધીમે ધીમે એમ જ થયું. ફેટલાંચે વિદ્યાર્થીઓ એમના ચર્ષને રહ્યા.

અધ્યાપક તરીકે પણ પાઠક સાહેબ મને હમેશાં વાત્સલ્યમૂર્તિ જ દેખાયા છે. સ્વભાવે પ્રેમાળ અને મૃદુ પણ એવા કે કોઈને વર્ગમાં તો ઠપકો પણ ન આપી શકે. કોઈ વિદ્યાર્થીને કંઈ કહેવું હોય તો ખાનગીમાં બોલાવી તેમને સૂચનરૂપે કહી દે. પણ તેમના આ પ્રેમની પ્રનિત પ્રજા જ સૌ વિદ્યાર્થીઓને આદર આપવા પ્રેરતી. ખીજું પાઠક સાહેબ તો વિદ્વાન કોટીના અધ્યાપક હતા. અધ્યાપક હિપરાંત ચિંતક અને સર્જક પણ મોટા હતા. પણ તેમની ખરી મોટાઈ તો એ હતી કે તેમની આ 'વિદ્વાતાની મોટાઈ' તેઓ કદી અમારા પર લાદતા નહિ. એ 'મોટાઈ'ના ભારનીચે વિદ્યાર્થીઓ દયાઈ ન જાય તેની ચિપટ રાખતા, અને વિદ્યાર્થીઓ સાથે ઉલટથી લળી જતા. લણાવે ત્યારે પણ વિનોદ કરે, તુકાઓ કહી સંભળાવે, અનુભવો કહે, દ્રષ્ટાંતો આપે...અને વિદ્યાર્થીઓમાં એ ગુણ કેળવવાનો આગ્રહ રાખતા. કંઈ પણ ચંકા પડે તો એનું નિવારણ કરે; 'રેકન્સ શુકો' જોમ્ જાય, કાઠને પૂછવા જેવું લાગે તો પૂછી જુએ. શંકાનું સમાધાન ન થાય ત્યાંસુધી ઝંપે નહિ. ચોપડીમાં

‘કોટેયન’ આધુ હોય તો તે મૂળ ગ્રંથ લખીને સરખાવી જાય નાની વાતમાં પણ ખૂબ ચિન્ત રાખે હકીકતની ચોકસાઈ કરાવે... કદી વાતમાં ચલાવી લેનાનો પ્રમાદ નહિ. અભ્યાસનો આવો ખંત તેમના અંત સુધી ચાલ્યો.

એચ.એ. સુધી પૂરાં ચાર વરસ પાઠક સાહેબના દ્વાય નીચે ભણવાની તક મળી. એમ. એ. પછી પણ એ જીવ્યા ત્યાંસુધી તેમના વિદ્યાર્થી તરીકે જ તેમના સંપર્કમાં રહ્યો એ બધા વરસો દરમિયાનનું પાઠક સાહેબનું પેલું વતસલ વ્યક્તિત્વ જ આખ સામે તપા કરે છે

પછી પાઠક સાહેબે હીરાબહેન સાથે લગ્ન કર્યાં. મુંબઈમાં કાયમી નિવાસસ્થાન ક્યું. એથી પાછુ એમનું સાનિધ્ય સાંપડ્યું. ગૃહસ્થી તરીકે, પતિ તરીકે, સસારી તરીકે પણ તેમનું પ્રેમાળ વ્યક્તિત્વ જ અજબળી ગ્હેયું દેખાયું. પાઠક સાહેબ પ્રેમાળ હતા તેવા જ ભલા પણ હતા. કદી કોઈનું દિલ ન દુલાવે કોઈને મનદુઃખ થયુ હોય તો પોતે જીવ બાળ્યા કરે. પોતે કશું મહી લે પણ કદી બાંજતે અગવડમાં ન મૂકે. તેમના સ્વભાવના આ ગુણો તેમના ‘સસ્કાર’માં પણ જોવા મળ્યા પોતાની પત્નીને તકલીફ ન પડે તેની કાળજી લેનાર તેમના જેવો બીજો કોઈ પતિ જોયો નથી નાની દે મોટી પ્રેક બાળનમાં તે સહાન રીતે અનુકૂળ થનાનો પ્રયત્ન કરતા. મેં તેમને ઘડપણમાં લેધો પહેરેલા જોયા. એ લેજાશ આખને ગમ્યો નહિ એટલે સહજ સવાલ કર્યો—

“પાઠક સાહેબ, તમે વળી લેધો પહેરતા થઈ ગયા?”

‘શું કરું?’ હમણાં ઘાટી નથી. ખાદીના ધોતીયાં ધોવામાં હીંગતો સમય ન બગડે એટલે મને થયું લેંધા કીક રહેશે.”

જેવું લેંધાનું, તેવું જ જીવનની અનેકવિધ દિનચર્યાનું થયું. પોતાના કારણે બીજા કોઈને તકલીફમાં ન મૂકાવું પડે તેની ચિન્ત તો તેમણે અંત સુધી રાખી.

પાઠક સાહેબ આમ તો ઉંમરે અને વિદ્વતામાં ઘણા બધાના મુરબ્બી હતા. મારા તો તેઓ વિદ્યાગુરુ પણ હતા. પણ તેઓ આત્મીય હોય, આપણા મિત્ર હોય એવું પ્રેમભર્યું વર્તન દેખાડે.

જીવનની નાની મોટી ગુણો ઉઠેલી આપે. જરૂરી માર્ગદર્શન કરે અને હુંકે પણ આપે. એટલું જ નહિ પણ આપણે તેમના મિત્ર હોઈએ તેમ તેમના મનમાં ઉગેલી કાંઈ વાત હોય કે સંસારની કાંઈ ઘટના હોય તોયે તે અમારી આગળ રજૂ કરે. મુક્ત મનથી ચર્ચા થાય. ક્યારેક પાઠક સાહેબની અમે ભૂલો કાઢીએ. તેમની સર્જન-શક્તિનું કે કાંઈ વિચારનું દેખદર્શન કરીએ તોયે તે દસતા મોયે આલણી લે. અમે નાના છીએ, તેમના વિદ્યાર્થીઓ છીએ, એમાં અમે શું સમજીએ? એમ ગણી કદી અવગણના ન કરે ઉલટાં અમારામાં હોય તે કરતાં વધુ શક્તિ છે એમ ગણી ક્યારેક તે મલાદ માગતા હોય એવો સવાલ કરે સાચે જ પાછલા વર્ષોમાં પાઠક સાહેબ મારે માટે તો ‘મુરબ્બી મિત્ર’ બની ગયા હતા. અઠવાડિયામાં એકાદ વાર ન મળ્યા હોઈએ તો ન મળ્યાની ખોટ સાથે અને મળીએ ત્યારે તેમની આખલડી હસી ઉઠે. વાતવાતમાં મુક્ત મનથી પ્રસન્નતાનું દાસ્ય વેરે. મુખડું મુસ્કાનથી પુલકિત બની રહે....અને વાતવાતમાં ‘એમ કે?... શું કહો છો.’ ... પછી એનું શું થયું?’ એવું બાલસુલલ કૌતુક દેખાડ્યા કરે. આ બધામાં તેમનો નેહ એવો નિતરે કે પેલું ‘મુરબ્બીપણું’ તથાઈ બધ પાછળ રહે માત્ર પ્રેમાળ ‘મિત્ર’.

એથી જ તો મને પાઠક સાહેબના વ્યક્તિત્વનો પ્રધાન ગુણ પ્રેમ—વાતસલ્ય દેખાયો છે. અને વિચિત્રતા તો જુઓ, તેઓ સ્વભાવે અત્યંત પ્રેમાળ, ગિમિંલ પણ કહેવાય. પણ તેમના મનમાં ક્યાંય ગિમિંલતા નહિ દેખાય. સ્વસ્થતાનું સમતોલપણું જ તેમની રચના-ઓમાં વરનારો. ક્યારેક હૃદય પર શુદ્ધિ સવાર થતી પણ દેખાશે. પણ જીવનમાં, વ્યવહારમાં, તો તે સદાય હૃદયથી જ દોરાતા રહ્યા. જીવનના અંત સુધી, કુવારાની ચેટે તેમના હૈયામાંથી સ્નેહ નિર્ઝરતો રહ્યો. એ સ્નેહ પણ પિતા પુત્ર પર દેખાડે તેવો, મા બાળુડાં પર વરસાવે તેવો હુંકાજો હતો. એથી તો મારા અંતરમાં પાઠક સાહેબ વાત્સલ્યમૂર્તિ તરીકે જ અંકાઈ ગયા છે.

૧૯૫૦માં. આર વરસની વડે, ત્રયગાર પ્રવર્તક પુસ્તકાલયમાં મદદનીશ તરીકે જોડા / ત્યાગી, મારા પિતા સાથે અનેક સહિત્યકારો સમંધી ચર્ચા થતી આવી છે. તેમાં એ સારસ્વતો માટે મેં તેમને દમોશાં અદ્ય સહિત અને પુણ્યભાવે જોલતા સાલત્યા છે. એક શ્રી. નાનાભાઈ ભટ્ટ અને ખીજા પાઠક સાહેબ. આના અનુસધાનમાં, અંતરના ક્ષણક ઉપર, કદપનાની પીંઝી વડે તેમનાં જે રેખાચિત્રો મારા બાળમાનમે દોર્યા એ કંઈક આવાં હતાં. મંબીગ છતાં હેતાળ, અનુભવ જ્ઞાન અને વિદ્વત્તાથી સભગ છતાં અભિમાન અને અદ્ભૂતી પગ, અને વૃદ્ધ છતાં રમણ.

૧૯૫૨માં મુ પાઠક સાહેબ અમારી શેરીમાં, ચોપારી રોડ પર ગહેવા આવ્યા અને પ્રત્યક્ષ જન પડેચાન ચઈ ત્યારે પણ ચિત્રની તો આ જ રેખાઓ જળવાઈ રહી દિવસમાં એક વાર તો રમ્તે જતાં આવતા કે પછી ધરના વરંડામાં હિલા હિલા જરૂર તેમનાં દર્શન થાય. શેરીના વડીલને નાતે ‘અમારા પાઠક સાહેબ’ એવી એક પ્રકારની ગૌરવશીલ આત્મીયના અમે સૌ અનુભવતાં સામા મળે અને ‘નમસ્તે’ થાય તો અચૂક એકાદ ક્ષણ હિલા રહે. ઉતાવળમાં હોય તો ચાલતાં ચાલતા પણ તેમના લાક્ષણિક બાલમુલભ હાસ્ય-સહિત, “હાં કેમ છે એએએ ?” એટલું તો ઉમળકાભર્યા લહેકાથી જરૂર પૂછે જ.

તેમની સાથે પરિચય વધે તો સાડું એવી સતત ઇચ્છા છતાં વન, જ્ઞાન અને વિદ્વત્તાની ખૂબ જ ગહેરી અસમાનતા અને અંતરને લધને સારો એવો સંકોચ અનુભવતી. એટલામાં એમને એક દિવસ ‘કુમાર’ માસિકના પાછલા એક બે અંકોની જરૂર પડી તે લેવા ‘ત્રયગાર’ માં આવ્યા. હું ઝાડુ મારતી હતી અને લાઇ પુસ્તકો ગોઠવતા હતા. અંકો તો મેં તગ્ત જ કાઢી આપ્યા, પણ હુયે પુસ્તકાલયમાં જ મદદનીશ તરીકે કામ કરું છું એ જાણી તેઓ રોકાયા અને ખૂબ સાહજિક રીતે, માત્ર કુતૂહલને ખાતર નહિ પણ અંગત રસ લધને અનેક વાતો પૂછી. મારી સૌહત્યિક અભિરુચિ અને

વાંચેન સમંધી પણ સવાસો કર્યા. અમના ગૌરવની કપર કરી પ્રશંસા-પૂર્વક મારી પીઠ યાગડી. વાતો સાંભળતા જ્ય ને પોરસ ચડાવીને એવી તો મીઠી રીતે, “એમ કે ? એ...મ ? એ...મ છે ?” કહેતા જ્ય કે મારું તો ચિત્ત પ્રસન્ન પ્રસન્ન થઈ ગયું.

આ વીમેક મિનિટના પ્રથમ પરિચયમા જ મને પાઠક સાહેબની સાચી મહત્તા જોવા મળી. વિદ્યાના દાનથી વિદ્યા વધે છે એ તો ખમર હતી, પણ અહીં તો મહત્તાનું દાન મહત્તાને વધારતું હતું. ત્રણેક વરસના અલ્પ પરિચયમા પાઠક સાહેબને મેં કદી મહત્તાના બધનમા જકડાયેલા નથી જોવા, છતાં તેમની મહત્તાનું જ્ઞાન તો નિકટ આવનાર સૌને તરત જ અને અવશ્ય થતું. પણ એ મહત્તાને કારણે તેઓ અસ્પૃશ્ય છે એમ કોઈને લાગતું જ નહિ. એ મહત્તા જણે તેઓ સૌને વહેંચી આપતા ન હોય ? એમનું સાન્નિધ્ય જણે સામી વ્યક્તિને મહત્તા બક્ષતું ન હોય ? એવો જ ભાવ સૌને થયો હશે.

૧૯૫૩મા જોડકણાં જેવી થોડી કવિતાઓ લખી હતી ‘કુમાર’ માસિકમાં પ્રસિધ્ધ મારે મોકલી પણ ખરી. મુ બચુભાઈએ ડાપી તો નહિ પણ લખ્યું કે, “નિરાશ થવા જેવું નથી. હજી ક્યાશ છે, પણ પાઠક સાહેબ જેવા પાડોશમાં રહે છે તેનો લાલ કેમ ઉઠાવતી નથી?”

પાઠક સાહેબ જેવા વિદ્વાન અને પ્રવૃત્તિરત સાહિત્યકારને વળી આવાં જોડકણાં સાંભળવાની નવરાશ ક્યાંથી હોય ? એવો મનમા તો સંકોચ બયો હતો. પણ એક દિવસ દિવસ કરી પહોંચી ગઈ. તેમણે તો, “ઓહો...! કવિતા પણ લખે છે ને શું ? એ...મ ? એ...મ ? આલ ત્યારે વાંચવા માંડ.” કહી ખૂબ સાદાજીવક રીતે, મહાનુભાવતાથી પત્રભરમાં મારો સંકોચ આંગી નાખ્યો. હું વાંચતી ગઈ અને તબિયત કંઈક અસ્વસ્થ છતાં તેઓ શાંતિથી સાંભળતા ગયા. મારું મન મનાવવા પૂરતા માત્ર ઉપરટપકે નહિ પણ રસપૂર્વક અને તન્મયતાથી. છેવટે કહે, “હજી એકાદ વરસ તો લખે છે તેમ માત્ર લખે જ જા. આજનું લખેલું કાલે વાંચજે, ફરી ફરી વાંચજે. જરૂર કંઈક સુધારવા જેવું લાગશે. અધ્યયનની રિયાઝ એ જ ખરી ચાવી છે. ધીરજ અને પાન પાન અને ધીરજ એ જ સાચી સોપાન પરંપરા છે. આડે

અવગે મોકલી પ્રસિદ્ધિના મોહમાં ન પડતી, નહિતર વિકાસ અટકી જશે. પરીક્ષા તો ખતુભાષની જ સાચી. જેટલી આકરી એટલી જ પાકી ” આના અનુસંધાનમાં ઘણી શિખામણો આપી અનેક ભૂલો ખનાવી પ્રેરસાદન પણ એટલું જ આપ્યું. નવોદિતોને આટલી ધીરજથી સંયમપૂર્વક સાંભળનાર, તેમને રાહ દેખાડનાર, તેમના મગજમાં ખોદું અભિમાન સવાજ ન થાય એવી તકદારીથી, છતાં તેમની હોંશ, ઉત્સાહ અને અહમ્ ન ધવાય એટલી કુમાશથી માર્ગ-દર્શન કરી પીઠ યાજડનાર કેટલા સાહિત્યકારો છે આપણે ત્યાં ? નાના મોટા સૌનું ભાગે પડતું મહત્ત્વ સ્વીકારીને જ પાઠક સાહેબે હમેશાં પોતાની મહત્તા સ્થાપિત કરી.

મનમાં ને મનમાં મેં હમેશાં તેમને સાગર સાથે સરખાવ્યા છે. સ્રોતી ખારાણ પોતામાં સમાવી નેઓ તીર્થસાલિલ જન્યા અને સૌને સગરસ જ આપ્યું. મારા મુરખીઓ સમારુંભાશંકર, મનમુખભાષ, કિશનસિદ્ધ, સુન્દરજી, ગુલાબદાસ. પીતાંબર પટેલ, ઈશ્વર પેટલીકર, સુન્દરજી બેટાઇ જેવા અનેક સિદ્ધ અને લખ્ધપ્રતિષ્ઠ સાહિત્યકારોને ઓરફનેજ ગિડ્ડીગના તટમાં પ્રવેશી એ સાગરમાં ડૂબકી મારના, ચોપાદી રોડના મારા અંગણુમાયી મેં જોયા છે મારા જેવા અનેક વિદ્યાર્થી-વિદ્યાર્થીનીઓએ એને કિનારે બેસી નાની-મોટી અનુભવ-જ્ઞાનની છીપલીઓ વીણવાની, કે પછી કંટાળો આવે એટલી દુઃ સુધીની ખાલિશ પ્રેમ પરંપરાઓથી એ તટમાં કુપા ખોદી જ્ઞાનવારી કાઢવાની શિશુસુગ્રભ મોજ માણી હશે. કોઈએ સંતાપ્યા હશે તો યે એ તાપને તેમણે અંતરમાં જ સમાવ્યો હશે અને સામાને તો વરસાદની મીઠી ઝરમર જ અંતરની વાદળીમાં ચળાઇ-ગળાઇને મળી હશે. સરોવરની વિશાળતા તો અનેક સાહિત્યકારોમાં નિહાળી છે, પણ સાગરની ગહનતા તો પાઠક સાહેબમાં જ ભાળી.

સાહિત્યની દુનિયા એ તો વાઝાજંધીની ઠકરાતો. પણ એ મીમા-ડાઓ પાઠક સાહેબને કદી સ્પર્શી શક્યા નહિ તેમણે કોઇ વાડો ન ખાંધો. સાગરની જેમ કોઇ વાઝાજંધી સ્વીકારવાનું તેમના સ્વભાવમાં જ નહોતું. એટલે તો તેઓનું વ્યક્તિત્વ સાહિત્યસૃષ્ટિમાં સદા સમભાગે વહેંચાયેલું જ રહ્યું. અને સૌ સાહિત્યકારોએ તેમને “ચોતાના ” ગણ્યા.

આના અનુસંધાનમાં એક લાક્ષણિક પ્રસંગ યાદ આવે છે તેમના અવસાનના અને સ્મશાનયાત્રાના સમાચાર ટેલિફોન મારફતે શક્ય એટલા સાહિત્યમિત્રોને લાખ્તે આપ્યા, પણ તેમના જ્ઞાતિજનોને ખબર કરવાનું સાવ જ જુલાઈ ગયું આ હકીકતની તો છેક ખીજે દિવસે તેમનાઉ ઠમણા પ્રસંગે ખબર પડી પાઠક સાહેબ તો સાહિત્યની જમાતના મહત્ત જેવા હતા. તેમને એ જમાત સિવાય ખીજ કોઈ જ્ઞાતિ હોઈ શકે તેનો કોઈને ખ્યાલ જ આવ્યો નહિ પરિણામે જ્ઞાતિજનોને ધોખો થાય એવી અક્ષમ્ય જૂલ થઈ ગઈ. અને છેવટે તેમની સાથેની પાકી પ્રીતનાળી, સાહિત્યકારની એ ખાકી જમાતની કાંધે ચડીને જ તેઓ ગયા.

૧૯૫૫ના જૂન માસમાં વડોદરા લેખક મિલનમાં જતી વખતે સૌ ભેગાં ખેસી આનંદ કરી શકે એ દિસામે જયોતીન્દ્રભાઈ. મડિયા, પીનાબર પટેલ, ગુલાબદાસ ઓકર અને તેમના કુટુંબીજનો, પ્રવીણચન્દ્ર રૂપરેલ, ભાઈ અને દુર્ગ, એમ મંડળી માટે થઈ કલાસમાં બથ્થું રીઝવું કરાવી હતી. પાઠક સાહેબ તો વય અને તબિયતને અંગે સેકન્ડ ક્લાસમાં જ જાન એમ માની લીધેલું પણ તેમને જ્યારે ખબર પડી ત્યારે, “અરે! આવો સયવારો છોડી સેકન્ડ ક્લાસમાં શે જવું? સગવડ અગવડ તો વેઠી લેશું” ! કહી જતા આવતાં બંને વખત કષ્ટ સહીને પણ તેઓ અને હીરાબહેન આ મંડળીમાં સામેલ થઈ ગયાં. એશઆરામનો નહિ પણ મનની મુરબતનો અહીં સોદો હતો.

‘અંથાગાર’ માસિક શરૂ કર્યું ત્યારે, ‘પ્રસ્થાન’ ના તંત્રીપદેથી માપડેલા અનુભવની ઘણી વાતો અમને ઝીણવટથી સમજાવી દેટલીએ વ્યવહારુ મુશ્કેલીઓનો સચોટ ખ્યાલ આપેલો. વરસમાં એક બે વખત કોઈ સારા પુસ્તકોનું વિવેચન પણ લખી આપવાનું કબૂતું હતું. પણ અચાનક જ મહાકાળે અમારું એ સદ્ભાગ્ય છીનવી લીધું.

ગયે મહિને કંઈ કામ નિમિત્તે હીરાબહેનને મળવા ગઈ હતી. પાઠક સાહેબના અવસાન પછી કદાચ પહેલી જ વખત, એ જ

[અનુસંધાન પાના ૪૫ મે]

શ્રી. ગાંધીનાગણે વિ પાઠકના અવસાનથી ગુસ્સાતે, ગાંધી યુગમાં જોયના મૂળ છે એવા સાહિત્યકારોમાંના સૌથી પીઠપ્રૌઢ ને બહુમુખી પ્રતિભાવાળા સાહિત્યકાર ગુમાવ્યા છે. સર્જનવિવેચનની દૈન્ય પ્રવૃત્તિમાં અસધારૂ પ્રતિભા દાખવનાર સાહિત્યવિદ્યામાં એમનું ધ્યાન અનન્ય હતું. વયમાં અને વિદ્યામાં પાંડિત યુગના અને ગાંધીયુગના સાહિત્યકારોમાં તેઓ મધ્યસ્થાને હતા, અને નવી જૂની પેઢીની વચ્ચેની સાંકળરૂપ હતા. નવીન સાહિત્યકારોની વધુમાં વધુ નિકટ આવનાર તેઓ એક માત્ર પ્રૌઢ સાહિત્યકાર હતા. એમની પ્રતિભાએ સાહિત્યનાં અનેક ક્ષેત્રોને મમૃદ્ય કર્યાં છે. એમના મર્જન-પુરુષનું ઉત્તમાગ વિવેચન હતું તથાપિ કવિતા, હાસ્યનિબંધ, ટૂંકી વાર્તા જેવા સાહિત્યપ્રકારો એમણે અદ્વિતીયપૂર્વક ખેડ્યા છે; ને તેમાં પણ ગમણીય અને રમણીય સર્જન કર્યું છે. અહીં આ લેખમાં એમની કવિતાપ્રકૃતિ અવલોકવાનો આશય છે.

એમનાં સાહિત્યજીવનમાં કવિતાપ્રવૃત્તિનું સ્થાન ગૌણ રહ્યું છે. લેખક જાણે બીજી બધી પ્રવૃત્તિઓથી પરવાર્યાં પછી નિરાંતે કવિતા કરે છે. પરિણામે સંખ્યાની દૃષ્ટિએ એમનું કવિતાસર્જન અદ્યપ રહ્યું છે તથાપિ ગુણવત્તાની દૃષ્ટિએ તે ઠીક ઠીક મૂલ્યવાન બન્યું છે. પ્રો. વિષ્ણુપ્રસાદ ત્રિવેદીએ એમની કવિતાને કાવ્યરત્નની કવિતા કહી છે. જોયની પ્રતિભાનો પ્રધાન ઉન્મેષ ચિંતન છે. ચિંતનપ્રધાન પ્રકૃતિ કાવ્યમર્જનમાં સ્વસ્થ, મંથમી અને મર્મગામી બની રહે છે. જીવન, જગત ને કલા પ્રત્યેની આ કવિની દૃષ્ટિ મુશ્કેલીની નથી, પણ ત્રણેની આડી સમજ ધરાવનાર પ્રાક્તની છે. એ કાવ્યર છે એટલું જ નહિ, તત્ત્વાન્વેષક પણ છે. એટલે એમની કવિતામાં પ્રચંડ ગીર્મિહોલ કે મંવેદનની તીવ્રતા કરતાં સમજ, સ્વસ્થતા ને સમાધાન વધારે છે. શ્રી પાઠક પોતાના સર્જનના પ્રવાહમાં ઓછામાં ઓછા તણાય છે. પોતાની અને કૃતિની વચ્ચે તેઓ એક જાતનું અંતર રાખે છે. વિષય પરત્વે તટસ્થ રહી તેઓ ચોક્કસાપ્તી તેનું નિરૂપણ કરે છે : સર્જ

શિશુ પ્રત્યેનું તેમનું વલણ એક કડક શિક્ષકનું છે, વાતસલ્યમાં એ આઠ જતા પિતાનું નહિ.

અયોગયુગની કવિતાના લગભગ બધા જ સારા નરસા લક્ષણો શેવની કવિતામાં કિતરી આવ્યા છે. શ્રી. બલવન્તરાય હાકોળના કવિતાપ્રયોગો અને ગાંધીયુગની જીવનભાવનાઓએ કવિતાના બાહરંગ અને અંતરંગ પરત્વે આ યુગમાં જે પરિવર્તનો આવ્યા તે બધાની નોંધ શેવની કવિતામાં મળે છે. શ્રી. બલવન્તરાય હાકોળથી અસમાન રીતે શેવની કવિતાએ નવી કવિતાના ઘડતરમાં, એમના વિવેચને આપ્યો છે એટલો ફળો આપ્યો નથી. નવી કવિતા જે બળોથી ઘડાઈ તે બળોથી એમની કવિતા ઘડાઈ છે; એટલે કે હાકોળે પ્રચારેલા ને પુસ્તકારેલા કાવ્યરચનાના સિદ્ધાંતોનું એમની કવિતામાં સમર્થન થયેલું જોવા મળે છે.

શેવની કવિતાનું વિશિષ્ટ અને આકર્ષક લક્ષણ છે એમાં તરી આવતું ચિંતન અને એ ચિંતનને સરળ છતાં પ્રૌઢ અને ચારુ વાણીમાં વિશદતાથી રજૂ કરવાનું એમનું કૌશલ્ય. કવિને વિશ્વમાં પ્રેમના જેવું ખીજું સાન્ન્યવન દેખાતું નથી, પણ પ્રેમની તો કરુણ કહાણી છે. એમાં તો 'અવધિ વિષ્ણુ જૂરવાનું' પણ હોય! હાડીની જેમ કવિ વિચારે છે: How great my grief, my joys how few! પણ હાડીનું આ વિધાન એના અંતિમ દર્શનના ઉદ્ગાર સમુદાય છે. જ્યારે આપણા કવિને તો એ દર્શનના આરંભરૂપ છે—ખીજરૂપ છે. એ ખીજના ફળરૂપે તો પ્રાપ્ત થાય છે વિરોધમાં સમાધાન ને જીવનમાં શ્રદ્ધા:

સંધ્યાને ખીજ બનેએ અંગ એક જ દર્શનનાં!

અંતરે કાલનાં જૂઠાં જૂઠાં ને ભવિષ્યનાં!

તો તારે ય સખે! સંધ્યા કાળના 'કન્ધુ' ધટે,

ખીજથી નન્ધુ' એ યે સંધ્યાને વંધુ' જ છે.

(ખિન્ન સંધ્યાને ૫ ૪૫)

કવિનેત્રે જોયેલું સસ કેવું પરિચિત વેશમાં આપણી વચ્ચે આવે છે! શેવની કવિતામાં ચિંતન છે પણ તે કદી શુષ્ક રહેતું નથી ગમિના પાસથી એ ચિંતન આદર્ષ બનીને આવે છે. કેટલીક વાર

નો ઊર્મિ પર ચિંતનનું નિયમન કાવ્યને અનેરી મનોહરતા આપે છે. પ્રથમ કાવ્ય 'સખી! જો'-માં કવિ જેની વેણીમાં કુમુદ ગૂંથવા માગતા હતા તે મળીને અંજલિથી એ કુસુમો અર્પતાં કહે છે :

જગમાં પણ કોઈને કદી
ન મળે એકલી શુભ કૌમુદી;
અજવાળું પીધેલ ભાગ્યને
ભરી અંધારું પીવાનું છે જ ને!

કવિનાં હાસ્યકટાક્ષનાં કાવ્યો કરતા ગભીર વિપાદનાં કાવ્યો વધુ ઉદ્યરપરી બન્યાં છે. કાવ્યગુણની દૃષ્ટિએ પણ ખીલ પ્રકારનાં કાવ્યો અદિયાતાં લાગે છે. 'કુંગરની કોરે'માં કવિ કુંગર પર રહીને આસ-પાસના કુંગરા દેખે છે, ખીણ પર અટૂલું, થોડાંક મૂળિયાં માત્રથી બાઝી રહેલું વૃક્ષ જુએ છે ને અટૂલા, અનાશ્રય, દુઃખશૈત્યથી થીજેલા જીવનમાં એમને એનું સામ્ય જણાય છે વૃક્ષનું ને આજુમાજુના કુંગરાનું કવિનું ચિત્રાત્મક વર્ણન આપણા મનમાં એક ભયાનક તત્ત્વજ્ઞતાની, લોહા વિપાદની હાથ દાખે છે. ખીણ પર ઉભેલા વૃક્ષ જેવા માનવીનું કવિનું વર્ણન જુઓ :

એક પાસ રહ્યા સહ્યા
સંબંધોના જ આધારે, ખીણ કરાલ કાલની
ઉપરે અધર રહી, જીવે મંદિધ જીવન.

—અટૂલા ને અનાશ્રય.

(કુંગરની કોરે પૃ ૧૦)

'ઉપરે અધર રહી'માં જરા અધર રહેતો અનુકુલ અને જે જ વિશેષજ્ઞોની બનેલી પછીની પંક્તિ અનાશ્રયતા અને એકલતાનું ચિત્ર કેવું આબાદ હિપસાવી આપે છે! આખા કાવ્યમાંથી ઊઠતા ચિત્રને જોતાં પ્રો. વિધ્યુપ્રસાદ ત્રિવેદીએ યોગ્ય રીતે જ ચૈરિકના ચિત્રને યાદ કર્યું છે.

કવિ જેમ ફિલસૂફની તટસ્થતાથી વિપાદ અને કારુણ્યને જુએ છે તેમ જીવનમાં રહેલાં પ્રસન્ન અને મંગલને પણ જુએ છે. શિશુ-પ્રાપ્તિથી સફલ અને ધન્ય બનેલા દામ્પત્યમાં, સખી સાથેના એકાતના પ્રસંગમાં, પ્રિયજન સાથેની મધુર ગોહરીમાં, નવવરવધૂના જીવન-

પ્રવાહોના વહનમાં કવિને પ્રસન્નતા અને માગત્ય જોવા મળે છે
લોકોની અવરજવર ન હોય એવા એકાન્તઆરે સધ્યાકાળે નદી પાર
ફરતાં નાયક નાયિકા પાણીના ઝંઝાણ સાથે પ્રેમના ઝીઝાણની પથ
ગહન અનુભૂતિ કહે છે, ને બંનેનો મહિમા ગાય છે :

ન પાણીને પ્રેમ સમું ખીજીનું જગે !

જે સર્વતઃ સ્પર્શ કરે મનુષ્યને !

રમાય, પીવાય, ન્દવાય જેમા

ખાલાંતરૂ ઉભયની શુદ્ધિ તાજગી !

(એક સધ્યા પૃ. ૨૭)

આકાશમાં ઝીંગેલી ખીજરેખા ફવી લાગે છે એ વિશે નાયકનાયિકા
વચ્ચે સંવાદ થાય છે ને એને મોટે યોગ્ય ઉપમા રોધવાની હોડ
થાય છે. ઝેર પીને ઘેર આવી, પોતે ઝેર પીધાનું કારણ આપતા
મહેશ્વર બને ઉમા વચ્ચે સંવાદ થાય છે. આવાં કાવ્યોમાં કવિની
સૂક્ષ્મરસિકતા ને શુદ્ધિચાતુર્ય કાવ્યોચિત ચમત્કાર કરી જાય છે.
વિષ કેમ પીધું એવા ઉમાના પ્રશ્નના જવાબમાં મહેશ્વર કહે છે ;

“બન્યું એ તો એવું, કની સખી ! નહિ મંથન સમે,

દીઠી મેં આલિંગી જલનિધિ સુતા કૃષ્ણ તનુને,

અને કાળા કંઠે સુભગ કર એવો ભજી રહ્યો,

મને મારા કંઠે મન થયું બસ એ રંગ ધરવા,—

મુકી જો, આ બાહુ ધન મહિં ન વિઘ્નત્ સમ દિસે ?

(ઉમા-મહેશ્વર પૃ. ૫૨)

ઘેરા વિપાદનાં ને પ્રસન્ન મંગલ કાવ્યોમાં વ્યક્ત થતી કવિ-
પ્રતિભા સામાજિક વિષયનાં કાવ્યોમાં જાણે કુંઠિત થતી લાગે છે.
એમાં સુધારકની ઉમતા કે ઠાવડી સિખામણ કવિત્વની બહુ ઝંચી
કક્ષાએ પહોંચતાં નથી. ‘લગ્ન!!’ કાવ્યમાં ભાવની ઉત્કટતા છે પરંતુ
અંતની પંક્તિઓ

મૂએલાંની ન્યાકો તો જમો છે

કિન્તુ આ તો કોડીલી કન્યકાના

આયુ-લાંબા-મૃત્યુ દીક્ષાની મ્હેરિલ !

(લગ્ન!! પૃ. ૪૬)

કાર્ત્ત ઉચ્ચ સુધારકના લાભથી વધારે જીવે પડેંગી શકતી નથી. 'દૃષ્ટિવૃત્તમ્ પદમ્' માં પણ "ન થાય પણ લગ્નકંટક પગેથી યાત્રા ભવે" એ વિચારને પંદર પંકિત સુધી તાણવામાં કાવ્યત્વને હાનિ થઈ જાય છે.

શેષનાં પ્રાર્થના ભક્તિનાં કાવ્યો પણ નોંધપાત્ર છે. એમાં ભક્તિની વિનમ્રતા છે, શ્રદ્ધાળુની શ્રદ્ધા છે અને શુદ્ધ જીવનનો સંકલ્પ છે. જીવનમાં પાપ સામે લડવાનું, પાપને જીતવાનું, હસીહસીને મૃત્યુ-મુખે ધસવાનું ને મૃત્યુમુખમાં ધસી હસવાનું માગતા કવિ વિનમ્ર ભાવે કહે છે :

પ્રભુ, જિન્દગી પુણ્ય વિના ગઈ છે,
પણ ક્યાં તુજ એ કરુણા ગઈ છે?—

(પ્રભુ! જીવન દે પૃ. ૬)

સરસસોનથી વહેતી જીવનની ગાંડી નદી ધરી શુદ્ધ ને ધરી મલિન એમ ક્ષણ પણ સરખી રહેતી નથી તેને પરમાત્મસિન્ધુમાં રમવાને કવિ આમંત્ર છે 'વામીને પાપપુણ્યો તણું મમત, રમો શુદ્ધ મુક્ત પ્રવાહે' (સિન્ધુનું આમંત્રણ પૃ. ૧૩૩) જીવનનાં સૌ શેષનું કોઈના નવજીવન માટે ખાતર કરવાની ધૃતિને પ્રાર્થના કરનાર કવિને આ જગત પ્રત્યે વહાલ છે. આ જગતમાં જન્મીને જીવવા મળ્યું એના ઉપકારના બદલામાં તેઓ પોતાને અહીં જન્મ આપનાર માતૃપિતાને, સંસ્કારી બનાવનાર ગુરુને, ને લીધા વિના બસ આપ્યા જ કરનાર એવી આ દુનિયાને 'પરણામ' કહે છે, ને શ્રદ્ધા વ્યક્ત કરે છે કે આ જગત આત્મુ' ને આલશે, ને પાત્યાં તે પાળશે ત્યારે

ફરી અહીં ઉતરશે અમારો હંસજી.

(પરચમ પરણામ મારા પૃ. ૧૨૮)

હાસ્યનાં કવિનાં કાવ્યો દલપતરામ પછી પાતળા પડી ગયેલા હાસ્ય-રસની કવિતાના પ્રવાહને પુષ્ટ કરે છે ને એ દિશામાં પ્રયાસ કરનારને સારા નમૂના પૂરા પાડે છે.

પદ્મરચનાની દૃષ્ટિએ જોઈએ તો શેષમાં નવી કવિતાનું વૈવિધ્ય સારા પ્રમાણમાં જોવા મળે છે. તેઓ કાન્તની જેમ કાવ્યમાં ભાવાનુકૂલ હંદવૈવિધ્ય યોજે છે. પદ, મુક્તાક, સોનેટ, ખંડકાવ્ય,

અચાનક જઈ ચડે જોયી કરાડ, જ્યાંથી નીચે
સપાટ ભુંધ દૂરની હુમસ ગાઢમાંથી જરા
કળાય ન કળાય; તેમ તવ સૂર એકકથી
જોયા પર જોયા ચડી, પછી અચિંતવ્યા થંભતાં,
સુમન્દ્ર સ્વર ત્યાં મુલાયન-મુલાય એવા થતા.

(ઉસ્તાદને પૃ. ૧૩૬)

મહાન પવંત પરે જતા યાત્રિકોનું યત્ર, ઉપમેયના સંદર્ભ
વિના પણ કેવું આસ્વાદ બની રહે છે!

શેષની કવિતા જોયે નહિ તેટલું જોડે તોડે છે. એનું આકર્ષણ
કદપનાલીલાની લલકમાં નહિ પણ સ્વસ્થ સાદગી ને સમ્યાધર્મમાં
; અને એ આકર્ષણ લાંબું ટકે એવું છે.

ગીત, વગેરે પ્રકારો સફળતાપૂર્વક પ્રયોજે છે. ક્યારેક અતિ દુઃકા મદોમાં ભાવ જામે તે પહેલા જ પડે ત્યારે અતિ આવે છે મુક્તકાની રચના પર આ કવિ અસાધારણ પ્રભુત્વ ધરાવે છે એક સળંગ કૃતિમાં, કૃતિ સમગ્રના અગ તરીકે આપતી ટેવથી પદ્ધતિઓ સ્વતંત્ર મુક્તકો તરીકે પણ ટકી ગઈ એવી બને છે કાલિદાસાદિ સંસ્કૃત કવિઓમાં જે સૂત્રાત્મક કથનોવાળી મુક્તકશૈલી ખીંચેલી જોવા મળે છે તે શૈયમાં પણ સારા પ્રમાણમાં દેખાય છે.

વ્યવસ્થાથી આ તો જગત જ વિરોધી ગુણ થકી !

(નવ વરવધૂ પૃ ૨૧)

અરે, અરે, દેવી તમે જુવો છો,
પ્રતારવાનું છિદ્ર છે વાસના જ.
જેને સ્પૃહા નહિ અને નહિ વાસના યે,
તેને કંઠો સ્વર્ગની શી પડી છે ?

(તુકારામનુ સ્વર્ગારોહણ કવિતા ૧૯૫૩)

આવા ખીજ અનેક ઉદાહરણો મળી શકે શૈયના સોનેટો પણ એક વિશિષ્ટ છાંય પાડે છે. એમાં વર્ણન, વિચાર કે ભાવનું સાદગી-ભર્યું નિરૂપણ આકર્ષક બને છે 'ઉદ્ધિને' ને 'નર્મદાને આરે' જેવી કૃતિઓમાં પદ્ધતિસંખ્યા ઓછ કરતા ઓછી હોવા છતાં એનું આત્મિક સ્વરૂપ સોનેટનું જ છે.

ઉપમાચિત્રો એ શૈયની એક ખીજ વિશિષ્ટતા છે. સામાન્ય રીતે શૈયની કવિતા આજ અલકારોવાળી છે છતાં ઉપમાચિત્રોનું પ્રાચીન કૃતિમાં કાવ્યોમાં અનેરું આકર્ષણ જમાવી જાય છે. કાષ્ઠ પરિસ્થિતિને, દૃશ્યને કે ભાનને વધુ સ્પષ્ટ અને પ્રસક્ષવત્ કરવા માટે પ્રયોજતા ઉપમાચિત્રોનું આગવું આકર્ષણ પણ હોય છે. વિષયથી નિરપેક્ષ રીતે પણ, એક સ્વતંત્ર ચિત્ર તરીકે એ ચિત્રમાં સંસ્કારો મૂકી જાય છે ઉપમાચિત્રોથી સુખચિત્ર કાવ્ય 'ઉસ્તાદને મા ઉસ્તાદના જામેલા સંગીતના સુરો અચાનક બંધ પડતા અનુભવાતા ભાવને પ્રત્યક્ષતા આપતું ઉપમાચિત્ર જુઓ :

‘જ્યમ મહાન પર્વતપરે જતા યાત્રિકો
ચડી શિખર ઉપરે શિખર ફૂટ ફૂટો પરે,

અચાનક જઈ ચડે ઝિંચી કરાડ, જમાંથી નીચે
સપાટ ભુંધ દૂરની ધુમસ ગાઢમાંથી જરા
કળાય ન કળાય; -તેમ તવ સૂર એકેકથી
ઝિંચા પર ઝિંચા ચડી, પછી અચિંતવ્યા થંકતાં,
મુમન્દ સ્વર ત્યાં મુણાય-ન-મુણાય એવા થતા,

(ઉત્તાદને પૃ. ૧૩૬)

મહાન પર્વત પરે જતા યાત્રિકોનું ઇચ્છ, ઉપમેયના સંદર્ભ
વિના પણ કેવું આસ્વાદ્ય બની રહે છે!

શૈવની કવિતા ઝિંચે નહિ તેટલું ઝિંચે તાકે છે. એનું આકર્ષણ
કદપનાલીલાની ભક્તકમાં નહિ પણ સ્વસ્થ સાદગી ને સમ્યાપ્તિમાં
છે; અને એ આકર્ષણ લાંબું ટકે એવું છે. ★

[અનુસંધાન પાના ૩૮ થી]

ઔરડો પણ જાણે એમાં ચેતનનો રહ્યો નહિ. એ જ પ્રસ્તોત્રી
ભરેલાં કપાટ જાણે વિલાપ ગયા હોય એમ લેખા હતા. અને પાઠક
સાહેબની સદા ભર્યો બાહ્યો રહેતો પેલો દિવ્યકો તો ત્યાં હતો જ
નહિ. એના વિડોણા ઔરડો જાણે ખાલી ખગમ. પદ્મભર હૈયામાં
કુમો ભરાય આવ્યો.

હીરાજડેનના પ્રસન્ન ઘંપત્યનું માંગલ્ય કાળની અપટે નન્દવી નાખ્યું.
શેરી વડીલ વિહોણી વરવી લાગે છે. બાકી છે માત્ર સંસ્મરણોની
મૂડી ને કાષ્ઠ છીનવી શકે તેમ નથી. ★

પંડિત યુગના પ્રતિનિધિ

સોપાન

શ્રી પાઠક સાહેબના મૃત્યુના સમાચાર સાંભળ્યા સારે થયું કે, શારદા-સગવતીની આખો ભીની બને કે સમસ્ત ગુજરાતના સાહિત્ય, સંસ્કાર ને શિક્ષણના ક્ષેત્ર સાથે સંબંધ ધરાવનારાઓના ફિલ્મને શોક અને દુઃખનો તીવ્ર આચંબ લાગે એવો બનાવ બની ગયો છે.

પાઠક સાહેબ, ગુજરાતી ભાષાના શિક્ષણ અને સાહિત્યના પ્રદેશમાં પ્રથમ પંક્તિના વિવેચક, કવિ, વાર્તાકાર, કેળવણીકાર, પિંગળ-શાસ્ત્રના જાણકાર અને નર્મવિદ્ હતા. મૃત્યુ સમયે એમનું વય અડસઠ વર્ષનું હતું, અને ચારપાંચ વર્ષ પહેલાં એમના ઉપર હૃદય-રોગનો હુમલો પડ્યો થયો હતો. છતાં એમની સાહિત્ય ને શિક્ષણ-વિષયક પ્રવૃત્તિઓ નિદાણતા, અને સદાય જિજ્ઞાસાથી તરવરતી ને સ્નેહથી નીતરતી આંખો જોતાં વય કે મર્યાદાનો ખ્યાલ કદી આવતો જ નહોતો. છેલ્લે તો એમનું સ્વાસ્થ્ય પણ સારું રહેતું હતું ને તેઓ અનેકવિધ સાહિત્યપ્રવૃત્તિઓની યોજનાઓ પણ વિચારતા હતા. તેઓ અત્યંત આમ આત્મા જશે એવી તો કાંઈ કલ્પનાયે કરી શકે એમ નહોતું.

સ્વ. પાઠક સાહેબ સાચા અર્થમાં પંડિત યુગના પ્રતિનિધિ હતા, છતાં પંડિતોનું અભિમાન કે અતકાપણું એમને સ્પર્શ નહોતું. પીઠ અને તરુણ લેખકોનું બનેલું એમનું મિત્રમંડળ બીજાઓને ધર્મ્યાનું કારણ બને એટલું વિશાળ અને વૈવિધ્યમય હતું. એક કાળે બને પેઢી વચ્ચેની તેઓ સાંકળ હતા. એ પછી તેઓ વયમાં અને જ્ઞાનમાં વૃદ્ધ થતા ગયા ને સૌના આદરને પાત્ર બનતા ગયા. આ વખતે પણ તેમણે નવીન લેખકોનો સાથ હોડ્યો નહિ, તેમ સાહિત્ય-ક્ષેત્રે થતા નવાનવા પ્રયોગો પ્રત્યે પણ ઉદાસીનતા દાખવી નહિ. પંડિત યુગના સર્વ સદ્ગુણોનો વારસો લઈ નવા યુગની પ્રયોગશીલતા, સમન્વયવૃત્તિ ને સહકાર ભાવના એમણે ઝીંટી હતી. પરિણામે એમની વિદ્વતા અને સાહિત્યશક્તિ અનેકને માટે સદાયે પ્રેરણા ને માર્ગદર્શન રૂપ બની રહ્યાં. એમના જતાં ગુજરાતના કેટલાય તરુણ ને પીઠ

એમના, વિદ્યાર્થીઓ ને અધ્ય પદો, ઝેરીઓ અને સુલ્લો છત્રવિદોષા ને કંઈક અંગે અચાનક અંધકારમા આવી પડ્યા હોય એવા બની ગયા હશે. પાઠક સાહેબના જીવનમાં એમની જે મહત્તાનું સ્પષ્ટ રીતે લાન નહિ થયું હોય તે એમના મત્સુના સમાચારથી અનેકને થયું હશે એમાં અંશય નથી.

ગુજરાતી ભાષાના સાહિત્યમાં વર્તમાન કાળે સર્ગનક્ષેત્રે જે પ્રતિષ્ઠા ને સ્થાન શ્રી કનૈયાલાલ મુનશીનું ગણાય, તે પ્રતિષ્ઠા વિદ્યા, વિદ્વતા ને વિવેચન ક્ષેત્રે સ્વ. રામનાગાયકભાઈનું હતું એમ કહેવામા અતિશયોક્તિ નથી. એમણે સાહિત્યના વિવિધ અંગો ખેડ્યાં, પોતાની સર્ગશક્તિથી તેમને હજારોમાં, છતાં એમની તટસ્પર્શી ને સર્વગ્રાવી વિવેચનની શક્તિનું શિખર તો હમેશાં ઝીંચુ જ ગયું છે. તેઓ તર્કશાસ્ત્રના પ્રખર અભ્યાસી હતા, એ દ્વારા એમની શુદ્ધ તીક્ષ્ણ ને મર્મવેધક બની હતી; સાથે જ તેઓ હૃદયની ઝિમ્મિઓને વદાવતા કવિ ને વાર્તાકાર પણ હતા ને નર્મસાહિત્યમાં સ્વૈરવિદ્વાસની વિશિષ્ટ રીતી દ્વારા એમણે પ્રવેશ કર્યો હતો. આ બધા ગુણો ને આ સધળી શક્તિઓ એમના વિવેચન માટે બાધારૂપ ન બનતા, એ કળાને પુષ્ટ કરનારાં નીવડ્યાં. તર્કશુદ્ધ વિચાર કરતી વખતે પણ તેઓ કવિ ને વાર્તાકાર હોવાથી ઝિમ્મિના રંગ-તરંગોને બૂલ્યા નહિ ને નર્મ સાહિત્યના રમે એમને કટુતાથી દૂર રાખવામા સદાય કરી એમ અવશ્ય કહી શકાય.

પાઠક સાહેબ સ્વભાવથી નમ્ર ને મૃદુ છતાં ચત્રતંત્ર ને દૃઢ હતા. તેઓ કોઈ સંસ્થા સ્થાપી શક્યા નહિ, કોઈને અનુયાયી બનાવી શક્યા નહિ. એ જ રીતે કોઈ સંસ્થાનું અંગ પણ તેઓ બન્યા નહિ, તેમ કોઈને ગુરુપદે પણ એમણે સ્થાપ્યા નહિ સૌના તેઓ સ્નેહાળ મિત્ર જ રહ્યા.

સ્વ. રામનાગાયકભાઈ ઘણું મેળવી ગયા ને ઘણું આપી ગયા એમના જવાબી આપણા દિલમાં જે શોકની લાગણી હિલરાય તે તો આપણે પોતે શું ગુમાવ્યું છે તેનું જ લાન કરાવનારી છે. પૂ. ગાંધીજીએ રાષ્ટ્રીય ભાવનાની પુનિત પાષની ભાગીરથીનું ન્યારે

અનંતરણ કયું ત્યારે તેને ઝીલવા ને તે દ્વારા પોતાની આતરશક્તિ-
ઓને સંસ્કારી, સમૃદ્ધ કરી રાષ્ટ્રસેનામાં જોડવા જે બડભાગીઓ
તૈયાર થયા હતા તેમાં ૨૫ પાઠક સાહેબ પણ હતા. ગુજરાતના નવ-
સંસ્કારના પ્રથમ સ્તોત્રસભી ગુજરાત વિદ્યાપીઠમાં તેઓ જોડયા હતા.
શિક્ષણ ને સાહિત્યનું જે ક્ષેત્ર એમણે ગાંધીયુગના આરંભ પહેલા જ
પસંદ કર્યું હતું, તેમાં રાષ્ટ્રીય લડતના મોજા આવતા હતા તેઓ
બહાદુરીપૂર્વક એ ઝીલતા પણ હતા, પરંતુ એમનો આત્મા સાહિત્યનો
હતો, એટલે રાષ્ટ્રીય જુવાળો ઓસરતા જ તેઓ પોતાની પ્રિય
પ્રવૃત્તિમાં લાગી જતા હતા. રાજકારણ એમના અભ્યાસનો વિષય
બની શકે, પણ જીવનને પોષનારું ને દોરનારું તત્ત્વ તો સદાયે
વિદ્યા જ રહે એવી તેમની પ્રકૃતિ હતી. એમણે પ્રકૃતિને પિછાણી
લીધી હતી અને જીવનભર તેની ઉપાસનામાં તેઓ લાગી ગયા હતા.

૨૫. પાઠક સાહેબ ગુજરાતના અગ્રણી વિદ્વાન ને સાહિત્યકાર
હતા. સાહિત્યસંસ્કારના કાંઈ પણ સમારંભમાં એમનું પ્રમુખ સ્થાન
કે પરીક્ષક તરીકેનું સ્થાન શોભી ગયું. ગુજરાતી ભાષાના સાહિત્ય-
કારો જ્યારે હિંદી કે મરાઠી ભાષાના સાહિત્યસ્વામીઓ સાથે મિલન
યોજતા ત્યારે આપણા સર્વશ્રેષ્ઠ પ્રતિનિધિ તરીકે હમેશાં એમની
પસંદગી થતી હતી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ સમેલનનું પ્રમુખ
પદ એમણે શોભાવ્યું હતું. લેખક મિલનમાં પ્રમુખ જેવું હતું નહિ,
છે નહિ, પરંતુ જ્યારે તેઓ હાજર હોય ત્યારે એમનું એ રીતે જ
બહુમાન કરવામાં આવ્યું હતું. ભારતીય વિદ્યાલનનના ગુજરાતી
વિભાગના તેઓ અધ્યક્ષ હતા. મુંબઈના 'આકાશવાણી'ના ગુજરાતી
ભાષાના કાર્યક્રમોમાં તેઓ સલાહકાર હતા એમની સર્જનચિંતનની
પ્રવૃત્તિ તો સદાયે ચાલતી જ હતી. વિદ્યાના ઉપાસકો એમની આસ-
પાસમાં હમેશા જોવા મળતા. આવી બધી પ્રવૃત્તિઓની વચ્ચે એમનું
વયનું ભાન ન રહે એ સ્વાભાવિક હતું. દેહથી તેઓ અશક્ત બન્યા
હતા, પરંતુ મનથી તો ચૌવનનો વિદ્યાર તેમણે કદી છોડ્યો જ
નહોતો. કૃતિ ને ચિંતક જુદા થઈ પણ શી રીતે શકે?

પાઠક સાહેબના બહુ નિકટના પરિચયનો દાવો હું ન કરી શકું
જતાં ઉલ્લાસી વર્ષની ઝાળખાણ હતી. અમદાવાદમાં અમે નજીક

રહેતાં. મુંઝવણમાં એ સંબંધ ચાલુ રહ્યો હતો. મારાં પત્ની લાભુબેન મહેતા એમની શિષ્યા અને હીરાબહેનનાં મિત્ર એટલે પણ સંબંધ ગાઢ રહ્યો હતો, કંઈક અંશે કૌટુંબિક ભૂમિકા ઉપર હતો. એક ખીમતે ત્યાં વિના દામે, સહજ ભાવે પણ જવાતું અનેક વેળા બનતું. સાહિત્ય ને ઇતર પ્રવૃત્તિની વાતો ઉપરાંત કંઈક અંગત ગણી શકાય એવી વાતો કરવા સુધી અમારો સંબંધ પહોંચ્યો હતો. એમનાં વસ્ત્ર પછી હીરાબહેનની સાથે તેઓ અમારે ત્યાં આવેલાં ને એમનાં એકદમ બંધની મરણ ભાવે વાતો કરી ગયેલા તે તો જુનાય એમ નથી હીરાબહેનની સાથે એમને જોના હમેશાં અમને થતું કે એમના એકનો પુત્રપુત્રી એવો ને એવો તાલો છે

ને એ પ્રત્યક્ષ જોવાનો પ્રસંગ અતિમ પળે, ના, એ પણ વીતી ગયા પછી તરત જન્મ્યો હતો એમના પાડોશીઓ પછી મૃત્યુના મમાયાર મેળનનારાઓમાં અમે કદાચ પહેલાં જ હોઈશું દોડીને પહોંચ્યા ને પાહક સાહેબના વિદ્યાઆસન ને સાહિત્યોપાસનાના સદાના સાથી, પ્રેમાળ અને મેવામય ધર્મપત્ની હીરાબહેનનું કંપાત જોયું. પાહક સાહેબની રોજના જેવી જ શાંત અવસ્થા ને પ્રતિભાશાળી મુદ્રા તેમ જ એમ થતું કે દમણા જ પ્રેમભર્યાં મરે બોલશે—“આવો, આવો!”

આજે વિચારતા એમ જાગે છે કે તર્ક ને ભાવનાની સમતુલા જાગતી ઊવનનું મૂલ્ય આકાશ પાહક સાહેબના સ્થૂળ ફેડે જ માત્ર વિનય લીધી છે. આત્મા તો અમર છે જ પરંતુ પાહક માહેબનો અક્ષરેક-સાહિત્યરેક પણ લાંબા કાળ સુધી પ્રેમણા ને માર્ગદર્શન આપી શકે એટલો મમૃદ્ધ ને તેજસ્વી, આપણી પાસે જ પડ્યો છે એમના સૌ સ્નેહીજનોએ એ દ્વારા આશ્વાસન ને પ્રેરણા બને લેના જોઈએ. એમના જવાથી આપણી વચ્ચેથી પડિત યુગનો એક મદાન પ્રતિનિધિ ગયો છે. એ જોઈ સહેજે પુરાય એમ નથી, છતાં એ પૂરવાનો માર્ગ વિદ્યાની ઉપાસના અને સદૃશ્યતા કેળવવા સિવાય બીજો છે પણ નહિ, એ પણ એટલું જ ખપે છે.

આકાશવાણીના આત્મજન

પ્રશાંત

૨૫. પાઠક સાહેબ સાથેની અંગત પિછાન આમ મને ૧૯૪૦-૪૧ માં અમદાવાદમાં એમ. એ. ના બીજા વર્ષમાં એમના હાથ નીચે હતો. ભારથી પરંતુ કંઈક ધનિષ્ઠ કહી શકાય એવો સંબંધ તો બંધાયો. ૧૯૪૭-૪૮માં 'અખન્ડ આનન્દ' ના આરંભથી.

શારદોપાસક અને કુટુંબવત્સલ માર્ગદર્શક તરીકેનું એમનું જે કંઈ મૂલ્યકંત યાન એમાં રેડિયોના એ સલાહકાર મન્યા અને કાર્યક્રમોની જે સુવારણા થઈ, એમાં જે પ્રગતિ સવાઈ, આહિન્યકીય રંગની જે આભા ઉમેરાઈ તેની પણ ગણના થવી જોઈએ.

રેડિયો સાથે આજ સુધીમાં સીધી રીતે સંકળાયેલ મોટા સાહિત્યકારો એ: એક ચન્દ્રવદન મહેતા-સી સી. અને બીજા ૨૫. પાઠક સાહેબ મી સી. તો મુખ્ય રેડિયો પરથી ગુજરાતી ભાષામાં કાર્યક્રમોનો લગભગ ૧૯૩૫માં પ્રારંભ થયો ત્યારથી હતા. ૨૫. પાઠક સાહેબની મુખ્ય ગુજરાતી વિભાગના સલાહકાર તરીકેની નિમણૂક ૧૯૫૩ના ઑક્ટોબરથી થઈ, ને એમના અવસાન સુધી આ હોદ્દો એમણે શોભાવ્યો. આ સ્થાને એમને વધુ રાખવાનું વિધિએ નિમ્યું હોત તો મુખ્ય રેડિયોના કાર્યક્રમોની કક્ષા વધુ સુધરી હોત એ નિશ્ચય છે.

મને બરાબર યાદ છે ગુરુવારનો એ દિવસ તેમની એ નિમણૂક વિશે 'જન્મભૂમિ-પ્રવાસી'ના 'આકાશધ્વનિ' વિભાગ માટે ખાસ મુલાકાત લેવા હું ગયેલો. પાઠક સાહેબ તો હમેશની માફક બલમુખ ભરણતાથી બોલી ઊઠેલા: "અરે, એમાં મુલાકાતની શી જરૂર છે?"

મેં તથા હીરાબહેને તેમને સમજાવ્યા: "આપની ઇચ્છા ન હોય એ સ્વાભાવિક છે, પરંતુ અન્ય ભાષાઓમાં પણ આપના સલાહકારો નીમાયા છે. માત્ર ગુજરાતી ભાષામાં જ આ પ્રકારનું રેડિયોનું પાનું આવે છે. એમાં આપના વિચારો પ્રસિદ્ધ થાય, આપની કલ્પનાને વાચા મળે, તો ખોટું થ. શું છે?"

મને લાગે છે કે પાઠક સાહેબની ઉત્તર વયમાં હીરાબહેને તેમની

કેવળ શારીરિક દેખણા જ રાખી નથી, પણ એમના સાહિત્યને અને એ મળધી વિચારોને એમણે સુ યત્નિયત આકાર આપ્યો છે આ વિષયમાં પણ એમ જ બન્યું તેઓ માની ગયા અને ભોજનમાં નિયમિત એમણે જમતા જમતા જ વાતો કરવા માંડી આ વિચારોને ક્રમશઃ અને આર્થિક બનાવવામાં હીરાબહેનનો પણ ફાળો હતો. ગુજગતી કેન્દ્ર પાસે એમની શી અપેક્ષા હતી, તેઓ રહ્યા એ દરમિયાન એમની કેવી મજા વાવી વડવા, અને એમાનુ કેશુ હજી વાકી છે તેના તત્ત્વ અજ્ઞાત મારે એ મુલાકાત અહીં થઈ કરી લઈ છું મારો પડેનો પ્રશ્ન હતો ‘આપ આ હોદ્દાની રુએ ગુજગતી કાર્યક્રમો અને તેની નીતિમાં શા ફેરફાર કરાવવા ઇચ્છો છો?’

“મને હજી નિમણૂક પત્ર મળ્યો નથી” તેમણે જવાબ આપ્યો, “એટલે એ નિમણૂકમાં ક્યા પ્રશ્નરો અને કેવો કાર્યપ્રદેશ સોંપાય છે એનો ચોક્કસ ખ્યાન નથી પણ આ-૧ દિવસ મુધીમાં રેડિયો દ્વારા શું થઈ શકાય એ સંબંધી મેં જે વિચારો કર્યા છે તે ઉપરથી હું કંઈ કહી શકું સારી પડેતું તો હું એમ ઇચ્છું કે રેડિયોમાં એક મધ્યમ રેકર્ડનું સંગ્રહખાતું હોવું જોઈએ એવો એક રેકર્ડ કૃતિઓ આપણે કાંઈ રેકર્ડમાં ઉતારીને એનો સંગ્રહ કરવો જોઈએ એ ત મહાદેવમાજીના પ્રશ્નનો આ તો મથરાય જ છે પણ આપણા બાણીતા કવિઓ અને સાક્ષરોનો અનાજ પણ આપણે ત્યાં મધરાત રહે એમ હું ઇચ્છું છું સદગત સાક્ષરો કવિ નાનાનાન પ્રો ફકિર, ડૉ આનન્દ શંકર કુવ, ગેરે આ ઉપરાંત આપણા લોકગીતોના કેન્દ્રાક હાલો અત્યારે ધીમે ધીમે લુપ્ત થતા જાય છે તે પણ એના શુદ્ધ સ્વરૂપે સચરાઈ ગે એમ ઇચ્છું જ મારા ગુજરાતી ક્ષેત્રમાં આવતું ન હોય છતાં હું એમ પણ ઇચ્છું કે આપણા દેશમાં પગપગ પ્રમાણે સામગ્રાન કરનાર હવે ઘણા ઓછા રહ્યા છે એવા મામલાનો પણ આપણે સાચવી રાખવા જોઈએ શ્રી જયકરે એક વાર મુચના કરેલી કે આપણા જૂના ધગણાના ઉત્તમ ગાયકોની માનકીના અને તેમના રેકર્ડો લઈ રાખવા સધરી રાખવા જોઈએ પણ આમાંથી ખાતાની કાર્યવાહીમાં કેટલું શક્ય છે તે અત્યારે હું કહી શકું નથી માત્ર માત્રી દાણ ગ્રંથ કરું છું.”

મેં શંકા જીઠાવી : “પણ આ બધા સગ્રહો માત્ર રેડિયોના બંડારમાં જ પડી રહે તેનો શો અર્થ ? દા ત મી. મી નું કાર્ટ-માર્શલ ઘણું જ લોકપ્રિય હતું. જો એની રેકૉર્ડો સચવાઈ હોય અને હજી પણ રંગ થાય તો થોડીક મર્યાદાઓ માથે એ કાર્યક્રમ એટલો જ લોકપ્રિય થાય. રેડિયોએ પચ્ચીસ વરસની રજત જયંતી ગમે વરસે (૧૯૫૨માં) જ ઉજવી આવી જૂની રેકૉર્ડોનો સરસ ઉપયોગ એવે વખતે થઈ શકત એમ મારું માનવું છે । ”

“રેકૉર્ડો અંધગી રાખવી એમાં મારો હેતુ એવો જ છે કે ઉચિત પ્રસંગે, અંતરે અંતરે એના કાર્યક્રમો શ્રાવણો મમક્ષ ગઈ કરવા. અત્યંત એમાં એ પણ ધ્યાન ગાખવામાં આવે કે સમય જતા નવી દૃષ્ટિએ એ જ રેકૉર્ડોનું ફેટલું મહત્ત્વ રહે એ વિચારવું પડે એ રીતે હું એમ પણ કહું છું કે કાલથી રેકૉર્ડોમાથી પણ પચ્ચીસ વર્ષે આપણે ફેટલીક રફ કરી શકીએ. મુદ્દાની વાત એ છે કે આ દૃષ્ટિ ગાખવી જોઈએ. સરકાર પોતાની જયંતિઓ પચ્ચીસ વરસ જેટલે દૂર સમયે ન પણ ઉજવે આપણી રેડિયોની સત્તાબિંદ ઉજવાઈ, ખીલુ કશું ઉજવાયું નહિ પણ અમુક અમુક અંતરે જૂની રેકૉર્ડોને સ્થાન છે એમાં મને શંકા નથી ”

“આપની નિમજૂંકી યુગરાત્રી કાર્યક્રમોનું ધોરણ સુપરશે એમ તો મને ચોક્કસ લાગે છે ”

ખીજ કળામા રમ છે. તેમણે સાહિત્યના, સમાજના, સરકારના કાર્ય-ક્રમોમા અને ખીજ અનેક પ્રશ્નોમા રસ લેવા જોઈએ. અને એ માટેની અભિરુચિ કેળવવી જોઈએ. રુચિ પણ કેળવવાની વસ્તુ છે. એમ થાય તો રેડિયો ઉપરના વક્તાઓ પણ સમાજ સાથે વધારે સારા સમભાવ કેળવી શકે અને એ રીતે આપણા કાર્યક્રમો વધારે રસિક બને. આ બનામાં કેટલી સફળતા મળે એ કોઈ જ કહી શકે નહિ. હું આશા ગાણું છું કે મને મહાકાર આપવામાં કોઈ વિઘ્ન નહિ આવે” !

મેં પ્રશ્ન કર્યો, “ નવાં પ્રકારનાં કોઈ કાર્યક્રમો આપવાનું આપે વિચારું” છે ખરું” ?

“ રેડિયોના એક સામાન્ય શ્રોતા તરીકે આ સબંધી, જેમ ખીજ અનેકને આવે છે તેમ મને પણ જૂદી જૂદી કલ્પનાઓ આવેલી છે. પણ આમાં મહત્વની વસ્તુ શક્યતા છે. બધા કાર્યકર્તાઓ અને વક્તાઓની સાથે વિચારની આપ લે કર્યા પછી જ હું કોઈ પણ ચોક્કસ નિર્ણય કરી શકું. તેમ છતાં એક બે વસ્તુ હું કહી શકું છું. આપણા સાહિત્યમાં સળંગ પદ્ય રચનામા નાટકો લખવાના કેટલાક પ્રયત્નો થયા છે, આ પ્રયોગો જેમ તખ્તતા ઉપર થાય તેમ જ રેડિયો ઉપર પણ થાય એમ હું ઇચ્છું છું. ગુજરાતમા અનેક સ્થળોએ વાર્ષિક મેળાઓ ભરાય છે, તે મેળા શ્રેણીની શક્યતા પણ હું વિચારવા ઇચ્છું છું. ગુજરાતમા મુલાકાત લેવા યોગ્ય સૌન્દર્યધામોની એક શ્રેણી થઈ શકે કે કેમ તે હું વિચારું છું. આપણા સમર્થ સામાજિક કાર્ય-કર્તાઓ જેવા કે રવિશંકર મહારાજ, તેમના કાર્યોનું પણ દિગ્ગર્શન રેડિયો પર થઈ શકે તો સારું.”

એક ચોખ્ખાટ કરી દઉં. પાઠક સાહેબને ત્યાં રેડિયો હતો-છે. આ નિમણુંક પહેલાં એનો ખાસ ઉપયોગ કરાતો નહતો. “હું હમણાંના કાર્યક્રમો માંભળતો નથી. તમને નાટક-રૂપક-વાર્તાલાપનું ધોરણ કેમ લાગે છે ? આપણા ઉત્તમ રેડિયો નાટ્યકાગે કયા ?” વગેરે પ્રશ્નો અને અર્થાં તેમણે કેટલીક વાર મારી આથે દેલી. વળી મલાહકાર તરીકે તેમણે સમયનું બંધન રવીકારેલું નહિ. બપોરે ચારેક વાગ્યે રેડિયો પર ઉપર આવતા ને મલાહસૂચના આપતા. તેઓ હોય ત્યારે

“પાઠક સાહેબ, પાઠક સાહેબ” ચર્ચ રહેતું. સર્વ કર્મચારીઓને તેમના પ્રત્યે ખૂબ જ માન હતું.

મુમઘના વસવાટ દરમિયાન રેડિયો-મુશાયરાઓ ને કવિસ મેલનોમા લગભગ હરવખત તેઓ પ્રમુખસ્થાને બિરાજ્યા હતા. એમની વાર્તાઓના રેડિયો રૂપાતરો થયા છે રેડિયો ઉપરથી સાહિત્યલક્ષી સંભાષણો પણ તેમણે આપ્યાં હતાં. બુદ્ધિવર્ધક મંડળના અમદાવાદ તથા મુબઇ ખાતેના એક તેજસ્વી સભ્ય તરીકે એમણે ઊંચી છાપ પાડેલી. આપણા સંસ્કૃત નાટકોના વિશિષ્ટ કૃત્યોને શ્રેતાઓ સમક્ષ રજૂ કરાયા તે મુખ્યત્વે એમને પ્રતાપે. કાર્યક્રમ નિયોજનમાં તેમનો પરાક્ષ હિઓ વિશાળ હતો ને સાહિત્યકીય વિષયોને વધુ સ્થાન એમણે અપાવ્યું. “રાત કેમે ન વીની” ની વર્તાશ્રેણી એમા ખાસ ઉલ્લેખનીય ગણાય. મુબઇ રેડિયોપરથી રેડિયો નવલના અખતરાના લેખકોની પસંદગી, અરસાન પડેલા એમણે કરી હતી. જે ત્રણ ‘રત્નકણિકા’ ઓ એમને મુખેથી સાબળવા મળી, અને પછી એ અવાજ ‘ઇયર’માં સુપ્ત થઇ ગયો.

બાદુ ઓછા સાહિત્યકારોને વરેલો રેડિયો-માધ્યમને સાનુકુળ કૃત્યુપ્રિય ને સ્પષ્ટ એમનો અરાજ હતો. એનો અનોખો રણકાર, ‘બુદ્ધિવર્ધક મંડળ’ વખતની એમની અત્યંત સરળ, સ્વાભાવિક ને પ્રાસાદિક ઉત્તરશૈલી અને સાહિત્યધર્મપ્રધાન વિદ્વતા રેડિયો કેમ બૂલી શકે? એમની ઉણપ ‘આકાશવાણી’ ને લાંબા ગાળા સુધી સાંધા કરશે.

ગુજરાતી ભાષાના પ્રવાહને ‘આકાશવાણી’ દ્વારા વિશેષ સાહિત્ય-ભિમુખ બનાવનાર, પ્રથમ કક્ષાના લોકમાન્ય સાક્ષર પાઠક સાહેબ નમોનમઃ!

શ્રી ન્લમહિરાવ બીમરાવ બો

ઇતિહાસકાર રત્નમણિરાવ

ભોગીલાલ સાંડેસરા

ગયા સપ્ટેમ્બરની તા. ૨૪મીએ મુગ્ધસિદ્ધ ઇતિહાસકાર અને સંશોધક શ્રી. રત્નમણિરાવ બીમરાવ બોટ અમદાવાદમાં સાઠ વર્ષની વયે અવસાન પામ્યા છે. એમના જવાથી ગુજરાતમાં સંસ્કારક્ષેત્રે સહેલાઈથી ન પુરાય તેવી ખોટ પડી છે—તેમાંયે ઇતિહાસ અને પુરાતત્ત્વના વિષયમાં એમનું વિશિષ્ટ સ્થાન આજે ખાલી જ દેખાય છે. છેલ્લાં પચીસેક વરસો થયાં આ ક્ષેત્રમાં કંઈક અભ્યાસનો મેં આરંભ કર્યો ત્યારથી શ્રી. રત્નમણિરાવને એક સમભાવી મુરબ્બી અને સહૃદય મિત્ર તરીકે હું ઓળખતો હતો, અને તબિયતને કારણે તેઓ મદ્રાસનો ધંધો છોડી અમદાવાદમાં રચાથી થયા ત્યારથી એ પરિચય ખૂબ નિકટતાની દ્રષ્ટિએ પહોંચ્યો હતો. સાહિત્ય અને વેપાર બંનેમાં ભાણીભાઈને (એ નામથી તેઓ સ્વજનો અને નિકટના મિત્રોમાં જાણીતા હતા) સરખો રસ. મારા શેરદલાલ નાનાભાઈ શ્રી. ઉપેન્દ્ર સાથે તેઓ બજારો અને સાહિત્ય વિશે કલાકો સુધી વાતો કરતા. એમાં એમનું અતુલની અને આદ્રં હૃદય ખરાબર વરતાતું અને એમની સાહજિક વિનોદવૃત્તિને કારણે અમારી વચ્ચેનું વયનું અંતર ગળી જતું. આ મહાન વિદ્વાનની નિશાબિમાનિતા ખરેખર દાખલારૂપ હતી. આ સર્વ ગુણોનો આવિષ્કાર આલેખતાં અનેક સ્મરણો ટાંકી શકું, પણ એ માટે આ મંક્ષિત લેખમાં અવકાશ નથી. વળી એમના નિકટના સ્વજન શ્રી. ચૈતન્યપ્રસાદ દિવાનજીએ “કુમાર”ના ઓક્ટોબર ૧૯૫૫ના અંકમાં તેમની આધારભૂત જીવનરેખા આપી છે તથા તેમના વ્યક્તિત્વનું મુરખ ચિત્ર દોર્યું છે, એટલે આ લેખમાં હું તેમની સાહિત્યસેવાનો જ ટૂંક પરિચય આપીશ.

“ગુજરાતની સંસ્કૃતિ અને ઇતિહાસનું વિહંગાવલોકન” એ સને ૧૯૨૫માં બહાર પડેલી શ્રી. રત્નમણિરાવની પ્રથમ પુસ્તિકા. ગુજરાતના સમગ્ર ઇતિહાસનું તથા એ ઇતિહાસમાં વ્યક્ત થતા ગુજરાતના સ્વભાવનું સંક્ષિપ્ત પણ તત્ત્વસ્પર્શી અવલોકન એમાં છે. અમદાવાદ આસપાસના ઐતિહાસિક સ્થળો શાહીબાગ, શાહે આલમ, નેતલપુર

પરિશિષ્ટો-‘ખંભ-સ્ક ભતીય’, ‘લિંગપૂજા અને લાટ દેશ’, ‘સરસ્વતીનો પ્રવાહ અને તેની સથે ખંભાતના અખાતનો જળબંધ’, ‘અમુરો અને ગુજરાતનો કિનારો’, તથા ‘ભોગવતી અને પાતાળ’-રત્નમણિરાવની ઐતિહાસિક મીમાસા અને તોલનશક્તિના વિશિષ્ટ ઉદાહરણો છે “સોમનાથ” વિશેનો એમનો અન્ય પુરાણકાળથી માંડીને આજ સુધીનો સોમનાથનો ઇતિહાસ આલેખે છે. આપાનેર વિશે આવો એક સ્વતંત્ર અન્ય લખવાનો રત્નમણિરાવનો મનોભાવ હતો આ અંથ જે કે લખાયો નહિ, પરંતુ વિવિધ સામયિકોમાં પ્રકટ થયેલા, આપાનેર વિશેના એમના લેખો એક પુસ્તિકારૂપે પ્રકટ કરવા જેવા છે. કોઈ પ્રદેશની સંસ્કૃતિ એના નગરોદ્ધાર પ્રકટ થાય છે એ એક માન્ય હકીકત છે એ રીતે ગુજરાતના કેટલાક મુખ્ય નગરોનો ઇતિહાસ આલેખીને રત્નમણિરાવે ગુજરાતના સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસની મોટી સેવા બજાવી છે

ધર્યામ યુગના ગુજરાતનો સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસ લખવાની એમની યોજના હતી ‘ગુજરાતનો સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસ (ધર્યામ યુગ)’ ના એમના બે ઉપયોગી ગ્રંથો ગુજરાત વિદ્યાસભા તરફથી પ્રકટ થયેલા છે એ ગ્રંથમાલનું કાર્ય તો એમના અવસાનથી અધૂરું રહ્યું, પણ એ પછીનું જે લખાણ એમણે તૈયાર કર્યું હોય તે હવે વહેલી તકે પ્રસિદ્ધ માગે છે

સને ૧૯૫૭માં અમદાવાદમાં મળેલી આખિલ ભારત પ્રાચ્યવિદ્યા પરિષદમાં ગુજરાતના ઇતિહાસ અને સંસ્કૃતિના વિભાગના પ્રમુખપદે તેઓ ચુટાયા હતા અને એ સ્થાનેથી તેમણે ગુજરાતના સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસની તથા એના સ્વરૂપના ઘટક ધારણોની પ્રમાણમંડિત અને કંપનાગસિક વિચારણા કરી હતી પણ એ વ્યાખ્યાનના મુદ્દાઓ વિશે કેટલાક માસ પહેલાથી તેઓ ચિંતન કરતા હતા અને મિત્રો સાથે ચર્ચા કરતા હતા એવી ચર્ચાઓ મેં પણ એમની સાથે કરી હતી ઇતિહાસકાર કે સંશોધક એ અતીતનો જડ ઉપાસક નથી, પરંતુ એક કલ્પનાશીલ માનવતાપ્રેમી છે અને ભૂત સાથે વર્તમાનનું અનુસંધાન કરીને પોતાના વિષયને એ કેવી રીતે જીવંત - અને વ્યાપક અર્થમાં ઉપયોગી પણ - બનાવે છે તે એમાં પ્રસન્ન થવું.

વગેરે વિશે પણ તેમણે પરિચય પુસ્તિકાઓ લખેલી છે. “વસન્ત રજત મહોત્સવ સ્મારકગ્રંથ”માં પ્રકટ રહેલો તેમનો વિસ્તૃત લેખ “ગુજરાતનું વહાણવટું” સંશોધનના અક્ષુબ્ધ પ્રદેશોમાં એમની શોધક બુદ્ધિ કેવી રીતે વિહરતી હતી તેના ઉત્તમ પ્રમાણરૂપ છે. ભારતના કેઈ પણ પ્રાંતની તુલનાએ ગુજરાતનો સમુદ્ર કિનારો મોટો છે અને ગુજરાતના દરિયાઈ વેપાર અને સમુદ્ર પર્યટનનો ઇતિહાસ પણ વિસ્તૃત અને રોમાંચક છે. પરંતુ હિંદી વહાણવટા વિશેના શ્રી. રાધાકૃમુદ મુકરજીના પુસ્તક *Indian shipping and maritime activity* માં ગુજરાતના વહાણવટાનો નિર્દેશ સરખોયે નહિ જોતા શ્રી. રત્નમણિરાવ ઉપર્યુકન લેખ લખવાને પ્રેરાયા. જે સ્વારસથી જુદા પુસ્તકરૂપે પણ પ્રસિદ્ધ થયો છે સાંસ્કારિક ગુજરાતના વ્યક્તિત્વનું એક અગત્યનું પાસું સમજવા માટે આ લેખ અમૂલ્ય છે અને આ એક માત્ર પ્રાંત પણ તેના લેખકને આ ક્ષેત્રમાં ઉત્તમ સ્થાનના અધિકારી બનાવે છે.

‘અમદાવાદ’, ‘ખંભાત’ અને ‘સોમનાથ’ વિશેના રત્નમણિગવના ગ્રંથો ગુજરાતને એના આંસ્કૃતિક ગૌરવનો પરિચય આપે છે, તે સાથે એના લેખકની સઘન વિદ્વતા, અસાધારણ બહુશ્રુતતા, વિશિષ્ટ ઉદ્યોગ, તટસ્થ પાડિસ અને ઊંડા દેશપ્રેમનો ખ્યાલ આપે છે. અમદાવાદ વિશેનો ગ્રંથ ૧૯૨૮માં ગુજરાત સાહિત્યમલાના રજતમહોત્સવ પ્રસંગે બહાર પડ્યો હતો. અમદાવાદના રાજકીય, સાંસ્કૃતિક અને આર્થિક ઇતિહાસ વિશેનો એ વિશાળ આકર ગ્રંથ છે. એ ઐતિહાસિક નગરના જીવનનું એક પણ અંગ એવું નથી, જેની વાત આ ગ્રંથમાં ન હોય. હિન્દુ અને મુસ્લિમ સ્થાપત્યના મુખ્ય સમન્વયરૂપ અમદાવાદનું સ્થાપત્ય (જેની કલા પ્રણાલિને ક્યુસન જેવા કલા-વિવેચકે *Iudo-Sarconic* એવું નામ આપ્યું છે) એનો રત્નમણિરાવે કરાવેલો વિદ્વતાપૂર્ણ છતાં લોકજોગ્ય પરિચય આ ગ્રંથનો બહુ મહત્વનો ભાગ છે. ગુજરાતને અને તેમાયે અમદાવાદને કેવળ અર્ધદાસ ગણનારોએ એ સચોટ ઉત્તર રૂપ છે. ખંભાત વિશેનો ગ્રંથ, ગુજરાતના એ મહત્વના ખંદર અને વેપારી મથકનો એવો બે સર્વમાર્ગી અને તટસ્થગી ઇતિહાસ રજૂ કરે છે. એ ગ્રંથમાંનાં

પરિશિષ્ટો-‘ખજ-રક જાતીય’, લિંગપૂજા અને લાટ દેશ’, ‘સરસ્વતીનો પ્રવાહ અને તેની સથે ખજાતના અખાતનો સમઘ’, ‘અમુરો અને ગુજરાતનો ખિનારો’, તથા ‘બોગવતી અને પાતાળ’-રત્નમણિરાવની ઐતિહાસિક મીમાસા અને તોલનશક્તિના વિશિષ્ટ ઉદાહરણો છે “સોમનાથ” નિશેનો એમનો અન્ય પુરાણકાળથી માડીને આજ સુધીનો સોમનાથનો ઇતિહાસ આપેલો છે આપાનેર વિશે આવો એક સ્વતંત્ર અન્ય લખવાનો રત્નમણિરાવનો મનોભાવ હતો આ અથ જો કે લખાયો નહિ, પરંતુ વિનિધિ સામયિકોમાં પ્રકટ થયેલા, આપાનેર વિશેના એમના લેખો એક પુસ્તિકારૂપે પ્રકટ કરવા જેવા છે કોઈ પ્રદેશની સરકારિત્તા એના નમરોદ્વારા પ્રકટ થાય છે એ એક માન્ય હકીકત છે એ રીતે ગુજરાતના કેટલાક મુખ્ય નગરોનો ઇતિહાસ આપેખીને રત્નમણિરાવે ગુજરાતના સાર્કૃતિક ઇતિહાસની મોટી સેના બજાવી છે

ધન્વામ યુગના ગુજરાતનો સાર્કૃતિક ઇતિહાસ લખવાની એમની યોજના હતી ‘ગુજરાતનો સાર્કૃતિક ઇતિહાસ (ધન્વામ યુગ)’ના એમના બે ઉપયોગી અથો ગુજરાત વિદ્યાસભા તરફથી પ્રકટ થયેલા છે એ અન્યમાવનુ કાર્ય તો એમના અવસાનથી અધૂરું રહ્યું, પણ એ પછીનું જે લખાણ એમણે તૈયાર કર્યું હોય તે હવે વહેલી તકે પ્રસિદ્ધ માગે છે

સને ૧૯૫૭માં અમદાવાદમાં મળેલી આખિલ ભારત પ્રાચ્યવિદ્યા પરિષદમાં ગુજરાતના ઇતિહાસ અને સાર્કૃતિકના વિભાગના પ્રમુખપદે તેઓ ચુટાયા હતા અને એ સ્થાનેથી તેમણે ગુજરાતના સાર્કૃતિક ધર્મની તથા એના અવભાવના ધર્મક કાલ્પોની પ્રમાણમંડિત અને ક પત્રાગસિક વિચારણા કરી હતી પણ એ વ્યાખ્યાનના મુદ્દાઓ વિરોધનાક માત્ર પહેલાથી તેઓ ચિંતન કરતા હતા અને મિત્રો સાથે ચર્ચા કરતા હતા એવી ચર્ચાઓ મે પણ એમની સાથે કરી હતી ઇતિહાસકાર કે સમીક્ષક એ આવીનનો જડ ઉપાસક નથી, પરંતુ એક કંપનારીન માનવતાપ્રેમી છે અને જૂન સાથે વર્તમાનનું અનુસંધાન કરીને પોતાના વિષયને એ કેવી રીતે હજાર-અને વ્યાપક અર્થમાં ઉપયોગી પણ - મનાવે છે તે એમાં પ્રત્યક્ષ ચતુ

આનું એક જ ઉદાહરણ અહીં આપું. ૧૯૪૨માં આ લેખકે ‘ગુજરાતના સ્થળનામે’ વિશે એક અભ્યાસલેખ લખેલો (જે પાછળથી ‘ઇતિહાસની કેડી’માં ગ્રંથસ્થ થયો છે). આથી રત્નમણિરાવ મને ઘણી વખત કહેતા કે આપણે ગુજરાત માટે એક “પ્લેસનેમ સોસાયટી” (સ્થળનામેનો અભ્યાસ કરનાર મંડળી) કાઢવી જોઈએ; કેમકે ગામો, ખેતરો, નદીઓ, વોકળાઓ કે કુગરોના નામ બદલતા નથી; એની પાછળ પ્રજાઓની ગતિ-સ્થિતિનો આખો ઇતિહાસ પડેલો છે, અને બીજા કોઈ ઐતિહાસિક સાધનોમાથી નથી મળતી એવી અભ્યાસસામગ્રી સ્થળનામેના અભ્યાસમાથી મળી શકે. ૧૯૫૩માં અમદાવાદની પ્રાચીનવિદ્યાસલા વખતે આ કામની પૂર્વભૂમિકારૂપ કેટલીક વાતચીતો શ્રી. રત્નમણિરાવે કરેલી. ૧૯૫૫ના ફેબ્રુઆરીમાં અમદાવાદમાં ગુજરાત સાહિત્યસભાએ મને રજુગિતરામ સુરજીવચંદ્રક આપવા માટેનો સમારભ કર્યો ત્યારે આ કૃશકાય વડીલ મિત્ર સમારંભ શરૂ થવાના ઠીક ઠીક સમય પહેલાં આવીને બેઠા હતા. હું પહોંચ્યો એટલે મને કહે કે “માંદગીને બિજાને હતો ઘણા મહિના પછી, માત્ર અહીં હાજરી આપવા માટે બહાર નીકળ્યો છું અને આ પગથિયાં ચડ્યો છું....હવે પ્લેસનેમ સોસાયટી માટે શું કરીશું?” એ સમયે એ કંપના પણ નહોતી કે અમારી આ છેલ્લી જ મુલાકાત હશે.

વિદ્યા વિનયેન જોમતે એ સુલાયિન આ પ્રકાંડ વિદ્વાનના તમામ વ્યવહારોમાં ચરિતાર્થ થતું. ખોતાની જાન પ્રત્યે પણ સહજ-ભાવે હસનાર વિનોદવૃત્તિને કારણે એ પાડિલનો ભાર ન તો એમને કે ન તો એમના સંપર્કમાં આવનાર કોઈને પણ લાગતો હતો. આવા અલિખત પંડિતોની હિચ પરંપરા ગુજરાતમાં સર્વદા ચાલુ રહો એ જ પ્રાર્થના !

શ્રી હરિપ્રસાદ જોષીશંકર બ.,
મલગદગીર

મસ્તફીર

ધનસુખલાલ મહેતા

“ વીસમી સદી ” ગુજરાતી સાહિત્યમાં શ્રેષ્ઠ ગણાતું એમાં પોતાના લેખો છપાય એવી ઇચ્છા લલલલા સાહિત્યકારોને રહેતી, અને એના અનુસંધાનમાં તેઓ ગુલાબી તળિયતના હાથ મહામ્મદ અધારખિયા શિવજીના દરબારમાં નિયમિત હાજરી આપતા હતા. તેવા સમયમાં એ ‘વીસમીસદી’ ના પાના ઉપર ચાર ગુજરાતી હાસ્યકારો ચમકતા હતા ‘મંગળની મુસાફરી’ વગેરેના લેખક પારસી ડૉક્ટર, મસ્તફીર, ઓલિયા જોશી, અને છોટાલાલ જાગીરદાર.

તે વખતે ધનસુખલાલ પણ હાસ્યલેખક હતા—આ ચારેથી જૂના લેખક હતા, પણ તેમના લખાણમાં તંત્રી ફેરફાર કરી શકે એવું હાથનું ધારવું હતું; ધનસુખલાલ એમ માનતો નહોતો એને પરિણામે એ લેખક ‘વીસમીસદી’ માં લખતો ન તો, એ વાત મેં મારી જીવન-કથામાં (આથમતે અજવાળે) કરી છે એટલે અહીં દૂકામાં જ પતાવી દઉં છું.

આ ચાર લેખકોમાં મસ્તફીર હાસ્યપ્રધાન લાખણો પણ આપતા એટલે એ ચારેમાં સૌથી જાણીતા અને લોકપ્રિય પણ એ જ થઈ ગયા: અને ‘વીસમીસદી’ ના આરંભથી તે દેહ ‘ગુજરાત’ માં ‘ગુપ્તાની નોંધપોથી’ શરૂ થઈ તે કાળ સુધી હાસ્યરસના ક્ષેત્રમાં—ઉપર જણાવેલ ચારેય વ્યક્તિઓ સ્ફુટ હાસ્ય જ રેલાવતા એટલે સ્ફુટ હાસ્યરસના ક્ષેત્રમાં મસ્તફીરના નામના સિલ્કા પડતા, અને આજે એ જ વક્તૃત્વ કલાને લખતે (અલગત, ઘણા જુદા પ્રકારની) જેમ જયોતીન્દ્ર નિર્મલ અને લાખણના ક્ષેત્રમાં તાજ વગરના રાજા ગણાય છે—વાજખી રીતે ગણાય છે, તેમ તે વખતે મસ્તફીર ગણાતા.

કાગર દેહવાળા, અતિશય જડા કાચના ચશ્માથી વિભુષિત મોઢું મેં અને માથા ઉપર છેલ્લે છેલ્લે ગઝલ સમ્રાટ શયદાની ટોપીની ત્રિવલ્લની જિંચાઈની હરીફાઈમાં ઝિતરે તેવી જિંચી ટોપીવાળા મસ્તફીર કાઈપણ સામા માણસને પ્રસન્ન કરી દે તેવી નિખાલસતા, એક અને નિર્દોષ હાસ્યથી ભર્યું ભર્યું માનુસ ધરાવતા હતા, સાધારણ વાર્તાલાપમાં પણ ઠીક ઠીક હાસ્ય જમાવી શકતા હતા અને તે

જાનામાં અગ્રેજ અને અમેરિકન લગભગ બધા જ હાસ્યકારોના અચ્છા અધ્યામી હતા.

પરંતુ, ધણા હાસ્યકારોના જીવનમાં બનતું આવ્યું છે તેમ તેમનું આંતરજીવન દુખી હતું કાંઈ કાંઈ દુઃખો-જેમાં આર્થિક મુશ્કેલીનું દુખ પણ મોટું હતું-તેમણે પચાવ્યા હતા, અને એ પચાવવાના અનેક ઉપાયો કરવામાં તેમણે પોતાની પહોડ જેવી કાયા નિર્મળ કરી નાખી હતી.

લેખકોમાં અમુક વર્ગ એવો છે કે જે ખીજાએ આપેલ વસ્તુ ભાગ્યે જ પોતાના ઉપયોગમાં લઈ શકે છે કેટલાક ખીજાએ સૂચવેલ વસ્તુ તરત જ પોતાના દષ્ટિકાણમાં આંતરી લઈને તે ઉપર સર્જન કરી શકે છે મસ્તકકીર આ ખીજા વર્ગના પ્રતિનિધિ હતા. મુનશીજીના તે વખતના દરબારમાં તેઓ અમને બધાયને ‘વસ્તુ ની બેટ ઉદારતાથી આપ્યા જતા હતા, તેનો સૌથી વધારે લાભ લેનાર આપણા મસ્તકકીર અને બહુભાષ ઉમરવાડીયા. રાફેલ સેબાટિની (Raphael Sebatini)ની કૃતિઓ ઉમરવાડિયાને આપનાર મુનશીજી.

પણ રાજાઓ તો આવવાના અને જવાના, ‘આવ્યા-ગયા’ જ થયા કરવાના, ‘વીસમી સદી’ વિરમી ગયું. ‘ગુજરાત’ કાળના પડખામાં ગેજ થઈ ગયું મસ્તકકીરની પીઠ થાજડી તેમની હને ઉચ્ચકક્ષાના લેખો લખાવનાર કોઈ રહ્યું નહિ અને સાંસારિક મુશ્કેલીઓની ભીસ દિનપ્રતિદિન વધુ ને વધુ આકરી ચતી ગઈ. ઠેક સુધી મસ્તકકીર કલમ ચલાવ્ય જ કરી અને લેખનના વ્યાસનીઓ પોતાનું વ્યસન તો ન જ છોડે ને! પણ એમની લેખનીમાથી અસહની જ્યોત આવી ગઈ. કલાકારની કલા ઝાંખી પડી ગઈ. રહી માત્ર વરસોની રિયાઝ.

૨૧ સામળદાસના પ્રમુખપણા નીચે મસ્તકકીર મારે એક ‘પર્સ’ એકડી કરવાના પ્રયામ અર્ધ ઉત્સાહથી થયા પણ પરિણામ કશું આવ્યું નહિ. અને હવે તો એની એ કકીરને જરૂર પણ રહી નહિ!

કોઈ કોઈ વાર સાંતાકુઝ મારે ત્યાં એ આવી ચઢતા. છેલ્લી માંઝગી પહેલાં થોડા દિવસ અગાઉ જ એ આવી ગયેલા. કોઈ વાર વિદ્યાભવનમાં કાર્યક્રમો હોય ત્યારે એ મળી જતા તે વખતે વૃદ્ધા-

વસ્થા અને તેને અંતે આવનાર મૃત્યુના ઓળાએ એમને આવગી લીધા હતા.

છૂટે હાથે લખાયેલ એમની કૃતિઓમા ચૂંટણી કરીને એકાદ એ સમભાવી સાક્ષરો એક દળદાર સરસ ગ્રન્થ પ્રસિદ્ધ થાય એ માટે કોશિય કરે તો જ મસ્તકકીરને આપણે સાચું તર્પણ આપ્યું ગણાય.

ઓલિયા જોશી, છોટાલાલ જાગીરદાર અને મસ્તકકીર એ ત્રણે હાસ્યકારોના લખાણોમાંથી નવનીન તારવી લઈ ત્રણ ગ્રન્થો કોષ સંસ્થા અથવા તો કોષ પુસ્તક પ્રકાશક પ્રમિદ્ધ કરે-અધિકારી લેખક પાસે એની પ્રસ્તાવના લખાવીને-તો જ એ જમાનાના આપણા સમાજનું હાસ્યકારી દૃષ્ટિથી થયેલ સાચું ફર્શન અસારના અને ભવિષ્યના વાચકોને મળી રહે. બાકી તો એકે ગાયું છે તેમ-મસ્તકકીર અને એમના જેવા હાસ્યકારોને આટલો જ સંધ્યારો રહ્યો:-

પયગામ મુજને આરશે

ઓલાવવા કે' મૃત્યુનો,

વિચાર આ મમ હૃદયને

સતોપશે જાણું ખરો.

“અપી' દીધું મુજ હાસ્યને

દુઃખો ખલકના ટાળવા,

દેયાં મહી' છુપાવીને

આંસુ ખરાં મુજ છમઃનાં!”

★

[અનુસંધાન પાના ૬૫ થી]

નાણાવટી ઇસ્તિલાલમાં એમને લઈ જવામાં આવ્યા. એ વખતે એમણે કહ્યું. “સ્મશાન ગઈથી સાવ પાસે છે...” ને કોષએ ઉમેર્યું: “હા, પારલાના સ્મશાનમાં ફૂલો હસે છે. કીરી”

આ લયનાંક માંદગીમાંથી ચે બેઠા થયા, ફરી બહાર આવ્યા. ફરી ‘મુંબઈ, સમાચાર’ ની ઑફિસે જવા માંડ્યા.. ને એમણે મુંબઈ, છોડ્યું. ગયા તે ગયા જ...મુંબઈ આવ્યા એમના મૃત્યુના સમાચાર.

ત્યારે ગુજરાતના, હાસ્યરસના આ ‘દુર્જનદાર’ મિત્રોને રડાવ્યા. ★

ફાંદીરની મસ્તી

જિતુભાઈ મહેતા

રાતના અંધારાની વાત જાણી કરો, પણ, હવેમા અંધકાર જવાય છે ત્યારે માનવી એમાથી ઉગરના કાકા મારે છે એને યાદ કરો એના અંધારામા વિનોદ જતા કરી જાણે છે દીખજ, રમજ, હાસ્યરસ, કટાક્ષ-આ જતાનું તેજ વધારે છે. જેવું હવે એવું એનું અંધારું ને જેવું અંધારું એની એને માટેની જાતી

ફિલસૂફીને પણ વિનોદ વિના નથી ચાલ્યું ને સામાન્ય જ સારી પણ રમજ વગર રહી નથી શક્યો વિનોદના તેજ પ્રકટાવવા ખાતર કંઈક માનવીઓની આખો બેચેનીથી લાવધુમ જાતી ગઈ છે, અગત નિશ્ચાઓને ઢાકીને, કાંઈક જગનને હાસ્યરસનો ખાસો ધર્યો છે, હસિરસ એકટો કરવો હવે સહેલો છે, પણ હાસ્યરસના દીપા હાથ કરના અંધાર છે.

વિદ્યુત ક્યારેક પઠાદી ખાઈને ખીબાઓને હસાવે છે પોતાના ગાય પર તમાચા ઝીલીને, એ પ્રેક્ષકોને ખડખડાટ હસાવે છે. સ્થૂળ હાસ્યરસને પણ એવું પોતાનું સ્થાન હોય છે

અખવારે એનાં પાના પર નવાં નોખાં 'અગ્રી' રજૂ કરતાં, સારે શેરઅળરના પાડોશમાં વ્લાલ માર્ગ પરનાં એક મકાનમાં શ્રી. હોટ-વાળાનું અઠવાડિક 'પ્રજામિત્ર ટેસરી' (જેની સાથે રાસતગોસ્તાર બગી ઝપું હતું) પ્રકટ થતું. એ અઠવાડિકના પહેલા પાના પર દાસ્તરસતું એક અંગ 'ખલ્લકના ખેત્ર' રજૂ થતું. એના ખેલાડી દના-મસ્તફીર, થી. છેલશંકર વ્યાસ એ અઠવાડિકના તંત્રી હતા. એ પત્રમાં હું જોડાયો ને મસ્તફીર સાથે રોજ કલકિ ગાળવાની તક મળી. પણ દોઢી તો એમની સાથે આ પહેલાયે હતી સ્વ. મલિશંકર રત્નજી ભટ્ટના તેઓ ભત્રીજા થતા ને કવિ કાન્તના ઘરમાં હુ છોડું થઈને જ મહાનતો; એટલે મસ્તફીરની પહેલી ઓળખાણ ત્યાં થઈ. ત્યાં અમારી વચ્ચે દોઢી બંધાઈ. અમારી વધ વચ્ચે ઝાઝો ફરક હતો, પણ મસ્તફીરને એ હકીકતે હેરાન કર્યા જ નહોતા.

'પ્રજામિત્ર ટેસરી' ની કચેરીમાં માર્કેટ અતે લેનિનની ચચાઓ ચગતી ને પાસેના શેરઅળરમાં 'લીલા દીવા' ની રાડો ઉપસતી. પછી તો 'ખલ્લકના ખેત્ર' મારે ખેત્રવા પડ્યા. મસ્તફીર ખીજાં પાનાં પર કલમ ચલાવી રહ્યા.

વાચનનો એમને ગજબનાક ગોખ. ઘણી વાર સાંજ પડે અમે 'મેકન્ડ હેન્ડ' પુસ્તકોની દુકાને જઈએ. ઓરડ કન્ટમ દાઉસના પાડોશમાં આવી એક દુકાન હતી. એક સાંજે અમે ત્યાં પહોંચ્યા. જોન બોયરની 'ગ્રેટ હંગર' દીડી. એ પુસ્તક મારા મિત્ર જયંતભાઈએ મને વાંચવા આપેલું. હિમદા વાચન હતું. મસ્તફીરે એ ચોપઠી હાથમાં લીધી. એનો ભાવ પૂછ્યો. કિંમત ગ્રહરે થઈ. અમે બંનેએ અમારાં ગજવાં તપામી જોયાં પણ એટલું પસુરણ હાથ લાગ્યું નહિ. મસ્તફીરે નિશ્વાસ નાખ્યો : 'કાલે લઈ જશું.' દુકાનદાર બોલત ગૃહસ્થ હતા મસ્તફીરના લેખો એમણે વાંચ્યા હતા પણ ફીરને એ ઓળખતા નહોતા...ને મેં કહ્યું : 'મસ્તફીર આ લાઈ આપણને આ પુસ્તક ઉધાર આપશે?'

મસ્તફીરનું નામ સાંભળી દુકાનદાર ચોંકી ઉઠ્યા. એમણે આગળ આવી હાથ ધર્યો. 'અરે, ફીર સાહેબ! આપની મુલાકાતનું માન... એલા એવ, બે મુલાખી આ લાવ.....'

ફેડીરની મસ્તી

જિતુભાઈ મહેતા

રાનના અંધારાની વાત જાણી કરો; પણ, હૃદયમાં અંધકાર છવાય છે ત્યારે માનવી એમાંથી ઉગરના કાકાં મારે છે એને યાદ કરો. એવા અંધારામાં વિનોદ જતો કરી જાણે છે દીખજ, રમૂજ, હાસ્યરસ, કટાક્ષ-આ બધાનું તેજ વધારે છે. જેવું હૃદય એવું એનું અંધારું ને જેવું અંધારું એવી એને માટેની જતી.

ફિલમફોને પણ વિનોદ વિના નથી ચાલ્યું ને સામાન્ય સંસારી પણ રમૂજ વગર રહી નથી શકે. વિનોદના તેજ પ્રકટાવવા ખાતર કંઈક માનવીઓની આખો બેચેનીથી લાલધુમ બની ગઈ છે. અંગત નિવાસીને ઢાંકીને, કોઈક જગતને હાસ્યરસનો ખાસો ધર્યો છે. હરિરસ એકઠો કરવો હૃદય સહેલો છે, પણ હાસ્યરસનાં દીપાં હાથ કરવાં અશ્વર છે.

વિદ્યુત્ ક્યારેક પજાડી ખાઈને ખીબાઓને દસાવે છે. પોતાના ગાલ પર તમાચા ઝીલીને, એ પ્રેક્ષકને ખડખડાટ દસાવે છે. સ્થુળ હાસ્યરસને પણ એનું પોતાનું સ્થાન હોય છે.

કલમ લખીને કાગળદ્વારા હાસ્યરસ છલકાવનારાને વાચકો ત્યારે ચકાસે છે. વિનોદી કલમ સામે ધણીવાર વાચકો વેરી ચઢીને બેસે છે : 'ના, અમે હસશું નહિ, કાલે તેવી પજાડી તમે ખાવ.' ને ને તો એ કોઈ કલમ આવા 'વેરીઓને' વિનોદથી ઘેરી લે છે. ગુજરાતી સાહિત્યમાં હાસ્યરસના બાગમાં પ્રવેશ કરનારાઓ જુજ જ રહ્યા છે. આ બાગનાં ફૂલો દસી જાણે છે પણ એ ખીલાવટ પાર પાડવી આકરી પડી જાય છે. એનું સાલનપાલન જીવનનાં નિરીક્ષણો, માનવોની સ્વાભાવિક ત્રુટિઓનો અભ્યાસ અને માણસાઈની માગણી કરે છે. આ સામગ્રી અભ્યાસ માટેનો લાંબો સમય માગી લે છે. અને એ પછી પણ વિનોદની જાક્ષિત ન મળી હોય તો આ અભ્યાસ એમ ને એમ હાસ્યરસ રેલાઈ શકતો નથી.

આપણો મુઝક જ્યારે અંગ્રેજોની ગુલામી ભોગવતો હતો, મુંબઈમાં હજી દ્રામ અને ચિત્રોદારીઆ ધોડાગાડીનો જમાનો હતો. ગુજરાતી

અખભારે એના પાના પર નવા નોખા 'અગો' ગ્રંથ કરતા, સારે ગેરમજબૂતા પાટોશમાં ડ્રાઇવ માર્ગે પગના એક મકાનમાં થી લોન વાગાનું અપ્રાડિક 'પ્રજ્ઞામિત્ર કેસરી' (જેની સાથે રાસતગોક્તાર ભગી ગધુ હતુ) પ્રખ યતુ એ અપ્રાડિકના પહેલા પાના પર દાખલસનું એક જગ 'ખનકના ખેવ' ગ્રંથ યતુ. એના ખેલાડી દત્તા-મન્ત્રકીર... થી છેવટકર વ્યાસ એ અપ્રાડિકના ત્રીજી દત્તા એ પત્રમાં હુ જોડાયો ને મન્ત્રકીર સાથે રાજ કવચા ગાળવાની તક મળી પણ દેખી તો એમની સાથે આ પહેલાયે હતી એ મણિગ કર રતન ભટ્ટના તેઓ ભરીગ યના ને કવિ કાન્તના ધરમાં હુ છોડુ થઇને જ મહાનતો, એટલે મન્ત્રકીરની પહેલી ઓળખાણ ત્યા થઇ. ત્યા અમારી રચ્ચે દેખી બધાન અમારી રધ વચ્ચે ઝાઝો ફન્ક હતો પણ મન્ત્રકીરને એ હકીકતે હેરાન ક્યાં જ નહોતા.

'પ્રજ્ઞામિત્ર કેસરી' ની કચેરીમાં માર્કસ અને એનિનની ચર્ચાઓ ચગતી ને પાસેના ગેરમજબૂતા 'વીચા દીધા' ની રાડો ઉપસતી પછી તો 'ખનકના ખેવ' માટે ખેનરા પડ્યા મન્ત્રકીર ખીજ પાના પર કવચ ચલાવી રહ્યા.

રાયનનો એમને ગજમનાક ગોખ ધણી વાર સાજ પડે અમે 'એન્ડ હન્ડ' પુસ્તકોની દુકાને જઇએ ઓ... કમ્પ દાઉસના પાટો-શમાં આવી એક દુકાન હતી એક સાળે અમે ત્યા પહોચ્યા જોન ખોલરની 'ગ્રેટ હગર' દીડી એ પુસ્તક મારા મિત્ર જયંતભાઈએ મને વાચના આપેલુ ઉમદા વાચન હતુ. મન્ત્રકીરે એ ચોપટી હાથમાં લીધી એનો ભાવ પૂછ્યો કિમત જાહેર થઇ. અમે બનેએ અમાગ ગજવા તપાસી જોના પણ એટલુ પરચુરણ હાથ લાગ્યુ નહિ. મન્ત્રકીરે તિથાસ નાખ્યો 'કાલે લઇ જશુ.' દુકાનદાર ખોળ ગદગ્ધ હતા મન્ત્રકીરના લેજો એમણે વાચ્યા હતા પણ ફીરને એ ઓળખતા નહોતા.. ને મે કહ્યુ: 'મન્ત્રકીર આ ભાઈ આપણને આ પુસ્તક ઉધાર આપશે?'

મન્ત્રકીરનુ નામ સાલળી દુકાનદાર એકી ઉઠ્યા એમણે આગળ આવી હાથ ધર્યો 'અરે, ફીર સાહેબ! આપની મુધાકતનુ માન... એવા એવ, એ ગુવાળી આ લાન ...'

દુકાનઘરે 'ગ્રેટ હંગર' કહીરને ભેટ આપી. બોબા ગૃહસ્થે 'વીસમી સદી' માં મસ્તફીરના લેખો વાંચ્યા હતા. 'બોડકુ' માથું' નામના ફક્કીના લેખનો ઉલ્લેખ કરી એ દુકાનઘર ખૂબ હસવા માંડ્યા.

ત્યારે મને સમજાતું કે મસ્તફીરનો ચાલક વર્ગ કોઈ એક કામમાં નહોતો. એટલું જ નહિ પણ સામાન્ય સંસારીને ફકારનો હાસ્યરસ તરબોળ કરી જાયતો એ હાસ્યરસ સ્થુળ હતો. પ્રસંગોના ગોટાળામાંથી રમૂજ વહૂટતી માણસના નવા નોખા સ્વભાવને પણ ફકીરની કલમ હાસ્યરસમાં પલાળતી. 'ગુંદરીયો'... જે માણસ મળવા આવે પછી તમારો પિયો છોડે જ નહિ. 'સાકરીયો'... જે શબ્દે શબ્દે મીઠું બોલીને ત્રાસ આપે. 'જાંજીડીયો' જે વારે વારે જીભ બહાર લેવ્યા કરે (જાંજી 'ખાનારની જીભ રંગીન હોય છે) 'તડતડીયો'... કારણ વગર એકપક્ષી વાતો કરનારો. આવી 'ટાઇપ' ને મસ્તફીર ખૂબ બહેલાવી છે. જીવનમાંથી આવા સ્વભાવના માણસો મળી આવતા. એટલે ફકીરનો હાસ્યરસ માણવા માટે વાચકના મગજ પર બુદ્ધિનો કોઈ કરવેરો લાદવામાં આવતો નહિ. આને લઈને આમ-જનતામાં એમનો હાસ્યરસ જમાવટ કરી ગયો.

મસ્તફીરની નજર ફૂટતી રહેતી. ધનિકની સાથે વાત કરતા હોય ત્યારે ધનિકનાં ગરીબ ફિલની એ મનમાં નોંધ કરતા. પરોપકાર કરનારા કોઈ શ્રીમંતના અવાજમાંથી મસ્તફીરને એ પરોપકારીના મનમાં ઝમકતી પોતાનાં નામની તખ્તી કળાતી. એટલે, માનવસ્વ-ભાવનો એમણે અભ્યાસ કર્યો. આસપાસના માનવીઓમાંથી રઝળુ પાસે પણ એમનો હાસ્યરસ જતો. ઘરના પાસે પણ એમનું નિરી-ક્ષણ દોડી જતું. નેતાનું અવચન સાંભળતાં સાંભળતાં એમને ટીખળ જડતું તો પાસેના મિત્રોને એનો લાભ આપતા. હાસ્યસ્ત્રના યાત્રિકનું આવું વલણ હોય તો જ એની દષ્ટિ બડોળી રહી શકે.

પચ્વીસ વરસ પહેલાં, 'પ્રજામિત્ર ફેસરી' ની કચેરીમાં મસ્તફીરનો સયવારો થયો, એ સયવારો કામખદ્દલીને કારણે થોડો પાતળો પડ્યો પણ અમારો સંપર્ક તો ઠેક લગી રહ્યો. રસ્તામાં મળે તો વાતો વગર છૂટા પડીએ નહિ. એ વાતમાં વ્યક્તિ કરતાં વિષય વધુ વહેતા, એનું મને બરાબર સ્મરણ છે.

‘વીસમી મદી’ માં એમની કનમ હાથરસ વહેતો કરના ઉપડી, એ કનમ રોકાણી જ નહિ કારણ કે કનમ પર જ એમનું ધર ચાલતું અપ્પમાગની મારો, સામયિકોના પાના મસ્તકીરની કલમ એના પર દોડતી જ હોય એમના પુસ્તકો પણ પ્રસિદ્ધ થયા છે એના પગ નજર કરસો એને સમજશે કે એમના હાથરસમાં મનાશ ભગતી નહોતી એમણે પુખ્ત લખ્યું છે, મ્યારેક વેડ ઉતારી છે પણ એમની પામે વિનોદની જે શક્તિ હતી એના ચમકારા શુભાય તેવા નથી

જિન્દગીના મધ્ય જ વરમામાં, કલમને સાથે રાખીને એ ઝૂઝ્યા અર્થમગ્ન્યને હસાવવાનું મમ વસમું હતું આરામ એમના પર છવાયો નહિ એમના સંયોગો હાસ્યગમની પ્રેરણા પીવડાવે તેવા નહોતા, તો પ એ ડગ્ગા નહિ એ હાથો નહિ અર્થિક પાદગને વીખેગા એમણે કવમ જ અજમાવી ને એમનું ધર કનમથી જ ચાલુ મધ્યમનર્ગના માનવીની જિન્દગાની જ એ દુઝ્યા પૈસાની તગી એમને માટે રાજની જની ગઈ પણ ગુજરાતે એમને ‘હાસ્ય ગમના ધ્વજગાર’ ખ્યા ને એ ‘છગરો એમણે મોળો પડવા દીધો નહિ

જનતાને રીઝવવા એમણે રમૂજની મ્શાને વહાની કરી જનતાના સાથ વિના લેખક પ્રય કેમ અને? એમના પ્રેમીઓ ફેરીયાઓ હતા, નાના દુકાનદારો હતા પનરુ દીપનાગ વડોરાય હતો આ મિગદ્દો મસ્તકીરને મ્યારેક મિજગાની માટે એથી જતા એ મિજમાની એને ગરમાગરમ ચા પાઉ અને કડક પાન

હાથરસ સિનાયના સાહિત્યનો પણ એમને ભારે ગોખ હતો જગતસાહિત્ય વાચવાના ભારે કોડ હતા રમ્તામાં એમને મળો, કોઈને કોઈ અગ્રેજી લાગાની ને પડી એમના હાથમાં હોય જ

થોડા સમય પહેલા એમના પર ગબીગ માદગીએ દૂમરો મારી દગકિમન સ ધરિપતાવમાં એ ગ્લા બચવાની કોઈ આશા નહોતી એ માંગીમ એમની મુલાકાત થઈ ભારે એમણે એમની પીંગની એક વાત કરી નહિ એમનો ચહેરો હસતો જ રહ્યો એમાંથી એ ઉગર્યા ફરી દરતા ફ તા થના ફરી માત્ર પાયા વિને-પાગેની

[અનુસંધાન ૬૧ મે પાને]

લાપરવા મસ્તફીર

રામુ ઠંકર

‘મસ્ત ફીર’ એ નામ જ બતાવી આપે છે કે એવું તખ્તસ ધાગણ કરનાર આદમી કોઈ ખરેખર વિચિત્ર આદમી હોવો જોઈએ અને મસ્તફીર બારે વિચિત્ર આદમી હતા એ તો એના પરિચયમાં આવેલ હરકોઈ બ્યક્તિ કહી શકશે એમની એ નિયંત્રતા તરેહ-તરેહની વેદનાઓમાંથી જન્મેલી અને વેદનાઓ વડે પોપાયલી હતી એ વેદનાઓ એવી હતી કે કોઈ પણ સામાન્ય માણસ એનાથી હારણ થઈ જાય, હાશી જાય, તોના પોકારી ઉઠે મસ્તફીરે એ વેદનાઓને હસીને હળવી બનાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો અને તે પ્રયત્નની સફળતામાં મસ્તફીરના જીવનનો સઘળો માર આવી જાય છે.

સાહિત્યની પ્રસાદી વડે શ્રીમત પણ પૈસે ટકે ગરીબ એના કુટુંબમાં જન્મેલા મસ્તફીરને લગભગ આજીવન ગરીબી જ સેવ્યા કરતી પડેલી “શ્રી અને સરસ્વતીને અનાદિકાળનું વેર છે”, “સરસ્વતીના ઉપાસકો પ્રત્યે લક્ષ્મી હમેશા નારાજ રહે છે” એના એના દિનાસાઓ આપણે ખાસ કરીને આપણા ગુજરાતી લેખકો, કવિઓ, પત્રકારો ઇત્યાદિ સાહિત્ય સેવકોના આત્માસન માટે શોધી કાઢેલા છે તેથી ગરીબ સાહિત્ય સેવકોને થોડું આત્માસન રહેતું હશે એટલું જ પણ સાહિત્યની કંઈ કરવામાં અને સાહિત્ય માટે ધન ખર્ચવામાં દુનિયાભરમાં સફુથી કંગાલ અને સફુથી દરિદ્ર એવા ગુજરાતમાંયે કેવલ સાહિત્યપ્રેમનમથી જ સારું ધન કમાયલા એના ગુજરાતીઓ પાક્યા છે ખરા.

મસ્તફીર એ કક્ષાના સાહિત્યપ્રેમક નહોતા એણે લગભગ ૪૫ વરસ લગી તરેહ તરેહનું સાહિત્ય લખ્યાં કર્યું છતાં એમાંથી ઠીક ઠીક ગુજરો થઈ શકે તેના કરતા વધારે ધન કદી પેદા ન કરી શક્યા અને તેમ છતાં પણ એમની સ્વાભાવિક વિનોદવૃત્તિ વડે એમણે એ ગરીબીને મીઠી કરી લીધી હતી એટલું જ નહીં, પણ એમાંથીયે રમુજ મેળવી લેતા શીખી લીધું હતું.

મસ્તફીરની સાહિત્ય સેવા, એમના લખેલા પુસ્તકો અને અખ ખારો મોંના અગણિત લેખો, એમની વિશિષ્ટ પ્રકારની રમુજ

વક્રત્વશક્તિ વગેરે લક્ષણો વિશે અન્ય લેખિકાએ લખ્યું છે એટલે તેનું પુનરુચ્ચારણ હું નહીં કરું. એમના જીવનને વિશેની કેટલીક બીજી વાતો બીજા લેખિકા લખી શક્યા નથી તે બાબત જોવી છે. હું એ જ લખીશ.

મસ્તકકીરની કક્ષાના માણુમેને શ્રીમંત થવાની ઇતિ ગ્વાભાવિક રીતે હોતી જ નથી. બંગલો બંધાવવો, મોટર દોડાવવી, પત્ની કે સંતાનો માટે ઝવેરાત કે સોનારૂપાનાં ધરેણુ ખરીદવા, ભારે ફરનીયર કે રેશમ-મખમલનાં વસ્ત્રો પહેરવા એવી કાંઈ તૃપ્તિઓ એ કક્ષાએ પડોએલા માણુસોમાં હોતી નથી અને મસ્તકકીરને પણ નહોતી. પણ સારું બોજન, સારાં વસ્ત્રો, રહેવા માટે સોાઇદાર ઘર, અને બીજાં કશાં માટે નહીં તો મનઝમતનાં પુસ્તકો ખરીદવા માટે થોડા ધણા ફાળવ પૈસા એટલું તો એવાઓને પણ જોઈએ છે. મસ્તકકીરનેયે એટલું તો મળી રહેતું હતું, પણ નસીબની કાંઈ દૂરના કાંઈ એનો ઉપયોગ એ સરખી રીતે કરી શક્યા નહોતા.

પોતાની આખી કારકીર્દીમાં મસ્તકકીર કદી બેકાર રહ્યા નહોતા. બધો વખત કાંઈને કાંઈ અખબારના તંત્રીમંડળ ઉપર એ કામ કરતા જ રહેતા. સાથે સાથે પુસ્તકો પણ લખતા. માર્સિકો, આવાડિકો વગેરે માટે લેખો પણ લખતા. પણ એ વખતે એવા લેખનમાથી કમાણી નજીવી જ મળતી. તોયે, વૈભવ ભોગવ્યા વિના છતાં બધી જરૂરીયાતો સારી પેઠે પૂરી પડી શકે તેટલી કમાણી એ હમેશાં મેળવી લેતા.

પરંતુ પૈસાનો ખર્ચ કરવામાં એ ભારે બેપરવા આદમી. લવિષ્યમાં કાંઈ વેળા પૈસાની જરૂર પડશે, માટે થોડા ધણા પૈસા બચાવતા રહેતું એ સત્ત્વ તેઓ કદી શીખ્યા નહોતા. યુવાનીના વર્ષોમાં કમાણીનો ઘણો ભાગ એ શરાબમાં ખર્ચી નાખતા જીવનમાં એમને બે શોખ હતા—શરાબનો અને પુસ્તકોનો. ધણા વર્ષો લગી મસ્તકકીરની ઘણી ખરી આવક આ બે શોખ પુરવામાં તણાઈ જતી. એણે કાંઈના જેવા ડગલા પહેર્યા ને ગુણપાટ જેવા ધોતીયા પહેર્યાં તે એટલાં માટે કે વસ્ત્રો પાછળ પણ એ જામાં ઓછું ખર્ચ કરીને પુસ્તકો ખરીદવા અને શગન પીવો.

મુલાગ્યે શરામનુ વ્યસન એમની થોડા વંસ પહેલાની એક ગંભીર બિમારી પછી છુટી ગયું હતું. ને તે પછી ઘડખંધીનો કાયદો થતા શરામ મેળવવામા જે મુશ્કેલીઓ વેઠવી પડે છે ને જે ખર્ચ કરવું પડે છે તે બેકેને માટે તેમની તાકાત રહી નહોતી એથી એમના ઘણા પેસા બચી જતા, પણ પુસ્તકો ખરીદવા પાછળનું ખર્ચ તો ચાલુ જ હતું.

સર-અવસરે એને મદદ કરનારા મિત્રો અને શુભેચ્છકો મળી જતા તેથી એમનો વ્યવહાર રૂઢી રીતે ગળડ્યે જતો હતો, પણ અંદરખાતેથી એમનું જીવન બહુ દુઃખી હતું. એમના એ દુઃખોની વાત એ જેને તેને કરતા નહીં. મારા જેવા તેમના બે ચાર ગણ્યા-ગાંઠ્યા અતિ નિકટના મિત્રો જ એ જાણતા બીજાઓ પાસે તો મસ્તકકીર 'કુછ પરવા નહીં'ની વૃત્તિ રાખીને સદા દસતું જ મોં રાખતા.

એ આંતરજીવન-ગૃહજીવનની વિવિધતાએ એમની જીંદગીનાં છેલ્લા વર્ષો દુઃખી દુઃખી કરી નાખ્યાં. વધતી જતી ઉંમર, ઉપરા ઉપરની બિમારીઓથી લાંબી ગયેલું શરીર અને નિરાશાજનક દેખાતા ભાવિની વચ્ચે એમની લેખનશક્તિ પણ છેલ્લાં છેલ્લા વરસોમાં મંદ પડવા લાગી હતી એમની બધી જ કમાણી વિચિત્ર રીતે વેડકાઈ જાય ને એમને પોતાની ખીસાખરચી માટે પણ મિત્રો પાસેથી નાની નાની રકમો "જાછીની" લેવી પડે એવી વિચિત્ર દશામાં એ બિચારા મુકાબ ગયા હતા. એ દશાની અસર એમની કલમ પર દેખાવા લાગી હતી યુવાનીના કાળમાં જ્યારે જીવન નિઃચિંત હતું ને પૈસાની કમાણી મોટી નહીં છતાં પુસ્તકો હતી ત્યારે "વીસમી સદી"ના પાનાંઓ ઉપર મસ્તકકીરની કલમની જે ઝલક દેખાતી હતી તેવી ઉત્તરાવસ્થામાં ન રહી તેનું કારણ એ જ હતું કે કેટલીક કૌટુંબિક મુશ્કેલીઓએ એનું મન દૂર લીધું હતું. સારું લેખન કરવા માટે મનની જે શાંતિ અને સ્વચ્છતા જોઈએ તે એમને મળતી નહોતી.

એમના જીવનના એ છેલ્લાં વરસોમાં અમારો સંબંધ અગાઉના કરનારે વધારે ગાઢ બનેલો. મારા જેટલો જ ગાઢ સંબંધ માગ ઇશ્ટ

મિત્ર શ્રી. ડેનબલ (૨૪થાત ધારાશાસ્ત્રી ડેનશક વ્યામ) ને એમની સાથે હોના મત્તકશી ની આર્થિક નિષ્ણદઓનો હમેગને માટે અત આવે એ દેવુથી શ્રી ડેનભાઈએ મસ્તકકોની છાત્રીના ૬૦ મે નરમે તેમનો દિનક મદા સન કે વધી રૂતિ જેવો કોઈ હિસન કરીને તેમને માટે એક સાગી જેવી નકમની ચેરી એમી કુનની એક યોગના ઘડી કાઢી એ યોગનામા અનેક મિત્રો, પ્રસિદ્ધ સાક્ષરો, શ્રીમત નાગરિકો, પત્રકારો, વગેરેએ સહાનુભૂતિ જતાવી ' આ કાર્ય થવુ જ જોઈએ ' એવુ એ મધા કહેના નાખ્યા એ માટે અમે મે ત્રણ સભાઓ ભગી મંમિનિઓ નીમી, ભાવણો કન યા, સાહિત્ય છપા થુ

પણ જ્યારે સાચેસાચ પૈસા ભગનાની વાન આવી ત્યાર કોઈ આમળ આ થુ નહી પૈસા આપના તો કોઈ ન આપ્યુ, પણ ઉન જાનનામાયે કઈએ સાથ ન આપ્યો દિવચના ૨૪માથી ૧૬ કનાક ૧૫મા મુમેવા રેનાગ શ્રી હેવભાઈ અને ૧ મદા ટે પણ મમય કઢીને એ માટે ઠેરઠે કરી અ યા સદુએ શબ્દોથી મીઠી નાત કગી - કાઈએ પૈસા આપ્યા નહી એ પછી અમને સખેદ પ્રતીતિ થઈ મધ કે આ પ્રવન સદગ થાય તેમ નથી, અને અમે એ પડનો મૂક્યો

મસ્તકકોરની કુદુબનત્સનતા મકુ જોસવર હતી અને તેને કા હો એને રોતાના હનનના ઉત્તારધર્મા ધણું ષ્ટ અને ધણી ગરીબી વેદના પડેની પણ એમાયે એણે સદા સતોપ માન્યો હતો

મૃત્યુ અનિવાર્ય છે અને મૃત્યુનુ દુખ જના ને નથી - ફક્ત પાછળ નેતારાઓને જ વેદનુ પડે છે એ સનાતન સત્ય સમજીને વિચાર કરીએ તો મૃત્યુએ મસ્તકકોને કબ્જમ છવનમાથી મુક્ત કર્યા છે એમ કહેવુ જોડુ નથી આજે એ જે લોકમા છે ત્યા અહો હતા તે કગતા ધણા વગરે મુખી છે એ વિશે મને સદેહ નથી એમનુ ગ્યુન શરીર કદનો જોળે મદન કરી રોકે તેવુ રહ્યુ નડેવુ અને અદગના શરીરો જાતજાતના ત્રામથી હારપુ થઈ ગયા હતા આજે એમાથી મુક્ત થઈને અનનકમા મસ્તકકો સાહિત્ય, સંગીત અને કનાનો નચિત આહવાદ જોગવ છે એ માગી જ માનના છે

એમનુ એ સુખ દીર્ઘજીવી રહો !

મોહલા મસ્તફીર

જયોતીન્દ્ર દવે

વીસમી મઠી દ્વારા રવ હાજી મહમદે અલ્લાહે ખ્યાતનામ બની ચૂકેલા કેટલાય લેખકોને કનમ પક તા ખ્યા એમ કીય તેા થાને. શ્રી કનૈયાલાલ મુનશીથી માડી છોળાનાન બગીચા મુધીના કેટલાયે લેખકોને એમણે મુજરાત સનક્ષ પહેનવહેના મ્દ કયા ગમા મસ્તફીરનુ નામ પણ ગણાવી શકાય વીસમી સદી અને તે પછી જાણે તેની રાખમાથી નવજનન પામીને પ્રકયુ હોય તેવુ મુજરાત, એ જે માસિકો દ્વારા મુજરાતને મસ્તફીરનો પરિચય થયો. આ જે માસિકો ન હોત તો મસ્તફીરની લખન પ્રવૃત્તિ આરંભ જ ન હોત એમ તો ન કહી શકાય, પણ જેટલી સહેનાઈથી અ મુજગતના સાહિત્યરસિક વર્ગમા હાસ્યકાર તરીકે જાણીતા થયા તેટલી સહેનાઈથી કાવ્ય ન થયા હોત તેમ જ જે ઉત્કૃષ્ટ કોટિના લેખો એમની તરફથી મળ્યા તે પણ એટલી સખ્યામા કાવ્ય ન મળા હોત એમ ખી શકાય

આપણે લા હાસ્યનુ સાહિત્ય પ્રમાણમા બહુ ઓછુ મેાયુ છ રમણલાલએ લક્ષ્મી તથા 'હાસ્યમહર' દ્વારા મુજરાતને અદ્દહાસ્ય પ્રેરે એવી સામગ્રી આપી પરંતુ એમના પછી લાખા વખત સુધી એવા પ્રકારનુ સાહિત્ય વધુખેડાયેલુ જ રવુ એમનો અંડો ધનસુખલાને ઉપાડી લીધો એ સાચુ, પરંતુ ધનસુખલાલની કૃતિઓ એમના પ્રતા જુદા પ્રકારની હતી જેને મુક્ત અથવા રચુળ હાસ્ય કહેનામા આવે છે એવા પ્રકારની રચના ધનસુખલાને આગ્રી કરી નથી રમણલાલએ અધૂરુ મૂકેલુ કાર્ય મસ્તફીરે ઉપાડી લીધુ

'વીસમી સદી' દ્વારા મુનશીને ('ધનશ્યામ' ને નામે) નવનકથાકાર તરીકે અપૂર્વ લોકપ્રિયતા પ્રાપ્ત થઈ તેમ હાસ્યકાર તરીકે મસ્તફીર પણ સૌથી વધુ લોકપ્રિય બન્યા 'વીસમી સદી' મા આવતા એમના લેખો વાચવા માટે લોકો હમેશા ઉત્કૃષ્ટ રહેતા વીસમી સદી' પછી 'મુજરાત' નુ આગમન થયુ, અને તેમા પણ મસ્તફીરની કલમ પહેલા જેટલી જ સફળતાથી પોતાની પ્રવૃત્તિ ચાલુ રાખી શકી

'સ્તફીરની મસ્તી' એ એમનો પહેલો પ્રસિદ્ધ થયેલો ગ્રંથ

છે. કવાનુક્રમે જેમ :એ પહેલો છે તેમ ગુણવત્તાની દૃષ્ટિએ પણ પહેલો જ છે. 'પાપાનગરના પોચા,' બોડું માયું' 'સૌભાગ્ય નુન્દરી.' 'એ શું હતું,?' 'માગ કાકાનો કાકાકૌઓ' ઇત્યાદી એમા પ્રમદ થયેલા લેખો એમની ઉત્તમોત્તમ કૃતિઓ તરીકે ગણાવી શકાય એવા છે. ત્યારપછી એમના બીજા ધણા ગ્રંથો પ્રસિદ્ધ થયા છે, પરંતુ, સમગ્ર દષ્ટિએ જોતાં, એમાનો એકે ગ્રંથ આ પુસ્તકને આખું પાડે એવો બન્યો નથી એ નોંધપાત્ર છે.

દાસ્યરસની નિષ્પત્તિ માટે એમણે આપણા જીવનમાં બનતા બનાવોને પોતાના વિષય તરીકે સ્વીકાર્યા છે, મનુષ્યની સ્વભાવિક નમણાઇઓ પ્રત્યે કટાક્ષ કર્યા છે, રાજકીય વિષયો પર હળવે હાથે કબજા ચલાવી છે. પરંતુ પ્રસંગોની વિચિત્રતા અને ઘટનાઓની વિસંગતિને મુખ્ય વિષય બનાવી લખેલા લેખોમા એ જોટલા સફળ થયા છે તેટલા અન્ય પ્રકારના લેખોમા થઇ શક્યા નથી. અદૃશ્ય ગ્રેરે એવા લેખો લખનામા રમણભાઇ પછી એમના જોટલી સફળતા બીજા કોઇએ ભાગ્યે જ મેળવી હશે.

'અક્ષતી હય, હોતી હય.' 'પડશે તેવા દેવાશે' એમ માનનારા, ઉદ્યોગ કરતાં આરામને વધારે આવકારનારા, લેખન કરતાં વાંચન પ્રત્યે વધારે અભિરુચિ ધરાવનારા મસ્તકકીરને પત્રકારત્વના ધંધામાં પડવું પડ્યું. આથી લાલ અને નુકસાન બંને થયાં. લાલ, એમની લેખન પ્રવૃત્તિ છેત્રટ સુધી ચાલુ રહી, અથવા એમને ચાલુ રાખવી પડી તે. નુકમાન, ગમે તે રીતે પાનાં ભરવા જ જોઇએ, અને અમુક સમય પહેલાં લખાણ પૂરું કરી આપવું જ જોઈએ એ કારણે ગુણવત્તા પ્રત્યે ઉદાસીનતા ધારણ કરવી પડી તે.

દાસ્યરસના એ જેવા કુશળ લેખક હતા તેવા જ કુશળ વક્તા પણ હતા. એક જમાનામાં મસ્તકકીરના વાંચનારોઓની પેઠે શ્રોતાઓની સંખ્યા પણ સારા પ્રમાણમાં ગ્રહેતી. એ વિદ્વાન નહોતા, પણ વિદ્વાતાની કદર કરી શકતા. એટલું જ નહિ, એમના લખાણ પરથી ભાગ્યે જ સમજાય એવી જટિલતા પણ એમણે આપણા તેમ જ પશ્ચિમના સાહિત્યના વિશાળ વાંચન વડે મેળવી હતી. પુસ્તકોનો એમને ખૂબ જ શોખ હતો. નવાં પુસ્તકો વસાવવા જેવી આર્થિક

સ્થિત એમની નહોતી. પરંતુ 'સેકન્ડહેન્ડ' પુસ્તકો જ્યાંથી મળે ત્યાંથી મેળવીને એ વસાવતા. મુજબમા ડ્રેને ત્યાં કયા લેખકના 'સેકન્ડ હેન્ડ' પુસ્તકો મળી શકે એમ છે એ વિશેનું એમનું જ્ઞાન પ્રમાણભૂત ગણી શકાય તેવું હતું.

મોઝલા ને મળનાવડા સ્વભાવને કાગળે એમણે વિશાળ મિત્ર-મંડળ ઊભું કર્યું હતું. અમરવસ્ત્રો સાથે જ નહિ, પણ પોતાનાથી ઘણી નાની વયના સાથે પણ એ મિત્ર તરીકે જ વર્તતા. હિન્દુ મુસ્લીમ, પારસી બધા જ વર્ગમાં એમના સ્નેહીઓ ને મિત્રો હતા. પત્રકારત્વના ધધામાં પડેલા નાનામોટા લેખકોથી માડી બીડી બજારના પાનરાગા પણ, 'આવો ફકીર કાકા !' કહીને મન્ત્રકકીરને સરિમત આવકાર આપતા. અંગ્રેજીમાં જેને 'બોહીમીયન' કહે છે તેના લહેરી સ્વભાવના એ હતા.

હિતર વયમાં એમને તન, મન ને ધનની અનેક વ્યાધિ, આધિ, ઉપાધિ સહેલી પડી હતી. શરીરે એ નિર્જળ થઇ ગયા હતા. શારીરિક તેમ જ માનસિક આરામની એમને અલંત જરૂર હતી. છતાં આર્થિક સંજોગોને કારણે એમને છેવટ સુધી ક્ષમનો ઘસડમોરો ચાલુ રાખવો પડ્યો હતો. આમ છતાં એમણે પોતાના મુખ પરનું હાસ્ય કદી કરમારા દીધું નહિ. પ્રાપ્તે પ્રાપ્તમુગ્ધાસીત-જે જે આવી પડે તે આનન્દથી ભોગવી લે એવી વૃત્તિથી એમણે જે જે માથે પડ્યું તે બધું, મનને કલુષિત થવા દીધા વિના, ફરિયાદ કર્યા વિના ઉપાડી લીધું. કોઇ પણ વિષયમાં, જીવનમાં તેમજ મજનમાં, બહુ જાંડા ઊતરવાની એમને ટેવ નહોતી, શક્તિ નહોતી એમ કહેવું એ એમને અન્યાય કરવા બરાબર છે એ નેમના પરિચયમાં આવેલા કહી શકે એમ છે. સાહિત્યની એ સૂક્ષ્મતાપૂર્વક વિવેચના કરી શકતા, માનવ ઉપ્પના જાંડામાં રહેલા ભાવોનું પૃથકકરણ પણ કરી શકતા, એ એમના નિકટના પરિચયમાં આવનાર જાણે છે. પરંતુ એમને સ્વભાવે જ એવું કર્યું ગમતું નહિ. વહુજન હિતાય વહુજન મુલાય એ સૂત્ર ને જાણે પોતાના આદ્યસ્થાને રાખ્યું હતું અને જાગજાગ તે તક્ષસ્પર્શતાને સ્થાને એણે જાહેલતા, રિપુંવતાનો "

મનકીર સાથેની મારી ઝોળખાણુ ત્સ વરસ જેટની જૂની એને માટે 'ઝોળખાણુ' શબ્દ વાપરવો બગત નથી કારણ કે માત્ર ઝોળખાણુ જ હોત તો તુ એમની જોડે જેટની 'છૂંછાટ' લખ શક્યો એ શક્ય ન મનત કાઢને એ પ્રશ્ન થાય એ સ્વાભાવિક છે કે મનકીર સાથે વળી શું 'છૂં' લેનાની હેય? પણ કેલીક વ્યક્તિએને વયના બદલ કદી સ્પર્શતા જ નથી તેઓ વયમા મારાથી ધણા મોટા—અમે સૌ એમને કામના માનવાચક સભા ધનથી જ બોલાવતા, છતાં તેમણે અમને સૌને સદા સમવયરોડા તરીકે જ ગણ્યા હિમરના અતરે અમારી આત્મીયતામા કદી અતર નાખ્યું જ નહિ.

મુબબ અમાચાગ' ટૈનિમા અમે સહકાર્યકરો રોજ રોજ પામે ખમો મિનાવીને અમારે કામ કરવાનું નિવસે નહિ તો રાતે અને રાતે નહિ તો નિવસે પણ સપ્તાહમા સાત નહિ તો ૭ દિવસ તો મળવાનું થાય જ મળીયે લારે એક સવાલ અચૂં પૂછાય કાંઈ વાર તેઓ પૂછે તો કાંઈ વાર હૂ પણ ધણુ ખરુ તો કામ જ પૂછે, "કેમ ચા પાણીનું શું છે?" જો કે ધણુ ખરુ તો ચા પાણીના આ પ્રશ્નના અનુમધાનમા અન્ય ખાલ પદાર્થો જ મોટે ભાગે આનતા, જેમા ભજ્યા અને ચટણી તો હોય જ ચા અને પણી તો ગૌણ ચીજો બની જતી.

આ ચટણી અને કા. એ મનેની ગજાની બેણાદેણી હતી બમના ગીત લગ્ન મળે જ ગવાય એમ ચટણી અમુક વેળા કે અમુક વાનગીની સાથે જ ખાઈ શકાય એવા કાંઈ મધનમા એ મન્ન આદમી જગ પણુ માનના નહિ તેઓ વ્યગમા પોતાની જાનને 'ચટણી મુનારક' કહેતા મે એમને ખારી મિસ્કાન ઉપર કે માત ગુમાના યા દાપ્તમ કેડીના કુકાઓ ઉપર ચટણી લગાવીને આરોગતા જોયા છે અરે સાદા પાણીમા લીણુ નીચોવીને તેમા ભજ્યા સાથે આવેની ચટણી મીનાવી તેઓ તીણુ-ચટણીનું 'ભડકુ' જનાવીને

માટે સામગ્રી નીકળતી. એમાં બાળવાર્તાનાં પુસ્તકો હોય ને પાક-શાસ્ત્રનાં પુસ્તકોયે હોય; પુરુષો માટે રસભરપુર વાતોની સામગ્રી નીકળે તો અભણ આદમી માટે ચિત્રોથી સભર સાહિત્ય પણ હોય. વળી માદારોને લાપક વિવેચનોનાં ગ્રંથોનો સમાવેશ પણ એ જ જાદુઈ થેલીમાં થતો. પોતાની કમાણીનો સારો એવો દિરસો મસ્તકકીરે આ શોખ પાછળ ખર્ચ્યો હતો તેમનું જો સત્યું સમાજક કરવાનું કામને હૈયે વમે તો તેમણે એકલા કરેલા આ પુસ્તકો—જેમાના કેટલાયે અપ્રાપ્ય છે એ જાળવી રાખવાના સક્રિય પ્રયત્નો, એ સંગ્રહ વેદકાર્ધ જાય તે પહેલા તામડતોખ થવા ધટે એમના આત્માને શાંતિ ધમ્મ-નાગઓ માટે આ એક કૃપા જેનું કામ છે.

કાકાને સિનેમા કરતા નાટકનો વધુ શોખ હતો. ફિલ્મો તેઓ કવચિત્ જ જોતા અને ત્યારે એમના માનીતા અભિનેતા માટે તેઓ કહેતા કે “હું એનો જગરો પ્રશ્નસક છું.” પણ જ્યારે માનિતી અભિનેત્રી માટે બોલવાનો પ્રશ્ન આવે ત્યારે તો અચૂક કહેતા કે, “હું” પેલી અભિનેત્રીનો ગજબનો આશક છું.” અલખત કામ અભિનેત્રી એમની ‘માથુક’ છે એમ તેઓ કદી બોલ્યા નહોતા.

કંઈ કેટલાયે સંસ્મરણો અમારા આ સાથી અમારા માટે મૂકતા ગયા છે. રોજ રોજ કંઈ નવી વાત લાવી અમને સોને તેઓ હસાવતા. એમની વાતોમાં પણ જરૂર કંઈક નવી કિંમ્મત હોય જ. આવા પ્રયત્નોથી જીવનની કિંમ્મતભરી બાજુને તેઓ હમેશાં હળવી બનાવતા.

તેઓ હમેશાં ‘રાતપાળી’ કરતા. રાત્રે બારેક વાગ્યાને સુમારે અમારા અંગ્રેજી અખબાર ‘એએ કોનીક્ટ’ના પત્રકાર લાઇઓ આ પીવાની ધમ્મ ગળતા હોય ત્યારે કાકાની કંઈક જદી જ ફિલસફી હોય. તેઓ અમારા પટાવાળાને બોલાવે અને કહે કે, “જા, મારે માટે હંડ, બરફમાં મુકેલા કેળા લઇ આવ” અમારી ઓર્ડીસની પડોશમાં એક કુટવાળાની દુકાન રાત્રે એક વાગ્યા સુધી ઉઘાડી રહે છે, અને ત્યાં ‘આફસબોક્સ’માં રાખેલા ફળો ગળી શકે છે. આ હંડ કેળાં મન્નકકીર રાત્રે બાર વાગે પણ આરોગતા. આવી નાની નાની વાતોમાં તેઓ ખૂબ લહેજત લઇ શકતા.

કાકા મારે ઘણું પણ લખી શકાય તેમ છે જો કાંઈ એમ માનતું હોય કે તેમણે માન હાસ્યરસનું જ સાહિત્ય જનતાને આપ્યું છે તો એ માન્યના જૂન લારેલી છે તેમના અનેક વખાણોમાં ઉચ્ચ પ્રકારની ફિલ્સફીની આખી યાચ છે અગત વાતચીતમાં તેઓ અમને ખૂબ ધીર ગભીર રીતે જીવનના અનેક સત્યો સમજાવતા રાજકારણ જેના મહત્વના વિષયો પણ તેઓ સફળતાપૂર્વક છેડી શકતા અને પોતાની અનોખી શૈલીની સમજાવથી તેને રસપ્રદ પણ બનાવી શકતા.

એમની સાથે ગાગેના દસ વરસ જીવનના યાદગાર વરમો બની રહેશે તેમના સરમરણો જીવનમાં હમેશા દળરી હવા ફેલાવવામાં મદદગાર થશે એમાં કોઈ શંકા નથી.

તેઓ ખૂબ સાચા અર્થમાં મસ્ત પણ હતા અને ફકીર પણ હતા. મસ્તી તેમણે સૌને નહેચી દીધી અને ફકીરી મારે બધી ફરિયાદ ન કરી.

“ ફોકરકા કાકા કરે હિસદા નામ ફકીર ”

એ પકિતને તેમણે ખરેખર જીવી બતાવી અમારા એ સાથીની, એ વડીલની, એ ‘કાકા’ની યાદમાં અમારું - સૌ સહકાર્યકતાઓનું મંત્રક હમેશા આપરથી ઝૂકે છે.

[અનુમધાન પાના ૭૨ થી]

જીવનના અનેક કડવા ઘૂંટના ગળી ગળીને એણે ગુજરાતને નરો મુઠ્ઠી-પોતાના અતકાળ મુઠ્ઠી-હસતુ રાખવા પ્રયત્નો કર્યા છે ગુજરાતને, સાચે જ કહેવાનો એમને અધિકાર છે કે -

એકાદ અશ્રુ તુજ મે કદી હોય નોહ્યું,

એકાદ અશ્રુ તણ્યુ મન જ યાત્રુ તો દું

શ્રી યશવંત મવાઈલાલ ખેલ્યા

યશવંત પંડ્યા-ચોરાં સંસ્મરણ

ગુલાબદાસ બ્રાહ્મર

આજે વન્ધો થઈ ગયા એ વાતને તો વીમેક વરસ. ત્યારે અમે નામ તામ્ર વિવેચાયેમાં ગેવા આઝ્યાં દના. અમાગ મકાનનો ઉપગનો મગનો ખાલી હતો. કોઈ સગસ પડોશી આવે તો સારુ એવું અમે પ્રાર્થી રહ્યાં હતાં. ત્યાં એક દિવસ અમારું ભાડું ઉપગવનાર મહેતાજીએ ખજા આપી કે અમારે માટે એક પડોશી નક્કી થઈ ગય છે. અને ચોડા દિવસમા જ રહેવા આવનાર છે, મે એમનું નામ પૂછ્યું, તો કહે:

“યશવંત પંડ્યા!”

“ખરેખર?” મેં આશ્ચર્યાનંદપૂર્વક પૂછ્યું

“કેમ તમે એળખો છો?”

“એળખતો તો નથી પણ નામ સાંભળ્યું છે, - જો એ જ માણસ હોય તો!”

તે નીકળ્યા એ એ જ માણસ - જેમનાં નાટકો વાંચીને મેં ખૂબ આનંદ મેળવ્યો હતો, જેમના ચળગાડી અને ચાલણીભર્યા અસ્ત્ર ગદ્ય ઉપર એ જમાનામા દુ પ્રથમુદય રહેતો હતો તે જ ન દેકડા મૂર્તિ પણ કાપી હતી એથીમે સન્મ નીકળી - મો ઉપર હાથ પથથેવું, સન્મ સિદ્ધાંતના કપડ પહેરેલા, ને ભગવદાર કાવાને પથ એ તો જાગે કોઈ દળવું કૂદ હોય એવી રીતે વૈવન-મુલમ તાજગીથી જોયકી રહેલા! હજી તો પગવારમાં ગયા. હું જે-જાગનો મારુસ છુ એમ જાણ્યું ત્યારે મને અ પડગે એમ ધારી વેપાગની વાતો ક્રવા લખ્યા મેં તેમના નાટકો વિશે વાત કરી ત્યારે વળી વારે ખૂશ થયા. આ માણસ વળી સાદિત્તમાં પણ રમ લે છે! વેખનના અને લેખકોના અનેક તુકકો તેમણે મને કહ્યા. અને અમે ચોડા જ સમયમા મિત્રો જની ગયા.

ત્યારે દુ તાજે ત જો કંઈક કહ લખતો થયો હતો, પણ તેમને તેની ખજા નડોની મને એ ખજા આપના સુઝાય થનો હતો અને

યશ આપે છે કારણ કે એવો મર્મભર્યો વિનોદ તો દરેક પ્રત્નોરો કરી શકે એ એના લોહીમા વણાઈ ગયો છે એ વાત કેને અંશે નમ્રતાની, નિખાનસતાની દશે ને કેને અંશે તથ્યના તાટસ્થ્યની દશે એ તો ખમર નથી, પણ આ બે પ્રત્નોરાઓ-શ્રી રામનારાયણ પાહક અને શ્રી યશવત પડ્યા તો એ વાતના પુરાનારૂપ હતા જ ને ત્રીજા એક પ્રત્નોરા પણ તે શ્રી દુર્ગાશક્ત શાસ્ત્રી - પ્રખર વિદ્વાન ઇતિહાસકાર અને ગંભીર નિરયોની જ ત્રીજા કનારા પણ મર્મ અને વિનોદથી ભરપૂર

શ્રી રામનારાયણભાઈ યાદ આનંદા એક પ્રસંગ યાદ આવી જાય છે ત્યારે “ધ્યુપિ સ ઓન સ્કૂલ” નામની પારલાની શાળાનો જમાનો હતો ત્યારના તેના સારકારિક અને સામૃતિક કાર્યક્રમોએ કદાચ અત્યારના એ જાતના કાર્યક્રમોની ધાની મુબઈની શાળાઓ મારે માધી દીધી દશે એવા એક કાયક્રમમા અમે ગયા હતા પડ્યા હતા એહરશિમ હતા, પારનામા રહેતા અન્ય મિત્રો હતા શ્રી એહરશિમની તદ્દન તાજી ઓળખાણ થયેલી એ મને કહે, “બહુભાઈને (એને કે સ વિ પાહકને) તમારી વાર્તાઓ ગમતી લાગે છે” હુ હસ્યો. યશવતભાઈ મારી સામે જોઈ રહ્યા, પછી એહરશિમને પૂછ્યું, “કોની વાર્તાઓ ગમે છે?”,

‘આમની, કેમ?’

“તે તમે વાર્તાઓ લખો છો, ને મને ખબર પણ નથી આપતા? મારી સામે તેઓ ક્યાં અનાજમા ઠપકા હતો ‘હુ અહીં’ શરૂ’ મટિ મહેનત કરી મગી જાઉં છુ અને તમે બેઠા મેઠા જોયા કરો છો? મારે એક વાર્તા જોઈએ’

“પણ, યશવતભાઈ

“પણ બધું કશું નહિ વાનાં જોઈએ એને વાર્તા જોઈએ” હી તે હમી પડ્યા, ને - મૂઝાઈ ગયા

તાજે જ વાર્તા વખતો હતો તથુ માગ માગ લખી દેગે હજી તો ને ‘શરૂ’મા તો આપણા ખ્યાતનામ, મારામા મારા, મિદ્દરત વેખડાની કૃતિઓ આવનાની હતી તે મેળવતા યશવતભાઈ કેવલી

ખમર આપ્યા વિના એમની મૈત્રી માણવાની મળ આવતી મને સાહિત્યમાં રસ છે, કંઈક સમજણ પણ કદાચ હશે, એ એ સમજી ગયેલા, એ તો થોડા વખતમાં “શરદ”નો વાર્ષિક અંક કાઢવાની તૈયારી તેઓ કરવા લાગ્યા ત્યારે પોતાના ખ્યાલોની આખીયે સૃષ્ટિ મારી પાસે ખુન્ની કરતા હોયો લેખ કોની પાસે લખાવેા, કંઈ કવિતા કોની પાસેથી લેવી, કાણ વાર્તા લખે, કાણ નાટક, રાજકારણમાં તો રાવભાઈ જ કામ આવે, વગેરે અનેક વાતો અને યોજનાઓ! કાગળ કેવા લેવા, નિમંત્રણો તો સુદર કાગળ ઉપર સરસ છપાઈ કરીને મોકલીએ તો જ ખપ આવે, બધું સરસ તો જોઈએ જ પણ મુનક પણ જોઈએ, અને એવું જ સહારા સ પાદન આર્ષ કરવું હોય તો કેવી રીતે કરવું જોઈએ એનો એમણે એ વરસ દરમિયાન પૂરો પાડ્યો. લખ્યો હજી પણ હું જૂનો નથી નોકરી તો ત્યારે તેઓ “બોમ્બે લાઇફ”માં કરના હતા, પણ “શરદ”ની તેમની આ નોકરી જ ખરી હતી છ મહિના પડેવાથી તૈયારી કરે રાખતા હતા અને પેલી નોકરી પછીની નવરાસની પળેપળ આ નોકરીમાં ખરવી નાખતા. તેમને એ કામમાં મળ આવતી, મને તેમની આ લગનીમાં મળ આવતી માન પણ થતું કેમકે એ બધા બોમ્બે ભારે હતો છતાં એટલી જ હળવાશથી એ ઉપાડી લેતા, જોટલી હળવાશથી પોતાની ભરાવદાર કાયાને ઉપાડી લીધી હતી અને વાતોનો, જાત-જાતની ને રંગરંગની વ્યક્તિઓ અને વસ્તુઓના હાર્દને પામી જઈ પડીને ઉખેડી નાખતી વાતોનો, તો એ બધું કરતા કરતાં જો જો ખજાનો ખૂલી જતો. અને એ ખજાનાના જાતેજાતના દ્રવ્યોની વચ્ચે હાસ્યના મોતી તો ઠેકઠેકાણે પથરાતા જ જતા હોય અને એ હાસ્ય પણ ખુલ્લું ખડખડ હસાવી ચૂકે તેવું નહિ, પણ મર્મોળુ, મો ઉપર મિમત માત્ર આજે પણ હાસ્યને તો આખું ને આખું રંગી દે એવું પ્રશ્નોરાઓની આ ખાસ ગદિસ એમને પણ પૂરતા પ્રમાણમાં રેવી હતી.

પ્રશ્નોરાઓની જ તો એ બક્ષિસ છે પાઠક સાહેબ મને કહેતા કે તેમને લખતા આવડું હતું એટલે “સરેવિહાર” લખાઈ ગયું, એમાના મર્મજાણી વિનો ઉપર ખૂબ યથ જનારાઓ તેમને નાહકનો

યશ આપે છે. કારણ કે એવો મર્મભર્યો વિનોદ તો દરેક પ્રશ્નોરો કરી શકે. એ એના લોહીમાં વણાઈ ગયો છે. એ વાત કેટલે અંશે નમ્રતાની, નિખાલસતાની હશે ને કેટલે અંશે તથ્યના તાટસ્થ્યની. હશે એ તો ખબર નથી, પણ આ બે પ્રશ્નોરો-શ્રી. રામનારાયણ પાઠક અને શ્રી. યશવંત પંડ્યા તો એ વાતના પુરાવારૂપ હતા જ. ને ત્રીજા એક પ્રશ્નોરો પણ તે શ્રી. દુર્ગાશંકર શાસ્ત્રી - પ્રખર વિદ્વાન, ઇતિહાસકાર અને ગંભીર વિષયોની જ ઝીંઝટ કરનારા. પણ મર્મ અને વિનોદથી ભરપૂર.

શ્રી રામનારાયણભાઈ યાદ આવતા એક પ્રસંગ યાદ આવી જાય છે. ત્યારે "ધુપિદસ ઓન સ્કૂલ" નામની પારલાની શાળાનો જમાનો હતો. ત્યારના તેના સાંસ્કારિક અને સાંસ્કૃતિક કાર્યક્રમોએ કદાચ અત્યારના એ જાતના કાર્યક્રમોની ઘાટી મુંબઈની શાળાઓ માટે બાંધી દીધી હશે એવા એક કાર્યક્રમમા અમે ગયા હતા. પંડ્યા હતા, સ્નેહરશ્મિ હતા, પારલામા રહેતા અન્ય મિત્રો હતા. શ્રી. સ્નેહરશ્મિની તદ્દન તાજી ઓળખાણ થયેલી. એ મને કહે, "બટુભાઈને (એટલે કે સ. વિ. પાઠકને) તમારી વાર્તાઓ ગમતી લાગે છે." હું હસ્યો. યશવંતભાઈ મારી સામે જોઈ રહ્યા, પછી સ્નેહરશ્મિને પૂછ્યું, "કોની વાર્તાઓ ગમે છે?",

"આમની, કેમ?"

"તે તમે વાર્તાઓ લખો છો, ને મને ખબર પણ નથી આવતા?" મારી સામે તેઓ ક્યાં અવાજમાં ઠપકો હતો. "હું અહીં 'શરદ' માટે મહેનત કરી મરી જાઉં છું, અને તમે બેઠા બેઠા જોવા કરો છો? મારે એક વાર્તા જોઈએ."

"પણ, યશવંતભાઈ

"પણ બધું કશું નહિ વાર્તા જોઈએ એટલે વાર્તા જોઈએ." કહી તે હસી પડ્યા, ને હું મૂંઝાઈ ગયો.

તાજે જ વાર્તા લખતો હતો. ત્રણ ચાર માંડ લખી હશે હજી તો. ને 'શરદ'માં તો આપણા ખ્યાતનામ, મારામાં મારા, સિદ્ધહંત લેખકોની કૃતિઓ આવવાની હતી. તે મેળવના યશવંતભાઈ કેટલી

બધી મહેનત કરતા હતા એ પણ હું જાણતો હતો એ તો પ્રેમને
અગે મને આમ ત્રણ આપે, પણ હું તેનો લાભ શી રીતે લઈ
શકું ? હું તો એ વાત જૂની જ ના મથી રહ્યો

પણ એ મને શેના જૂનવા દે ? એમની એની એ જ વાત
“જોઈએ એટલે જોઈએ” અતે એમણે વાર્તા લોધી ત્યારે કહે

“લવા માણસ, એકવા છાપેલા કાટલા મૂકી દઈએ લોકોની
સામે, એમા આપણી શી બહાદુરી ? નના નામ મૂકી શકીએ, અને
સારું કામ પણ, ત્યારે જ સંપાદકની કંઈક હોશિયારી ગણાયને ?”

‘શરદ’ ના તેઓ કરી નો શક્યા બે જ અંક, પણ એની
શીતળ આદનીનો પ્રભાવ તો હજી આપણે બધા યાદ કરીએ જ છીએ !

ગમે એવી સ્થિતિ કે સંજોગોમા તેમનો આ મર્માંગો અવભાવ
તેમને છોડતો નહિ એમને મુજબ છોડી દિલ્હી જવાનું થયું એ
અરસાની વાત છે આપણા એક જાણીતા લેખક તેમના મિત્ર હતા
દીપજી, વિનોદપ્રિય ને નાટકિયા તેમની જોડે એકાદ કંઈક મન-
દુઃખ જેવું થયું હશે તે એ યશવંતભાઈને ધરે આવ્યા આવીને એ
તો દમગવના માડ્યા.

“સા...લ્લા તું સમજે છે શું તાગ મનમા ?” વગેરે

તેમનો ઉભરો શાત અંચો કે તગ્ત પડ્યાએ કહ્યું.

“તકરાર કરી છે ? તો બહાર ચાલ આ મારું ઘર છે ને તું
મારો મહેમાન છે તને અહીં સીધો દોર કરવા જઈશ તો મારી
આમર જશે ને આર્યોની મહેમાનગતિ લાજશે, ચાલો બહાર.”

પેલા મિત્રે ચાલ બાજી વીરમાથી કરુણામા એ સરકી પડ્યા
“સારે શું, ભાઈમા’બ ? તું મારો આટલો મિત્ર થઈને આમ કરે ?
મને બહુ દુઃખ થાય છે.”

અને એ દુઃખની સક્ષીરૂપ એમની આખમાથી ટપટપ ટીપા
પડવા લાગ્યા

પડ્યા તેમની સામે જોઈ ગયા પછી કહે

“રેવું છે ? તો ત્યાં બારી આગળ જ આ છો સાફ ગળેવી
જે અને તે તારા આસુથી હું મેલી થવા દેવા નથી માગતો.”

પેલા મિત્ર હમી પડ્યા : “તું’યે સાધા એવો છે ને...”

ને પછી તો એ ‘મીઠી વાત’ કરવા સિવાય બીજો વિકલ્પ જ ક્યાં રહેતો હતો એ મિત્ર પાસે?

પંડ્યા અને તેમનું કુટુંબ દિલ્હી ચાલ્યું ગયું, એ અમારે માટે એટલે મારા આખા કુટુંબ માટે એક સ્વર્ગન વિભવ લઈ ગયું હોય અને જે ખોટ સાથે એવડી મોટી ખોટ હતી. એ ખોટ કદી પૂરક જ નથી. એ પછી એ જગ્યામાં પડોશી તો અનેક આવ્યા ને ગયા, પણ કોઈનીયે સાથે “સાહેબજી, મહેરબાન”થી વધારે સંબંધ કેળવી શક્યો નથી. પણ આ તો મુંબઈ શહેર! ગુજરાતી માહિત્ય અને સંસ્કાર પ્રવૃત્તિનું પાટનગર તો નહિ—એ કાલ અમદાવાદ હશે—તોયે ઉપનગર તો ખરું જ. આવા સ્નેહી, સાહિત્યપ્રિય મિત્રની ખોટ નાશુદ્ધ ન થાય તોયે હળવી તો બની જ જાય. પણ પંડ્યા માટે મુંબઈ છોડી જવું એ ખરેખર તુકસાનકારક હતું. એ દિલ્હી ગયા ત્યાં માન પામ્યા, માનીતા થયા, પ્રતિષ્ઠા અને પ્રેમ પણ તેમને મળ્યા, પૈસાએ પેદા કર્યો; પણ ત્યાં દિલ્હીમાં એમનું ‘કલમ મંડળ’ નહોતું, એમનું ‘શરદ’ નહોતું, એમની સાહિત્યની લગની ચિંગણ રહે તેવું વાતાવરણ નહોતું. દિલ્હીથી ત્યારે આવે, પછી બસે ને એક જિસ માટે જ આવ્યા હોય, ત્યારે મળ્યા વિના રહે જ નહિ. અને દરેક વખતે એક વાત તો જરૂર કરે જ કરે—લખવું છે, લખવું છે, લખવું છે. લખાય નહિ. એ ટેવ જ ચાલી ગયેલી, પણ એ વસ્તુ જતા જીવનમાથી ધણું બહું ગયું છે એ તો એ કદી ન ભૂલતા. ને લખનારને માટે, જે શબ્દ પણ પાડી જાણનારને માટે હમેશાં તેમના ધરના અને દિલના દરવાજા ત્યાં દર દર દિલ્હીમાં પણ ખૂટાં ગેનાં છે’યે દિલ્હી રેડિયો ઉપરથી આપણા કવિઓની કવિતાઓ ઉપર તેમણે એક વાર્તાલાપ શ્રેણી વહેવડાવી ત્યારે પાછું પેલું જૂનું તેજ, એ ખુમારી અને એ આનંદ એમના ચહેરા ઉપર બોધ શકાયો.

કદીયે નહિ બૂવાય મારાથી તો એ યશવંત પંડ્યા. એ ખુમારી, એ ખુશમિનગજ, એ હસતી અને હસાવતી માનવતા; ને એ એમની સાથેની છેત્તી મુવાકાત!

ગયા એપ્રિલમા અમે સૌરાષ્ટ્ર ગયેલાં — હુ, મારી પત્ની અને પુત્રી. પંડ્યા દિલ્હી છોડી લકવાની ગિમારી લઇ લાવનગર આવીને વસ્યા હતા. સૌરાષ્ટ્ર ગયા એટલે એમને મળ્યા વગર કેમ ચાલે ? ગ્રીષ્મમાં અમે ત્રણે લાવનગર, એમને જ ઘેર. તેમના નાનાભાઇ, બાબુભાઈએ ત્યાં પહેાંચ્યા કે તન્ત સૂચના આપી : “સભાળજો, ભાઇ બહુ પોચા થઈ ગયા છે. તમે ચિંતા નહિ બતાવતા.”

પંડ્યા પયારીમા પડ્યા હતા. અમને જોઇ ગદ્ગદ થઇ ગયા. મહા પ્રયત્ને સંયમ જાળવતા હતા એ જોઈ શકાતું હતું. અમારો પ્રયત્ન પણ એવો જ કપરો હતો. મો ઉપર હાસ્ય લાવીને અને આંખમા આનંદ લાવવા પ્રયત્ન કરી મેં કહ્યું :

“સરસ લાગે છે તબિયત તો હો, યશવંતભાઈ, અમે આવું ધાયું નહોતું.”

જોળવાયા તો નહિ હોય તેઓ કદાચ, પણ અમારી જોળવણીમા તેમણે પણ ભાંગ લીધો, વાતોચીતો કરી, આનંદ દર્શાવ્યો, અમને પોતા વિશે ખૂબ ખૂબ આશાઓ આપી, પછી કહે :

“ગુલાબાસ, હવે સારો થાઉં એટલે બીજું કામ નહિ થઇ શકે, પણ લખી તો શકાશે, કદાચ એ માટે જ લગવાને આ દૈવ્ય આશુ હશે”

એ ને એ જ નમન્ના, સાહિત્ય બાબતની આ સ્થિતિમાં પણ ! ને હાસ્ય ને મર્મ પણ એના એ જ. વાત ઉપરથી વાત નીકળતાં જેમનાં બેઠાં બહુ જ શુદ્ધિશાળી હોય એમને આવું દૈવ ધાય જેવી વાત કાણ જાણે ક્યાંથી આવી ચડી એટલે આંખમાં પેક્ષી જૂની ચમક લાવી હસતા હસતાં કહે :

“મૂર્ખાઓ ત્યારે એમ માની લે છે અમને જોઈ પણ હશે ?”

પણ જ્યારે બાજે દિવસે અમે વિદાય લેતા હતાં ને મારા પત્ની એમને ‘જે જે’ કરી રહ્યા હતાં ત્યારે બેખડ તૂટી પડી. ધગણી ધૂળવી નાખે ને મરી જાય એ કખૂલ પણ નમતું વેણ ન કાટે એવો એ પુરુષ, સામે ‘જે જે’ કરતા કરતાં કહે :

“સુમનમહેન, અમે તો હવે આવા અખંડ થઈ ગયા!”

ને પછી એટલું રાયા, એટલું રાયા!

. અશ્રુથી આદ્ર્ જનેલી એ પળે છૂટા પડ્યાં ત્યારે ખબર નહોતી કે વરસોના સાથીદાર અને મિત્રને અમે છેલ્લી વાર જ મળતાં હતાં.

ને શું એ છેલ્લી જ વાર હતું? નહિ નહિ. આ રહ્યા એ યશવંત તો. આ રહ્યું એમનું એ મર્માણું સ્મિત. આ ડોલી રહી એમની ભરાવટાર કાયા!! ક્યાં જઈ શકે એ — જ્યાંસુધી એમને આહવારા મારા જેવા અનેક મિત્રોના દેહમાં પ્રાપ્ત છે અને સ્મૃતિમાં ઉભા છે ત્યાંસુધી?

ખેલદિલ મિત્ર

ધનમુખલાલ મહેતા

અસંખ્ય માનવીઓ એકેકને અડકી અડકીને જતા હોય છે. વરસો થયાં પાસે પામે રહેતાં માનવીઓ પણ શહેરમાં એટલા જ અસંખ્ય હોય છે. પણ મંળેગો અને સમય અનુકૂળ થતા એક ક્ષણમાં એક માનવી બીજા એક માનવીના હૃદયમાં પ્રવેશી જાય છે. ખમર પડતી નથી કે શાથી એમ થયું. વળી વરસો જતા, સંયોગો બદલાય છે, સમય બદલાય છે અને એ જ એ મિત્રો પાંછા લગભગ એકેકને અપરિચિત મનુષ્યો બની ગહે છે. એ વેળા પણ એમ થવાનું કશું કાગ્યું હોતું નથી. પણ અમુક અપવાદમાં આવી મૈત્રી માત્ર બેમાથી એકના મૃત્યુથી જ તૂટે છે. યશવંત પંડ્યાની માત્ર મારી સાથે નહિ પણ અનેકની સાથે આવી જ મૈત્રી હતી. આ હકીકતમાં—આ શુદ્ધ હકીકતમાં જ યશવંતનો મોઢામાં મોટો ગુણ જણાઇ આવે છે.

મૈત્રી-મીઠો સંબંધ બાધતાં ધણા જાણે છે સરળતાથી એવા માણસો આવી મૈત્રી, આવો મીઠો સંબંધ બાધી શકે છે. પણ તેમ તેટલી જ સરળતાથી એવા માણસો એ મૈત્રી તોડી પણ શકે છે. રેતીમાં પડેલા પગલા જેમ પવનની લહેરે ચડી અદૃશ્ય થઇ જાય છે અને એની જગા નોટલી પણ નિશાની રહેતી નથી; તેમ આવી મૈત્રી તૂટે છે ત્યારે એની નિશાની સદખી પણ રહેતી નથી.

પણ પેલી જેમ આત પરિચિત પાંક્તમાં છે કે, “પ્રીત કરવી તો સહેલ નીભાવની મુશ્કેલ” તેમ મૈત્રી નીભાવવી ધણુ વિકટ કાર્ય છે.

માનવીઓ દ્વેશ એક અરખા ‘મૂડ’ માં હોના નથી—એક સરખા મિજાજમાં હોતા નથી—દરેક પ્રાણ વિશે બે માનવી સરખું વિચારી શકતા નથી અનેક વિચિત્ર સંયોગો જોવા થાય છે અને શાત પાણીમાં વહેતું નાવડું વમળમાં મપડાઇ જાય છે. અથવા નોકાનની બથમાં આવી પડે છે. એ વખતે માનવીમાં રહેલ સહિષ્ણુતા, ખેલદિલી, પોતાને અન્યાય થતો હોય તો તે પણ સહન કરી લેવાની શક્તિ વગેરે ગાજ હોય તો તે એ વમળ અને એ તોફાનમાંથી નાવડાને બચાવી

લે છે. યશવંત પંડ્યાએ અનેકાનેક ‘‘મૈત્રી જાધેતી જાણુવામાં છે; પણ એક પણ માનવી જોડેની મૈત્રી એમણે તોડેલી એવું યાદ નથી.’’

ધણું ઘણું વરસો પહેલાં મારે યશવંત જોડે મૈત્રી બંધાયેલી. કેવી રીતે બંધાઈ, કેટલું નિમિત્ત બન્યું, કયા વરસમાં બંધાઈ, વગેરે કશું અત્યારે યાદ આવતું નથી. આરંભમાં અઠવાડિયાના બે-ત્રણ ત્રણ અને તે પણ ખાસ લાંબા પત્રોની આપ લે અમારી વચ્ચે થતી. કમનસીબે, આપણે ત્યાં પત્રો સાચવી રાખવાની પ્રકૃતિ જ નથી.

રણજિતરામનું અકાળે શુદ્ધમાં અવસાન થયું તે પછી જયમુખલાલે લગભગ બેસો જેટલા એમણે લખેલા પત્રો ફાડી નાખી સમુદ્રમાં નાખી દીધા હતા એ વાત હજી હું જૂથો નથી. રણજિતરામ, મેઘાણી, રવિશંકર ભટ્ટ, યશવંત પંડ્યા વગેરેએ મારી સાથે સારા પ્રમાણમાં પત્રવ્યવહાર કરેલો પણ અત્યારે મારી પામે તેમનો એક પણ પત્ર અસ્તિત્વમાં નથી-હશે!

મૈત્રી તાજી હતી તે તાજગીમાં અમારા પત્રોમાં અમારા બંનેનાં પુસ્તકો વિશે અમે સામગ્રામાં વિવેચનો કરતા ખાસ કરીને મારી પામે ગોનાના પુસ્તકોનાં વિવેચન એ કરાવતા.

એ ‘પડદા પાછળ’ ‘મદન મંદિર’ ‘બાલ નાટકો’ ‘અ. સૌ. કુમારી’ અને ખીજા એકાંકી નાટકો એમની કવચમાંથી અતિશય સરળતાથી સરી પડ્યાં હતાં. બહુલાઈ તેમજ પ્રાણજીવન પાઠકે પણ એવાં ટૂંકાં નાટકો લખેલાં પણ શુદ્ધ એકાંકીનું સ્વરૂપ તો પહેલાં યશવંત પંડ્યાએ જ સરજેલું. તખ્તાલાયકી ઓછી પણ સંવાદો અત્યંત ચટાકેદાર, ચમત્કારપૂર્ણ અને આકર્ષક.

સમાજના જૂનવાણી માનવીઓને આઘાત લગાડવાનો સમજ-પૂર્વક પ્રયત્ન મુનશીજીએ કરેલો. પણ યશવંત પંડ્યાએ કલાની દેવીના મંદિરમાં ભક્તિના આવેશમાં આરાધના કરી અને જેવું હૈયે ચડ્યું તેવું મજાન કરી નાખ્યું તે કેવું જબ્બર-આઘાત અર્પનારું!

✽

✽

✽

વરસો પહેલાં હું નાતાલમાં ગટુકાલ ધુને ત્યાં અમદાવાદ ગયેલો, યશવંતના પિતા ત્યાં એકસીકયુટિવ એ-જીનીઅર હતા. રાતના કડકડતી

હાડીમાં, રાગિણીદેવીના નૃત્યનો કાર્યક્રમ દતો તે જોતા અને બે ઉપડયા. યશવંતે માથે પોપાક જોયો. ઝીલું ધોનીયું, રેશમી કફની !

નૃત્ય જોતા જાય અને થોડી થોડી વારે મને ખૂંટતા જાય. “હાડી સહન થાય છે ? નહિ તો હું ખાસ તમારે માટે શાલ બાન્ધો છું તે ઓઢી લો !” હું નાની નાજ કહ્યા કરું. આખરે તેમણે કહ્યું. “ધ તુભાઈ ! સુરતી વરણાગીતેડા કરવામા ન્યુમોનિયામા પટકાઈ પડેલા અમદાવાદની નાતાલની હાડી જેવી તેવી ન સમજતા !”

ત્યારે મને સમજ પડી કે મારી રેશમી કફનીથી ઉતરાઈને યશવંતે મારે માટે ફિક્કર કર્યા કરે છે ! મેં જવાબ આપ્યો; “યશવંત-ભાઈ, હું સુગતનો ખરા પણ જન્મે કાઠિયાવાડી છું. રેશમી કફની નીચે બે બાકા ગરમ સ્વેટર છે !”

ત્યારે એમનું મન હેકું બેકું. આવી તેમની ભત્રા અને રનેહી-ઓની તબિયત પ્રત્યેની લાગણી !

યશવંતે એમ એ નું કરતા હતા. ફિન્ડલે શિરાસે એમને ગ્રેડિસર-શિપ આપવાનું વચન આપ્યું જો એમને કલાસ મળે તો ! બીજા પરીક્ષકના પેપરમા ફર્સ્ટ ક્લાસ માકં અને નરસિંહરાવના પેપર-માં થર્ડ ક્લાસ ! કુલે થર્ડ ક્લાસમા પાસ થયા. ગુજગત કૌસેજની નોકરીએ અનન્તરાય ગવળની નીમણૂક થઈ અને યશવંતનું વરસોનું સ્વપ્ન અદશ્ય થઈ ગયું.

થોડા સમય બહુ દિલગીરીમાં રહ્યા પછી એમણે મુંબઈ આવીને નોકરી કરવાનું ઠગવું. બે ઑફિસમા-સિંધિયામાં અને બાબ્બે લાઇક એક્સ્યુરન્સ કંપનીમાં-એમને નોકરી મળે તેમ હતું. મારી સલાહ માગી. મેં એમને બોબ્બે લાઇફમાં જવાનું કહ્યું અને તે પ્રમાણે તેઓ ગયા પણ ખરા. અદ્ય સમયમાં તેમણે ત્યાં ઝાંચી પદવી પ્રાપ્ત કરી લીધી નરસિંહરાવ પ્રત્યેનો રોષ એમનો મનમા ને મનમાં ઉપકાર માનવામાં ફેરવાઈ ગયો. પાછળથી પણ પોતે આ પ્રસંગ સંભારી ખૂબ હસતા હતા.

મુંબઈમાં એમણે કાર લીધી અને પોતે પારલા રહે ને હું સાન્તા-ક્રૂઝ એટલે સાંજે લગભગ રોજ મને સાથે પારલા જવા આવદ કરે,

એટલા માટે કે આથે જેમીને ગપ્પ માનવાનો વખત મળે !

કોનેજમા દના ત્યાગ જ એમણે 'વીણા' નામે વાર્ષિકનો એક અંક કાઢેલો. અન્ન દનો પણ વચમા ગાગો પડી ગયો એટલે પોતે પાગલ દના ત્યાગે 'શરદ' વાર્ષિક કાઢ્યું. કોને કોને જેજો માટે કહેવું અને કયા કયા વિષય ઉપર જેજો લખાવવા એ રિશે મારી સાથે કલામિના કનાકો ચર્ચા કયાં જ કરે જેજો એકદા થયા, એક અઠનાડિયાની સનન મહેનતે એ જેજોનો અનુક્રમ નક્કી થયો. આવી એમની પ્રથ કે આમણિક પ્રકાશન મટેની ચીવટ એ ઉપરથી મેં જોયેલું કે આવા પ્રકાશનના પાનમા યગતંતની નજીક ઘણી જીડી હતી-આપણા વિચારનાર વૈર જોવી જ.

ખીજે વચ્ચે મરી નૈવારી પાગવા બેઠા બેઠા કરી ત્યાં દિલ્હી જવાનું હતું. એને એ ખીજે અંક તો પ્રસિદ્ધ કર્યો પણ ભવિષ્યમા નવા અંકો કાઢવાનું માડી વાળ્યું. કાગ્યુમા એ કે પોતે જોટલી મહેનત, મળજી અને મમતા એ પ્રકાશન સંબંધે બતાવતા એટલી ખીજે કોઈ મનાવી શકે જ નહિ-બતાવે જ નહિ એ વાત તેઓ મારી મીને જાણતા દના અને જેમ સુગતી સડેવાણીઓ સ્મોધમા ગમે તે અધાવી નહિ લે તેમ યગતંત પુખ્તક પ્રકાશનમા ગમે તે ચલાવી લેના તૈયાર નદના.

દર વચ્ચે "નૂતનવર્ષાબનન્નમ" પાદવતી એમની પત્રિકાઓ વિગિદ્ધ પ્રકારની જ ગ્હેની ડાઈ વેળા રજુગિતસમ સુવર્ણ ચન્દ્રક મેગવનાર અધી ન્યક્તિઓની છબીઓ સાથેની નાની પત્રિકા તો કોઈ વેળા મળજીની કોઈ નાનકડી અગ્રેજી પુસ્તિકા, આમ દર વચ્ચે કંઈક નવું યશવત પામેથી મળવાનું જ હોવટની એમની પાત્રકા જેમા ભાવનગરની શામળદાસ કોનેજમા તેમણે મૂકાવેલ સાક્ષરોના તૈવચિત્રોની નાની નાની છબીઓ હતી તે મને સોમવારે મળ્યા, મને સમાચાર મળ્યા કે એ જ સોમવારે યશવત આ નમ્રક દેદ હોડી ચાલ્યા ગયા દના.

✽

✽

૬

નિહીથી યતનન અવારનવાર મુંઝવે આવતા દરેક કેરે પાચ મિનિટ પણ સાતાકુમ મને મળવા આવે જ અને એ પ્રમાણે દરેક

મિત્રને મળવાનો એમનો પાકો નિશ્ચય હું એમને મારી કૃતિઓ મોકલાવું તે આખી જાતી જઈ એમાની જૂનો સુધારી એ પાછી મોકલવાના જ, એવા વિચારથી કે બીજી આવૃત્તિમા હું એ જૂનો સુધારી લઉં

*

*

૪

બહુ ઉમરનાડિયા પેઠે એક “મીટીયોર” પેઠે એ સાહિત્ય જગતમા આવ્યા. એકાકીનું પહેલું શુદ્ધ સ્વરૂપ એમણે જ આપ્યું અને એ એકાકીઓના સંવાદો જેવા ‘અલિયન્ટ’ સંવાદો હજી સુધી બીજા કોઈ પણ ગુજરાતી નાટ્યકારે પોતાની કૃતિઓમા ગૂંથ્યા હોય તેવું જાણવામા નથી બહુભાષીની પ્રેરણા બધી પાશ્ચાત્ય ઉપરથી - ઉદાવ પણ રૂપાંતર જેવા લાગે યશવંતની કૃતિઓ આવી બંડખોર અને તે સમયના સમાજને આઘાતજનક લાગે તેવી છતાં તદ્દન તળપદી-મૌલિક

૩

*

*

આવા માણસો શા માટે અચાનક એક કલાની સાધનામા પડી જતા હશે, અને જેવા અચાનક, સહસા એ કલાના ક્ષેત્રમા પ્રવેશે તેમા જ અચાનક, સહસા પાછા ચાલ્યા જાય એ એક કોયડો જ છે. પણ એમાં પણ બહુભાષ્યએ સાહિત્ય મંદિરનો પાછળથી સર્વથા ત્યાગ જ કરેલો ત્યારે યશવંતે તો મરતા સુધી એ મંદિરની અપૂર્ણ ભાવે સેવા કર્યા જ કરી.

આ વાડાબંધીના જમાનામાં પણ યશવંતને કોઈ વાડાના બંધન ન હતાં. કોઈ પણ વાડાના લેખકો-લગભગ બધા જ વાડાના લેખકો યશવંતના મિત્રો, ઉત્તરાના એ બધા વાડાઓના એક “લીએઝો ઑફિસર” તરીકેની જાણે કામદારી નહિ કરતા હોય તેવો તેમનો સ્નેહ ચારે તરફ પ્રસરેલો હતો.

*

+

*

પર્યટ જેવું બદન ધરાવનાર, પ્રતિભાભર્યું વ્યક્તિત્વ રાખનાર એ ખેડાઈલ, વક્ષાદાર, આનંદી અને છતાં ગૌરવશાળી યશવંત જતાં અમે એના અનેક મિત્રોએ એક વિરલ મિત્ર ગુમાવ્યો. ★

કોઈ પણ સદ્ગત ચિત્ર માટે લખવું એ વિકટ કામ છે. ખાસ કરીને એ ઉમરમાં નાના હોય અને વહેલી વિધાય લીધી હોય ત્યારે. એક તો એમાં અંગત વાતો લાગ્યા સિવાય રહેવાય નહિ. જાતને અગતી રાખી લખવું મુશ્કેલ બને. આવી જ સ્થિતિ ભાઈ યશવંત માટે લખતાં થાય છે.

અમદાવાદ, મુંબઈ, લાઠી, વડોદરા, ભાવનગર, દિલ્લી વગેરે શહેરોમાં વારંવાર મળ્યાના સંસ્મરણો તાજાં થાય છે. બધાંય અંગત સ્મરણો, એમાં ખીજાને શો રસ? અહીં મળ્યા અને ત્યાં ગયા. આવા પ્રકારની વાતો કરી અને હસ્યા. મારે આટલી મુસાફરી કરી અને છૂટા પડ્યા. બધું બરોજર છે, પણ ફરી ફરીને વિચાર આવે છે કે એમાં ખીજાને શો રસ? અંત શું? અન્યને ઉપયોગનું શું? અંગત લાગણી દાલવી સંતોષ લેવો : જો, પણ એમાં અન્યને શો આનંદ? - જવા દો એ વાતો.

યશવંત ઉગતા લેખક હતો, તેની શરૂઆત એણે ઉગતા લેખકોને ઉગતા તારા કદી લેખ લખી કરી. એ લેખે જ વાચકોનું ધ્યાન ખેંચ્યું, અને “સાહિત્યરસિકોની મેચ” લખી ત્યારે એનું સ્થાન રૂઢ થયું. વડોદરાના ‘સાહિત્ય’ના તંત્રી મહુભાઈ કાંઠાવાળાની એમના ઉપર બહુ મહેરમાની. આજે તો ‘સાહિત્ય’ માસિક પણ નથી અને યશવંત પડ્યા પણ નથી.

હા, છૂટાછવાયા લેખો પછી નાટકો લખ્યાં. કાંઈએ શૈલી વખાણી તો કાંઈએ એમાંના વિચારોને વગોળ્યા. પણ હું એની સાહિત્ય સામગ્રીને અંદાજ કાઢવા આ નથી લખતો. ‘બાધ ગઠરીયા’માં એને વિશે મેં લખ્યું છે, એમાંની એક વાત કે એ મારાથી નાના હોવા છતાં મારે માટે વધુ શોધવાની એક વાર એમણે ભારે તજવીજ કરી હતી. વાત એમ હતી કે કન્યાના પિતાએ એને પોતાની દીકરી માટે સારો વર શોધવાનું સોંપ્યું. અને એણે મને વર તરીકે ગોખી આગળ ક્યો. ઘણાં વરસોની વાત. વાતમાં કંઈ સાર નહોતો,

છતાં ઠાવકાઈથી એવી અચકામણીમાંથી કોઈ ગમ્મત નીપજતી હોય તો ઉપજતી લેવી. હા, શો બોલ વાપર્યો? ઠાવકાઈથી. ખરેખર, યશવંત પડ્યા ઠાવકા માણસ. ઘણો ઠાવકો દોસ્ત જે કરવું તે ઠાવકાઈથી. જોયે જીવે, ઉતાવળે, ધમાલ ધાંધલ કરીને કંઈ નહિ. 'આમેય તે ચારે કોરનો વિચાર કરીને કરવું.' અને 'આમ અને તેમ'ના બધા પાસાં અનાયાસ વિચારી જોવાની એની ટેવ એટલે જ એનામા ઠાવકાઈ આપોઆપ તગી આવતી.

આ ઠાવકાઈ મહેમાનીમા ભારોભાર નીતરતી ભાવનગરના વતની એ તો ખરું જ, છતાં એ ઠાવકી મહેમાનગીરીમા એનો આક પહેલો મૂકવો પડે. ખાસ કરીને દિલ્હીમા વસવાટ કર્યા પછી ત્યાં તો રાજકરણ, યાત્રા, અમસ્થી મુસાફરી, ક્રેકેટ મેચ, વ્યાપાર ઉદ્યોગ કે ગમે તે કારણે કોઈ દિલ્હી જાય તો યશવંત પડ્યા બધી સગવડ આપવા પડમે મગ્યા જ છે.

કળજીગમં આ કંઈ જેવો તેવો ગુણ નહિ કહેવાય

એના ફિલમા ફંશ નહિ. ફંશ વિનાના સાહિત્યકારે એકાએક નથી મળતા એમાયે તેજેદ્વયથી બકાત હોય એવા તો બહુ થોડા. યશવંતમાં ક્યાંય, ક્યારેક પણ તેજેદ્વય ન મળે ફંશ તો હોય જ શેનો? અને તે રીતે સાહિત્યને જાનામાના ચચાસકિત વિકસાવતા રહેવું, લખાય તો ઠીક છે નહિ તો લખે તેને પ્રોત્સાહન આપીને. અને ઉપરાંત જે વહીવટ, સમર્થ માર્હલસ્વામી હોય - પછી તે ગમે તે વાડાના હોય - એમના તરફ સતત પૂજ્યવૃત્તિથી જોવું એ વળી એક યશવંતનો સવિશેષ ગુણ. એમ ન હોત તો ભાવનગરની કોલેજમાં આદર્શ સાહિત્યકારોની તસ્વીરો હોત ખરી? કેવી ઠાવકાઈથી, ઉમંગથી, દર માલ - અને દર સાલ નહિ તો પ્રસંગ અવસરે - 'પા પા પગલી' એમ ધીમે ધીમે એણે ત્યાં છખીખંડ ચોળ્યો. નાની વાત છે, પણ એવી નાની વાત પણ કોને સૂઝી છે? અને વળી એ તસ્વીરો પણ રવિભાઈ જ કરે એવો ઠાવકો આમલ રાખવો. કામ પાર ઉતારવું એ યશવંતનો ખંતીસો સ્વભાવ, નહિ તો આપણે ત્યાં એ સુમંગલ કામ લખેને જેમો તો એમાં મદદ કરવાને બદલે

બાર વાણ કાઢી એકાદો તેરમો સાધો ઢંકતો હોય તો તેને પણ તોડી જાહેર કરી આપનારા મળે એવા જાગરોમાં નાનું નાનું ઘટિત કામ ક્યાં કરવું એ કંઈ જેવી તેવી કુનેદ ન કહેવાય.

ઠાવડો અને સાવચેત માણસ, દુકાળો મિત્ર તો ખરો જ, અનેક દાખલાઓમાંથી બે અગત દાખલાઓ ટાકવા પડે છે, માફ કરજો.

દિલ્હીમાં એ દેવદાસ ગાધીના પંડોશમાં ગંદે, અને ઘણીવાર તો જગ્યાની ટાંચ હોય ત્યારે જાને મજબૂરા દિવાનખાનાથી ચલાવતા ધર જેવો સંબંધ એક દિવસ પંડોશના ધરમાં ફાઈ નહિ, ફક્ત ગજગોપાલાચારી એકલા રહે, અને યશવંતના ધરમાં ફાઈ નહિ, જાને યશવંતને ગ્સોડે જામે, જે રાતે હું દિલ્હી પંડોશમાં છું તે રાતે એને કાઢોર જવાનું; ભાગલા પહેલાની વાત છે હું સાડા સાતે પંડોશમાં અને એ આઠે જાન. જતા જતાં મને ઝીણવટથી એકલી બધી મૂચના આપી કે હું જ એકલો છું અને મારે રાજગોપાલાચારીની ખુબ જ કાળજી મજબૂત છે એમને જરા ઓછું ન આવે એવી મહેમાની ક્યેં રાખવી બે દિવસમાં તો એ પાછો ફરશે. એ ઉપરથી અને હું મહેમાનની રાહ જોતો બેઠો. સવાઆઠે ગળજી આવ્યા, અને અમે જમવાની તૈયારી કરવા માંડી. હું કંઈ એમને માટે કહું કે તૈયારી કરવા જાઉં તે પહેલાં એ મારે માટે કહે અને પૂછપાછ કરે. આખર માગથી ન રહેવાયું અને મેં કહ્યું કે, 'આપ તો અમાના મહેમાન છો' માલગત જ રાજગોપાલાચારી, 'કંઈ વાત છે? તમે સાડા આઠે આવવાના હતા, અને ક્યાંક વહેલા આવી ગયા. મહેમાન તો તમે જ છો. મને સવારે જ યશવંતભાઈએ તમારે માટે શું શું જોઈશે વગેરેની મમજાણ આપી દીધી છે હું તો અહીં જ જમું છું અને ગ્ડું છું. મહેમાન તો તમે છો?' આખર મેં કહ્યું કે મને યશવંતે જતાં આ પ્રમાણે કહ્યું હતું. ત્યારે એમણે હમીને કહ્યું કે, 'જરાબર છે, એવું નામ જ યશવંત પડ્યા! જાનેને યજ્ઞ માન તરીકે તૈયાર રાખ્યા, કે બેમાથી એક તો કામ આવે. ચાલો જમો.'

અને પંડોશ અમે એના સ્વભાવ વિશે ધધર ઉધગડી અનેક વાતો છેડી.

સર હેનરી હોલિન્ડ એક વખતના આખનાં પ્રખ્યાત ડોક્ટર, કવેટામાં ગંદે, પંદરેક વસ્ત્ર પહેવાં મારી આજો ગગડી ત્યારે કોઈકે

મને એનું નામ આપ્યું હતું. તેઓ એકાએક દિલ્હી જવાના છે એના ખચર મને મળતા જ મેં યશવતને એની લાજ કાઢવા લખ્યું મારી આખની દફતીકત એને ખચર એટને એણે માહિતી મેળવી તાર કયોં એપોઇન્ટમેન્ટ પણ લીધી હતી દિલ્હી પહોંચતા જ સનારથી એ મને લઇને નીકળ્યા સર હેનરી વોઇસરોયના મહેમાન, અને એ વખતે વેવન વોઇસરોય મધે મીલિટરી નામ્સ, એમાથી રસ્તો કતરનાનો વેનવને પણ આખનો વ્યાધિ અને ડોક્ટર એની ખાનગી ટ્રોમ્પટલમા યશવતલાઇ પહોંચ્યા. કાઇને ટેલિફોન કર્યા, કાઇને ત્યા ખચર કાઢી, ત્રણ કલાક મોટરમા રખડી વેવન આખ તપાસડાવે ત્યા જ ડોક્ટર સામે મને ખડો કરી દીધો ત્યારે દિલ્હીનું વોઇસરોયનું ધાણું એને શું ? અને એમા લક્ષ્મ, પછી પહેરગીર અને પાસ-મારો ખાદીનો કફનીયા પોસાક જતા વેવન ની બે ત્યા ખડો કરી દીધો, અને વેવન જોડે મારી આખની વ્યાધિ નિશે દીધે રાખ્યું અનમત, વેવને તગત જ મારી ખચર પૂજી અને સ્વરે એલ ઇન્ડિયા રેડિયોમા છું જાણુતા તો ખૂશ થઇ ગયો અને ડોક્ટરનો મેળાપ કમળી દીધો આ બધું પતી ગયા પછી હું બહાર નીકળ્યો ત્યા યશવત મહાર લગાર મારે ગાડીમા બેસના એણે 'હા શ' મોલી કહ્યું, 'અન્ડરવન કાઇને માટે આપ્તુ ન રખડુ - ગખડયો જ નથી પણ આખનું નામ પડે છે અને હું નરવસ થઇ જાઉં છું એને આકાશ પાતાળ એક કરી ડોક્ટરનો પત્તો મેળવ્યો જાણે છે ? ત્રણ દિવસમા ત્રીસ ટેલિફોન ફોનનાં દર્શો ! આમ તો લિખારીને ન આપુ, પણ આવગો દેખુ કે ગળગળો થઇ જાઉં છું અને કમ્પુ મધ આપી દઉં છું. આખના વ્યાધિને માટે હું કાઇને નાટે પણ જે મને ને કરી છૂડું અને એમા તમે . '

એ આગળ શું જોને ? મારી આખમાથી ટપોટપ પાણી પડવા માડ્યું હતું મને ખ્યાન જ નહિ કે એણે આવડી જહેમત ઉઠાવી દર્શો ! પછી પણ બહુ મળ્યા લાગેનો એ દેસ્ત ! દિવમા દિવસોજ ભરેનો એ દેસ્ત ! કાવકા હારથી ઉભગતો એ દેસ્ત ! મારાથી એક પળે નાનો, ચા થો ગયો આજે ફીટી મારી આખમાથી ડમક ડમક આમુ પડે છે

યશવંત પંડ્યા

જય તિ દલાલ

પહેલી વાર હું એમને મળેનો, એક અત્પણ્ણી દસ્તાલખિતના
લેખ ઉવરાતફર લેખે કૉલેજમા કેડે દ્વિતી આગળા ચીધેલી 'પેનો
યશવંત પંડ્યા લેખો લમે છે' એમના અનેકવિધ કલમનામની
ત્યારે કશી ખબર નહિ પણ વર્ગ આગળ ઝીલા રાખીને લેખની
માગણી કહેલી કશી આગખાણ નહિ એવે એમને પણ આમ
સીધી રીતે લેખની માગણી કરવાનાજો જરા ધૂણતાભરો લાગ્યો

‘લખેલું તો કય કય રહે છે?’

“તો લખાય ત્યારે”

અને નિકોરિયા જાગની સામેના એમના સંસ્કારી ગિતાના
આપે મને જિભો રાખીને એ પોતે અદર ગયા અને એ પ્રવિતા લઈ
આવ્યા ‘જીવનના મૃદુ હાસ્ય સખી એ પલપલતા અમકાર’ એ
ધગમા લઈ જાન એવું એ વખતે કહ્યું જ નહિ તેણે

પણ ખીજ વાર તો તેઓ મને શોધતા આ વા ગુજરાત કોને
જમા ૧૯૨૬ના જન્યુઆરીમા અમે ‘શક્તિ હૃદય લગ્નવ્યુ અને
એમા કરિનું પાત્ર માગથી સારું ભગવાઈ ગયું ખીજે જ નિસે
યશવંત મને જોળતા આવી પહોંચ્યા

‘ક્રાએન્ડુલેશન્સ દનાન તમે મારે લા ન આવો?’

ક્રાએન્ડના ડી મહમરિયા અને મારા કુટુંબ વચ્ચે અને ક્રાએન્ડના
અનુભવે ‘મીનિય’ ને આનું મને કહેવાપણું કેમ થયું હશે તેની
પટેલીવાર તો સમજ જ ન પડી

‘હું એક નાટક લખું છું તે તમારી સાથે નામનું છે’

અને અમે એમને ઘેર મળ્યા લાઈ મહીપત પણ હાજર ‘જરા
ખાનગી’ ના છૂગા છૂગા પ્રવેશ થોડા લખેના ખાકીના લખવાના
વિચારેલા યશવંતને વાગે કે એમા જે પ્રનાદ જોઈએ તે આવતો
નહોતો સગયવનને અગ્રણ્ય ખ્યાન ખરો સારું એવું વાચેલું.
પણ લખેનું ક્યારે? ભગવાઈ એવી ઈચ્છા પણ ખરી એ ઈચ્છા
માર પાકવી હોય તો તમાનું નર્ચન ખીકા વું પડે એ પ્રતીતિ થઈ

ચૂંકેરી અને આ નામતમા હું કરો ઉપયોગી ચર્ચ પડીશ એવી આશા બધાયેલી દરેક પ્રવેશ આમ આત્મપર્યાપ્ત બને, પણ સળંગ સૂત્રમા પરાનાવાની જાણે ના પાડે જે કહેવાનું હતું તે તૈયાર પણ કહેતા ન શકે, વસનસો રહ્યા કરે એવી દશા નાનાલાલ, મુનશી, ખટુભાઈ અને 'આરબિક' જેમ નાટક લખવાની નામરજી લજવનાર હોશે લજવે અને જોનારને અણગમો ન થાય એવું કશું જોઈએ પડે છે ઉપડે એટલે શું ? પડે છે પડે એટલે શું ?

અનમત, આજે પણ આ વાત જેટલી સ્પષ્ટ હોવી જોઈએ એટલી નથી એટલે ત્યારે અમને-યશવતને કે મને-સમજાઈ ગઈ એમ નહિ જ કહી શકાય પણ કરી અસ્પષ્ટ ઝખના તો હતી અને આવી ઈર્ષ્યાએ અમને બનેને ઘણા નજીક લાવી મૂક્યા

મધ્યમજોને અતે 'જરા ખાનગી' ના પ્રવેશ પૂરા થયા વધુ અને વધુ મળના હળનાનું થયું પ્રવેશો લખાય ત્યારે વચાય લખતા પહેલાં એની ચર્ચા થાય ગાડીધેરી અલકમલકની પાર વિનાની વાતો થાય 'જગજીવનરામ પાઠક' અને ગોળમટોળ શર્મા' અને એવા અનેક મહાન લેખકોનું પંજેરું નીકળે 'હું' નો પણ પરિચય થાય 'સાહિત્ય' ના એટલે કે મટુભાઈ કાટાનાળાના, યશવત ખાસ લાડકા દોનાળી અકમા હપાયેલા 'જરા ખાનગી' ના સુન્દર ઑફિસિન્ટસ ઉપર સફેદ પૂઠું પણ ડાપેલું, એવા આવે યશવત એની રીત મુજબ મિત્રોમા નૃતનર્યાભિનન્દનની લહાણી કરે

અને જે વાત સાચે આવી 'વીણા' નો અક કાઢવાનો યશવત સ પાદ્ય ઇન્ડિયા આર્ટસના ગુજરાત કૉલેજના વર્ગની પાછલી પાટલીઓ પર અમારું કામ ઘણું બધું વધી પડ્યું બેઝાઓને યશવત એમની આગવી રીતે જ કાગળ લખે એમના એના જ જવાબ આવે 'કવિના પચકાના ગાન, સજો ઓ લોક રૂઢ મસ્તાન' અને મસ્તાન થાને નાનો કુત્તા હોઈએ ટર્મિનન આવી. ઉત્તર રામચંદ્રિત લણુનાનું પ્રો કાગળે ઘણું સરમ શીખવે પણ બનેના મનમા સંસ્કૃત નાટક માટે થોડો અણગમો એમણે પ્રશ્ન પૂછેલો 'પતા કારથાન એટલે શું ?' મે જવાબ લખ્યો " જ્યાં ધન રેપાય તે

જગા " રમ પૂરી થઈ ત્યારે પ્રો. કાંગ્રેએ બોલાવીને કહેલું : "તમને નથી આવડતું એમ ન કહેતા. હું જાણું છું કે તમે જાણો છો. " અને યશવંતને પૂછે : " દત્તાત્રે આવું કેમ લખ્યું ? " યશવંત એમ સમજેલા કે કોરો પંપર આપના બધા બોલાવ્યા હશે !

પાટલી પર હવે 'વીણા' ની ગેલીઓ તપાસવાનું ચાલે, અને એ જ અરસામાં કોલેજના સ્થાપના દિન નિમિત્તે નાટક ભજવવાનું આવ્યું. અમારા સહુનો આગ્રહ તો અમને ગમે તે નાટક ભજવવાનો. મુરબ્બીઓને અમને ગમતા નાટકમાં, નાટક કરતા એટલે વિશેષ લાગે. હજુ કોલેજની બહેનોને કોલેજના વિદ્યાર્થીઓ સાથે નાટકમાં ગીતારીયે તો કશી અલવલ ન આવે, અને, જે પણ કામ થવાનું હોય એ તો હાલની સંમતિથી જ થઈ શકે એવી અડકલ સૂઝેલી નહિ. આને પણ અમે અમને ગમતાં નાટક ભજવવા દેવાની દલીલ બનાવેલી. બહુ રપટપણે 'જરા ખાનગી' ભજવવાનો મેં આગ્રહ રાખેલો. મુરબ્બીઓ (જેમાં થોડા સદગતો પણ છે) એટલા જ મદ્દમ. જયોજી હોયમા તડાતડી થયેલી. અમારી વાત ન સંભળાઈ એટલું નહિ, પણ ધીરે ધીરે તો એ મારી વાત જની ગઈ. ખીજાઓએ આગ્રહ હળવે રહીને પાછો ખેચી લીધેને એટલે પ્રો. વેલિંકરે ક્યાંકથી " શાહજહાન " કહ્યું. અને પાત્રોના નામ બોલતા જાય અને મારા સામું જોતા જાય. હું ના કહેતો જઈ. મારા, શાહજહાન, ઔરંગઝેમ...અને મારી ધીરજ ન રહી Below my dignity to play' એમ કહીને હું તો નીકળી ગયો. જે મિત્રોના અભિનયન અને ચારની વફાદારી...

પણ એવું તો બહુ અણધાર્યું પરિણામ આવ્યું. પ્રિસિમિનરીની આગલી સાંજ. કોલેજની આ તડાતડી ખજી આવીને હું ચોપડીમાં મન પરોવવાનું કરું ત્યાં તો યશવંતનો ઘાટો સંભળાયો ઉઘાસ અને ચિંતાતુર લાગ્યા : " મને બોલાવ્યો કહે મેં જ તમને ચઢાવ્યા છે. જો તમે નાટકમાં નહિ જતરો તો મને ફોર્મ નહિ મળે " ને સદગત મુરબ્બીએ આમ કહ્યું હોય તો એમ જ બને : "પણ એમાં દીવા શું ચાવે છે ? એવું જ હશે તો હું જતરીશ. " ચાલ પોતે

યશવંત ગયા. બીજે દિવસે પ્રિલિમિનરીનો પ્રશ્નપત્ર આપતાં પ્રેડેસરે મને કહ્યું “So you act!” Dignity શબ્દ કેવો ધા કરી ગયો હતો. (અને આ ‘ધા કરવો’ એ યશવંતનો લાડકો શબ્દ હતો)

આ દરમિયાન યશવંતની અત્યંત કાતિલ શૃલના અનુભવ થયેલા કદાચ સુરુચિપૂર્ણ ન લાગે તોય એ નોંધવો જોવો લાગ્યો એટલે નોંધુ છું. અમારી સાથે જ ઈન્ટરના વર્ગમાં એક મુગ્ધબોલી યોગ્ય તપાસ કરી ત્યારે લાગેલું કે યશવંતનું સિનિયર હોવાનું અભિમાન તો આમના આગળ રહે એમ જ નહોતું. જે વર્ગે દુ ઈસ્ટમાં એ જ વર્ગે એ ઈસ્ટ ઈસ્ટમાં. સાધારણ રીતે અમે વર્ગમાં પાઠશી પાઠશીએ બેઠીયે અને કોઈ અમને રજાડે નહિ પણ આ મુગ્ધબોલીને ન જાગે કેમ પણ અમારી સાથે જ આપીને બેસવાનો શોયો છૂટે. ‘બધા જ સારું એવું બૂંકુ બોલીયે. આ મુગ્ધબોલીની આ નબળાઈ બોલવા મથે તો ય એમનાથી બોલાય નહિ એટલે અમને ડારવા કહે: “તમારા જેવડા તો મારે legal છોકરાં છે અને illegal તો જુદાં” તત્ત યશવંત જવાન દીધો: “આ બે Variety બેળસેળ તો નથી થઈને?”

.....અમદાવાદમાં યુવકસંઘ સ્થપાગેતો. એતું જાંધારણ ધડવાનું કામ ચાલે. જાણે વિદ્યાપીઠ વિરુદ્ધ યુગ્તરાત કાલેજ એવી દશા લાગે એક સલામા તો લગભગ હાથોહાથની મારામારી થવી જ પાડી રહેલી. સલા મુલતવી રહી. ફરી મળી. અને પહેલી જ કક્ષમ સામે યશવંતનો વિરોધ: “સરથાનું નામ અમદાવાદ યુવકસંઘ રહેશે” “આ સામે શું વિરોધ હોઈ શકે?” “વિરોધ નાહ એક સચના છે. શ્રી અમદાવાદ યુવકસંઘ કહો.” “તમે બધા શ્રીની હિમાયત કરો છો?” “હા, પછીથી ધી ધી જાય તે પહેલા શ્રી લખી લેવો સારો...”

આજે આ લખતાં એ અત્યંત ઉપમાભર્યા અને સુકુમાર દિલના મિત્રની યાદ આવે છે અને ધણું સાબરે છે પણ...એક સાથે બે ગળા ઝીપડે છે, વીતેલા સમયની અને જતા રહેલા ફેસ્તની ★

મુ. યશવંતભાઈ અમારા કુટુંબના સ્વજન સમા રનેહી. છેક ૧૯૨૮-૨૯ની સાલ જેટલાં ઊંચ એ મૈત્રીનાં મૂળ-પથુ હું તો તેમનો પ્રથમ પરાક્ષ પરિચય સુઢાં પામી ૧૯૪૮માં.

એ વરસે મારા પિતા, શ્રીમતી વિજ્યાલક્ષ્મી પંડિતને, તેમણે પસંદ કરેલું ઝવેરાત પહેંચાડવા દિહી જતા હતા. મેં બાળમુલક કુતૂહલથી તેમને પૂછ્યું :

‘શાહી મહેમાન થવાની ખુબ મળ પડશે ખરું લાઈ?’

જવાબ મળ્યો, ‘હા શાહી મહેમાન જ થવાનો છું’, પણ તે નેદરુ કુટુંબમાં નહિ. તેમનાં મોટા ખાતામાં મારા જેવા અલગારી માણસને કાવે નહિ. હું તો દિલાવર દિલના ફિલીના યજમાન, મારા જૂના મિત્ર લાઇ યશવંત પંડ્યાને ત્યાં ઉતરવાનો છું. ફિલીમાં તો મારે ખીજે ક્યાંય જવાય જ નહિ.’

દિલાવર દિલના યજમાન! આ યશવંતભાઈ સાથે મારી પહેલી પહેચાન.

૧૯૫૦માં ‘અંથાગાર’ પ્રવર્તક પુસ્તકાલય શરૂ કર્યું ત્યારે તેમનું નાટક ‘અ. સૌ. કુમારિકા’ વાંચવા મળ્યું. મુખ્ય બની ગઈ એ વાંચીને અને એવી તો તાલાવેલી લાગી કે કાર્પસ સલા વગેરે પુસ્તકાલયો-માંથી તેમનાં અગ્રાધ્ય પુસ્તકો મેળવીને વાંચી ગઈ ત્યારે જ જ’પ વળ્યો. છેલ્લે છેલ્લે આપણા કવિઓ વિશેની તેમની લેખમાળા ‘અખંડ આનંદ’માં વાંચી.

૧૯૫૪માં અવેતન રંગશૂભિમાં રસ લેતી યદ્ય ત્યારે ફરી એક વખત, એક વિદ્યાર્થીનીની હેસિયતથી તેમનાં નાટકોનો અભ્યાસ કર્યો. શી સુંદર, છટાદાર, અને તખ્તા ઉપરથી બોલીએ તો શ્રોતાએને આળે પાણુ ચમકાવી દે અને બેઘડી વિચાર કરતા કરી મૂકે એવી ચમત્કૃતિ તેમના સંવાદોમાં ભરી છે તેમણે!! અને તે પણ આજથી ત્રીસ વરસ પહેલાં, જ્યારે અવેતન રંગશૂભિનું કોઈ સ્થાન નહોતું.

હું તો આબી જ બની ગઇ. કંઈક વિલાપ ગઇ, ને ખૂબ નિરાશ થઇ ગઇ - માણસની કપના ખોટી ઠરે ત્યારે થાય તેમ.

ચોડીનારે અંદરથી યથવંતભાઈ આવ્યા લાક્ષણિક રીતે મેં મલકાવી સૌના સમાચાર પૂછ્યા મારો પરિચય પૂછ્યો. ખૂબ આત્મીયતાથી પહેલી જ મુલાકાતે વાતો ગઇ.

તેમને જોઇને વળા હું મનોમન મલકાઇ. કેટલા ઠરેલ અને હાવકા હતા તેઓ! અને તેમના પિતાશ્રીના તો તેઓ નાનાભાઈ હોય એટલા મોટા લાગતા હતા. અતે તો મેં કંઈપણ હતા તેવા જ નીકળ્યા ને ? આ મારું અને તેમનું પ્રથમ પ્રત્યક્ષ મિલન

ધંધર આપે છે ત્યારે હજાર હાથે આપે છે ત્યાં ઠરવામા પાછું વાળીને જોતો નથી. મહાકાળ જ્યારે છીનવી લે છે ત્યારે ગમે તેને, ગમે ત્યારે ઉઠાવી જાય છે એ એ નિર્ધય થવામા પાછું વાળીને ક્યા જુઓ છે ? એ વખતે કોને ખબર કે આ અમારી છેલ્લી જ મુલાકાત હતી ?

ત્યારપછી જુલાઈ ૧૯૫૫માં 'ત્રંચાગાર' માસિક શરૂ કર્યું. આશીર્વાદ યાચના યોગ્ય વઢીયોની યાદીમા ઉમળકાબેર યથવંતભાઈનું નામ અંતરમા ઉછળ્યું. તેમને ૫૫ સાથે પ્રથમ અંક મોકલ્યો માફગીને મિઠાનેથી પણ તરત જ વળતી ટપાવે પ્રત્યુત્તર આવ્યો.

૧૧૭૩, કૃષ્ણનગર

ભાવનગર, ૨૧-૧૧-૫૫

મિ પ્રિય ભાનુ,

તારો તા. ૧૯મીનો કાગળ મળ્યો ખૂબ આનંદ થયો અને સાથોસાથ શ્રી રસિકભાઈનું શુભ સ્મરણ થયું.

'ત્રંચાગાર'નો પહેલો અંક પણ મળ્યો. તે સંભારીને મોકલ્યો એ ખાતર આભાર માનું છું. તારી પ્રવૃત્તિને ફાલતી અને આકાર લેતી જોઇ ખરેખર આનંદ પામું છું માગ આભારનંદ તો છે જ, પણ જે નિષ્ઠાથી તે આ પ્રવૃત્તિ ઉપાડી છે એને, તારું માસિક ચાલે ત્યાંથી વળગી રહેવાનું ધંધર તને ખજ આપે એવી મારી શુભેચ્છાઓ છે, એવા મારા આશીર્વાદ છે

આપણે મુખ્યમાં રવિભાઈને ત્યાં મળ્યા હતા ને યાદ દશે જ મારી તબિયત હવે ઘણી સુધારા પર છે. દ્વિવાળી સુધીમા સાવ સારું થઈ જવું જોઈએ. હજી સ્વસ્થતાથી જાતે લખી શકતો નથી એટલે આ પત્ર મુ. બાળુભાઈ પાસે લખાવ્યો છે તને સતોષકારક ઉત્તર આપી શકતો નથી અને હાલ તુરત 'અંથાગાર'ને સક્રિય રીતે મારા લખાણોથી સહકાર આપી શકું તેમ નથી તેનો મને વસવસો છે; પણ મારી લાંચારી છે. હું તો અત્યારે અપંગ જેવો પથારીમાં પડ્યો છું બહેન! માટે માફ કરજે.

હું આહીં જ રહેવાનો છું એ ખબર તો મહીપતભાઈએ તને આપ્યા જ દશે. ઉપરના સરનામે ધર લીધું છે રને. રસિકભાઈને વંદન,
સ્નેહાધીન,

યશવંતભાઈના આશીર્વાદ

નીચે સહી પોતે જ કરી છે કેવો ઉમળકાભર્યો આશીર્વાદ! પથારીમાં પડ્યા પડ્યા પણ મને સક્રિય સાથ આપવાની કેવી શુભેચ્છા! 'તારું' માસિક ચાપે ત્યાંસુધી નિષ્ઠાને વળગી રહેવાનું ઇશ્વર તને બળ આપે.' એમ લખી, 'બેકેતર છે કે માસિક બંધ કરજે, પણ નિષ્ઠા જાળવજે' એ વાત કેવી સ્પષ્ટ અને સહજ રીતે સમજાવી છે તેમણે!

આવી શુભેચ્છાઓ અને આશિર્વાદો આપણને જાગૃત રાખવામાં, સંનિષ્ઠ બનાવવામાં કેવો મહત્વનો ભાગ ભજવે છે? નમળાઈની પૌઠામાં એ જાગૃત મન તરત જ પડકાર કરે છે કે 'અહીં, આ બધા આશીર્વાદોનો તો કંઈક વિચાર કર! શું એ બધી શુભેચ્છાઓને લજવવી છે તારે?'

યશવંતભાઈ તો ગયા. દ્વિવાળી સુધીમા તો સાવ સારું થઈ જશે એવો વિશ્વાસ આપ્યો હતો જતા ગયા મૂકતા ગયા શુભેચ્છાઓ અને આશીર્વાદોની સૌરભનો વારમો. એવા સુભગ સૌરભથી જ તો નિંદગીના ગૌરવનો ગુલશન મહેકતો રહે છે ને?

શ્રી અનન્ત પરમાનન્દ દક્ક
ગાદબાજી

આવે છે

(મુખગ્યસ)

અસહ્યકથી મહામંત્ર પરિમત્ર આજ આવે છે,
સહ અંજન કરીને નેત્ર સ્વામત્ર આજ આવે છે,
ધરીને નૂરથી ભરૂંમૂર કુંદલ આજ આવે છે,
મુરખીમાં ભરી મદિરા છલોછલ આજ આવે છે,

અનર્જસ ઉપગી પ્રતિમા નિરંયત્ર આજ આવે છે.

અટાનો મરુછો બાંગી હલ હેડી રહ્યો શાને ?
નખાડે છું હલથે સર્વને તેડી રહ્યો શાને ?
પૂભરી પુષ્પ છું ઉઘાનનાં પેડી રહ્યો શાને ?
દધને મંદિરે અભિષેક છું રેડી રહ્યો શાને ?

સ્વયં અભિષેક લેવા એ કરોન્નયત્ર આજ આવે છે.

બહો સૌ નિરનિરાળા પંથ ઉપર સંધરી લેએ,
અને સ્વામતળી તૈયારી થયે કરવી કરી લેએ,
ન લયે હાથથી દિશ, સૌ પ્રયત્નો આચરી લેએ,
તમારાં દીન ને ઇમાન ઉંઘાં સંધરી લેએ,

હું દવવા દિશ અને ઇમાન નિશ્ચલ આજ આવે છે

બસા એા રાજ રાખી હોડીને નૈધ.ર થઈ બગે,
સજેછું સૂત્ર તોડી વિપ્ર તું ખુદ તાર થઈ બગે,
નહને અરિમતા એા જ્ઞાની છું લાચાર થઈ બગે,
અખંડિત લાસ્યને એવા છું એકાકાર થઈ બગે,

નયનમાં અંજિયા પ્રજાતું દાજસ આજ આવે છે.

અને શાહબાઝ, તારું હૃદયન તું બંધ રાખી દે,
બદ્ધ બેધું હવે તારાં નયન તું બંધ રાખી દે,
બદ્ધતી કાઠિજા તારું કૃજન તું બંધ રાખી દે,
અરે ભુલભુલ, હવે તારું રૂદન છું બંધ રાખી દે,

મુરખીતું પરમ સુગીત-સુસુત્ર આજ આવે છે.

અ. અનંત દકકર સાથેનો પરિચય તો માત્ર પાંચ જ વરસનો, પણ એટલા ટૂંકા ગાળામાં પણ એમના સ્વભાવની સૌંદર્ય અને મનની મધુરપદ્મરી મહેકની અનુભૂતિ સારા પ્રમાણમાં થઈ

વયમાં અમારાથી નાના હોવાને કારણે મને અને મારી ઉમરનાને તેઓ 'મુરખી' તરીકે સંબોધતા. "ભાવનગર સમાચાર"ના છાપખાનામાં અવારનવાર મળવાનું થતું ત્યારે મને આ મુરખીવટ મુઝવતી, પણ અનંતને તો નાના રહેવામાં જ આનંદ આવતો. એકાદ વખત તો મેં પૂછેલું પણ ખરું કે, "તમારી કલ્પનાને તો 'ગગન પણ ટૂંક પડે છે' નાનું જણાય છે, ત્યારે તમે નાના શાના?" જવાબ માત્ર શ્મિતભર્યા મૌનમાં જ સમાઈ જતો.

૧૯૫૦માં ભાવનગરમાં 'કલમ મંડળ'ની સ્થાપના થઈ સારથી, દર શનિવારની તેમ જ ખાસ એટલે કે શનિવાર સિવાયની મિજલસોમાં તેઓની હાજરી ઘણે ભાગે તો હોય જ. મિતભાષી એટલા કે આખથી વાત થયે ત્યારે શ્મિત પૂરતા જ હોઈ દલાવે. 'કાવ્ય-સભા' અને 'કલમ મંડળ'ને એક બીજાથી અલગ તારવી શકાય તેમ છે જ નહિ, છતાં 'કાવ્યસભા'ની દર માસની પડેલી તારીખે રાત્રીની બેઠકમાં અમારે ઘણે ભાગે તો માથે જ જરા આવવાનું હોય... ત્યારે ત્યાં દોર પ્રમાણે નીચે કાવ્યકૃતિઓ તેમના શુભંદ, મુરીલા, મસ્ત કંઠમાંથી ગળાઈને બહાર પડતી, તે જ તેઓની ગીત-સંગીતવાણી સાંભળવા મળતી એ સ્વરગુંજનમાં કાવ્યનો દિવ્ય પ્રેમ અગર બેખ સદા દેખાતો.

૧૯૫૨માં પૂ. કાકાત્રી કૃષ્ણલાલ મોહનલાલ ઝવેરી, 'કલમ મંડળ'ના આમંત્રણે ભાવનગર પધારેલા તેમની સાથે શ્રી જ્યોતીન્દ્ર દેવે પણ અગત આમંત્રણે આવેલા એ સમયે ભાષ્ય અનંતે એક ફારમી ગઝલ તે પ્રસંગને માટે જ ખાસ રચેલી. તેના તરબુમાં સાથે સમજતી સંભળાવી ત્યારે ફરસીના તબક્કા દી બે ઝવેરી અને શ્રી. જ્યોતીન્દ્રભાઈ બંનેએ 'શાહ્યાઝ'ને અભિનંદન આપેલા.

તે સમયને અનુરૂપ એક રેડિયો નાટિકા પણ રજૂ થયેલી. જેમાં ભારતને ચરણે નવ અમરો - ચિરંજીવીઓની સંવાદાત્મક 'કાલ્પનિક પરિષદ' મળેલી. તેના પાત્રોની સંવાદ સમગ્રવટમાં અમે અનંત પાસે થોડી મૂલ્યનાઓ ને સુધારાવધારા મેળવવા પ્રયત્ન કરેલો. એ મારેનો તેનો સાહિત્યિક અધિકાર પણ હતો. પણ તેમણે તો ખૂબ નમનાપૂર્વક, "એમાં હું શું સૂચવી શકું?" એટલું જ કહ્યું. એ નવ અમરપાત્રો લખાયાં - લગવાયાં ત્યારે કોઈ કલ્પના જ શેની હોય કે, - આ - અનંત પોતે જ કાલ્પદેહે અમરપાત્ર રૂપે અબોલ રહી, અમારી વચ્ચેથી અચાનક ઉડી જશે? પણ અત્યારે તો એ 'શાહબાઝ' ખરેખર ઉડી જ ગયો!

તેમનાં એક એકથી ચડીઆતાં, ઉત્તરોત્તર ઉન્નત કલ્પનામા વિહરતાં અનેક ગીતો, ગઝલો, પારણાં કે હાસરસં, જાગ્રતિ કે સ્વપ્નાં અને વન-ઉપવનોનાં કોકિલના મીઠા કલરવ તો મનમાં અક્ષિત ધઈ ગયા છે. ઉપજાત મહત્ત્વાકાંક્ષાનું પારદર્શક સ્વરૂપ દર્શાવતું તેમનું સચોટ, મીઠું અને કટાક્ષમય કાવ્યગીત 'મહત્ત્વાકાંક્ષા' તેમના ઉચ્ચ કવિત્વની આપણને ઝાંખી કરાવે છે. તેમનું એવું જ બીજું કાવ્ય 'હાલરકું' પણ ઇતિહાસની ઠડીમદ્દ માકળી સમું ઉત્તમ કાવ્ય છે. જેમા મમ્મટો અને સન્ધ્યાસીઓ, ભકતો અને બૂપાળો, નરસિંહ-મીઠાં અને અંગીની રાણી, પ્રતાપ અને શિવાજી એ સૌને સાંકળી લખેને પ્રાચીનથી અર્વાચીન સુધીનું યુગધર્ષન અને ઇતિહાસધર્ષન એમાં કવિએ આપણને તવરૂપથી રીતે કરાવ્યું છે.

અંતમા 'શાહબાઝ'ની પાખોનાં પ્રત્યેક પીંછામાં ગીત અને ગઝલો ગુંજતી અને ગાજતી એવું ઉડુપન અનંત નાદ સંલગાવતું. તેની પાખોનો વિખાર અનંત આકાશના આવરણરૂપ હતો, એટલે જ 'અ.વ. ગગન'ની શોધમાં તે ઝડી ગયો ... પણ તેની પાખોના મૂલ્યવાન પીંછા તો અડી જ ખંખેરતો ગયો. એ પ્રત્યેક પીંછું કલ્પનાના આભમાં વિહાર કરતું, ધુમરીઓ લેતું અનંતની શોધમાં ઉડી રહ્યું છે.

(અનુસંધાન ૧૧૨ મે પાને)

મૃત્યુની એક વિશેષતા છે; એ કાષ્ઠપણુ વ્યક્તિની કારકિર્દીના પ્રત્યેક ઉગ્મળા અંશને ઝગમગાવી દે. કાષ્ઠપણુ વ્યક્તિના અવસાનના સમાચાર આપણા સ્મૃતિજલમાં એવું આદોલન જગાવે છે, જેનાં વર્તુલો અસીમ ક્ષિતિજની ચે પાર આસ્થા જમ શકે એવાં વિશાળ મનનાં જાય છે.

—પરંતુ સમયની ચે વિશેષતા છે. એ સ્મૃતિજલને એવી સ્વસ્થતા બક્ષી શકે છે કે તેની ચિર સપાટી પરથી છેક તળિયા સુધી આપણે પારસ્પરિક નજર ફેંકી શકીએ છીએ.

અનુભાષી હક્કરના અવસાન પછી સળંગેલાં આદોલનો આજે હવે જ્યારે સ્થિર થયા છે ત્યારે વધુ સ્વસ્થપણે એ વ્યક્તિત્વની ફેર-મને હું માણી શકું છું—પિછાણી શકું છું.

સદ્ગુણ, સંનિષ્ઠ અને સૌજન્યમૂર્તિ અનુભાષીનું જીવન એક મૂક સાધના સમાન હતું. જીવનના જે જે ક્ષેત્રમાં તેમણે પ્રવેશ કર્યો હતો, એ જગ્યા જ ક્ષેત્રોને તેમની અદ્વય જાળવવી પડી હતી. તત્ત્વજ્ઞાન એ તેમનો પ્રિય વિષય હતો; આ વિશેષ તેમનું વાચન પણ ધણું મમ્મદ હતું; જ્યોતિષ વિજ્ઞાન તેમનો પ્રિય વ્યાસંગ હતો. તેને વ્યસાયમા પલટયો હોત તો કદાચ તેઓ ધણા શ્રીમંત બની શક્યા હોત. આ અંગેની લલચામણી ઓફરોનો ઉત્તર અનુભાષીએ હમેશાં એટલો જ આધો હતો કે, “વિદ્યાદાન દ્વારા આજીવિકા મળી રહે છે એ ધણું છે. વિદ્યાનું વેચાણ કરવા નથી નીકળ્યું.” અને શિક્ષકમાંથી શ્રીમંત બનવાની અલભ્ય તક તેમણે જવા દીધી હતી.

આ અન્યવહારુ જેવા વાગતા વર્તન પાછળ રહેલું મહત્ત્વ સહેજ સ્વસ્થતાથી વિચાર કરીએ તો તરત જ સાંપડ્યા વગર રહેતું નથી. તેમની મંજિલ ધણી શુભ-દ હતી. તેમણે જે લક્ષ્યને નજરમાં રાખીને આમોની આ મુદ્દર આરંભી હતી એ ધણું મહાન અને પવિત્ર હતું. જીવનના વિવિધ ક્ષેત્રમાંની તેમની સિદ્ધિઓને તેઓ એ મંજિલ પર પહોંચવાનું સાધન માત્ર માનતા હતા. એટલે જ તેમણે કવિ તરીકે

ખ્યાતિ પામનાનો હક હતો છતાં એ મારે વિશેષ પ્રયાસો ન કર્યા કવિતા ત્યારે જ લખી, જ્યારે કોઈ કલ્પના તેમના હૃદયમાંથી શબ્દોનો આકાર પામવા માટે બેચેન બની જતી! આ જ કારણ હતું કે પત્રકારના ક્ષેત્રે તેઓ ઘણું કરી શકે એમ હતા છતાં ભાવનગર જેવા નાનકડા કેન્દ્રમાં એક શિક્ષકના ન્યવસાયમાં તેમણે સતોષ મानी શ્રીધો.

તેમની કારકિર્દીના અનેવિધ ક્ષેત્રમાંથી મારો સૌથી નિકટનો પગિયથ તેમની કવિતા સાથેનો હતો—અને હું એ વિશે જ અહીં થોડું લખીશ કારણ કે હું મારું છું કે તેમની સાધનાના આખરી ધ્યેયની આખી પથ તેમની કવિતામાંથી જ સાપડી શકે છે.

તેમને સસ્કૃત પર પણ સારો એવો કાણુ હતો પરંતુ તેમણે શ્રેષ્ઠ સર્જન કારણી જોડામાં જ થયું છે સુશીનાદત્તી ધેરી જાયા તેમના પર હતી અને આથી જ તેમની કવિતા એક મહાન વિષયને નાણુક રીતે છેડી શકતી બની છે.

સારી દુનિયા પર ખિનાવું

હું સવારે નવમલા

ગનભર સન્નિધનું

એક જ સ્વપન આપો મને

એક ખૂન જ નાણુક કલ્પના અહીં અનેખી રજૂઆત પામે છે કવિ 'રાતભર માન્નિધ' પણ નથી અખતા-માત્ર અખે છે એ માન્નિધનું સ્વપન—અને જો આટલું પણ પામી શકાય તો કવિને શ્રદ્ધા છે કે સમગ્ર સૃષ્ટિ પર વસતનો વૈભવ વર્ષાવી શકે એટલી સમૃદ્ધ તાઝગી તેમની કવિતામાં આવી શકે.

એ જ કવિતામાં એક આવી જ ખૂનસુરત અને સદાવ્યતાપૂર્ણ કલ્પના છે કવિ હૃદયને કહે છે કે માત્ર મારી કવિતામાં તારા સુધી પહોંચી શકે એટલી તીવ્રતા પેદા થાય તો પછી સમગ્ર વિશ્વના દુખનો જોજ પણ સહન કરવા હું તૈયાર છું કારણ કે એ પછી હું મારા આ જોજ માટે તને ફરીમાદ કરી શકીશ આ પદ્ધિઓ લખવા

માટે કોઇ પણ કવિ ગૌરવ ધરાવી શકે.

બોગ આખા વિશ્વના

દુઃખનો ઉદ્ધાવું એકલો,

આપને ફરિયાદ કરવા

જો કવન આપો મને.

અનુભાષી કવિતા આમ રહસ્યમયતાને ઉકેલવાનો પ્રયામ કરે છે-પરંતુ એ પોતે તો સરળ અને ચોટદાર જ રહે છે. એટલે કે સાચા અર્થમાં રહસ્યમય કવિતા તેઓ લખી શક્યા છે, સુંદર અને સદગ્ધ ભાવપ્રતીકો દ્વારા તેઓ લાગણીને વ્યક્ત કરે છે, અને ચોડા જ શબ્દોમાં વિશાળ અર્થસૃષ્ટિને સમાવી દે છે.

તેમનું કવિ તરીકેનું ઉપનામ પણ એક અર્થસભર ઉપનામ છે. તે છે, “શાહબાઝ” શાહબાઝ એટલે ગરુડ. ગરુડના જેવી કાષ્ઠનાની પરવાઝ અનુભાષી પાસે હતી માત્ર તેમણે કદીયે આવી સિદ્ધિઓની કદી પરથી કીર્તિનો રાજમાર્ગ દર્શાવવાની અપેક્ષા રાખી ન હતી. અને એથી જ તેમણે પોતાની કવિતા પ્રવૃત્તિને વધુ સુન્યવસ્થિત ગીતે વિકસાવવાની કાશિય ન કરી. જો એ વિકસી હોત તો ક્યાં જઇને અટકી હોત તેની ઝાંખી આપી શકે એવી એક કવિતામાની પાંચ પંક્તિ આપણે જોઇએ.

ગગનમાં ફૂજતા કે

કિન્નરોના માજ પૂછે છે,

સમાધિમાં રહેલા

યોગીની પરવાઝ પૂછે છે,

સદા ધૂધવી રહેલો

સાગરે આવાઝ પૂછે છે,

મદેલા આલ પર પડેલી

કોઇ ‘શાહબાઝ’ પૂછે છે,

‘કે આ આસ્માન છે કે

કાષ્ઠની પાલવકિનારી છે?’

પ્રકૃતિની અપાર વિશાળતાને એક નાજુક ભાવપ્રતીક દ્વારા કવિ વર્ણવે છે. એ વિશાળતાનો પાર તો પરલોકના એ કિન્નરો પણ નથી પામી શક્યા જેઓ ગગનમાં પોતાનાં સાગનો ઝંકાર ફેલાવતા ધૂમતા રહે છે; એ અપાર વિશાળતાનો તાગ લેવા તો સમાધિગ્ય યોગીનો આદર્શ પણ અનોખી પરવાઝ (ઉડ્ડયન) આરભતો હોય છે, પણ તેને મેં એની સીમા નથી જડતી. ક્ષિતિજોની દેખીતી સીમાઓને દૂર-સૂર સુધી વિસ્તરતી જેના સાગરના તરંગોમાંથી ઉઠતા નાદો માટે પણ એ રહસ્ય અગ્નિવૃંદ જ રહ્યું છે. આના રહસ્યને પામવા માટે તો કવિ ગરુડની પરવાઝથી વાળી-મદયા આલના રંગીન સીમા-ડાઓ સુધી જઈ પહોંચે છે અને આ બધા રહસ્યનો નિચોડ પામી લે છે.

‘અહીં’ આસ્માન છે કે

કોઈની પાલવ કિનારી છે ?’

ના, આ આકાશ તો નથી; પ્રકૃતિ દેવીના લહેગતા પાલવની કાર માત્ર છે. નરી આંખે તો શું પણ અટલા ઉડ્ડયન પછી પણ માત્ર પાલવની કાર જ આપણે જોઈ શક્યા છીએ. (સંધ્યા અને મુનીઓ જેનો પાર ન પામી શક્યા તે રહસ્ય એક કવિની કંપનાએ પિછાણી લીધું. આવી વિશાળ કંપના કવિએ માત્ર પાલવ જ પંક્તિમાં ફેટકી ખૂબી માથે સમાવી છે ?

કવિતા ઉપગત પણ અનુભાષાએ નવલિંગ, નિગધ, નાટિકા વગેરે વિવિધ ક્ષેત્રોનું ખેડાણ કર્યું છે, પરંતુ તેમાંનું મોટા ભાગનું તો જ્યારે કોઈને જરૂર પડી ત્યારે જ રચાયેલું છે. આવી ઘણીખરી કૃતિઓ તો તેમના વડીલ બંધુ શ્રી. રામુ દક્કર પ્રથમ જ્યારે ‘મોજ મજલ’ ચત્રાવતા હતા ત્યારે અને હાલમાં તેમના તત્ત્વપદ હેતુ આવતા ‘નવજનન’ માં પ્રસિદ્ધ થઈ ચૂકી છે.

આજે જ્યારે અનુભાષ આપણી વચ્ચે નથી ત્યારે મને તેમની મિલ્લિઓ કૃત્તાં મેં વધુ તો એ મંજિલો યાદ અગ્યા કરે છે કે જે તેઓ વધુ જીવ્યા હોત તો સર કરી શકત ! એ કંપનાઓ યાદ આવે છે, જેને માત્ર તેવાજ જીવતી કરી શકે તેમ હતા.

આને તેઓ નથી, પણ તેઓ હમેશા માનતા કે મૃત્યુ એ કંઈ જીવનનો પૂર્ણવિરામ નથી, અને જન્મ એ જીવનનો આરંભ નથી જીવન એ જન્મથી પણ અનાદી અને મૃત્યુથી પણ અનન્ત એવી વસ્તુ છે એટલે તો તેમણે મૃત્યુને ‘કણ્થતર’ ના પ્રતીકથી સંબોધ્યું હતું. દેહ પૂરતી તો મૃત્યુની અનિવાર્યતા તેઓ ભણતા જ હતા તેમણે જ વધ્યું છે.

કિન્મતમા લખી એક

મુલાકાત છે રહી

‘શાહબાઝ’ કણ્થતરનું

ન્યા નિશાન થઈ જશે.

જીવનની એક મુલાકાત હજી બાકી છે, ન્યા ગરુડ એક કણ્થતરનું નિશાન બની જશે.

મોત રૂપી કણ્થતર માત્ર ‘શાહબાઝ’ ના દેહને નિશાન બનાવી શક્યું છે શાહબાઝનો આત્મા તો આને પણ એ રહસ્યમય આકાશી ઊંડાણોની પરવાઝ વીંઝતો હશે અને પ્રકૃતિના અગોચર રહસ્યના એક પછી એક ભેદ ઉકેલતા ઉકેલતા ગુંજતો હશે.

અહીં અકાશ છે કે

કોઈની પાવવકિનારી છે !’

ચિ પ્રિય ભાનુ,

‘અચાર’ના વિશેષા મારે ભાઈ અનંત વિશે એક લેખ વખી મોકલવાની તારી માગણી આજે એક મહિનાથી વખી છે તે દર્શાવેલી સમય મર્યાદા પણ પીતી ગઈ છે. જો જ લખી શકાય નથી માયી લખાય? આ મમ મારે મારે કેવળ કેવળ છે તેનો અનાજ તને શી રીતે આપુ? ભાઈ અનંતના આકાળ અવસાન નિમિત્તની શોશલિસ્ટોના દુરાવે અને આસ્વાસન આપતા રેતીઓના પત્રોના પણ પૂર્ણ જવાબ નથી લખી શક્યો આ મારી માનસિક ગિચ્છિત છે, ત્યાં એને વિગેના સરમરણોને ઉદ્ધવાવી લેખ તો શી રીતે તૈયાર કરી શકું?

આજે જનન્યુઆરીની પહેલી તારીખ છે અનંતની નિધનને આજે બરાબર મે માસ પૂરા થયા તો ૩૧મી ઓક્ટોબર ને સરદ દુષ્ણિમાની એ મધ્યગત હતી જ્યારે અનંત એ અનંત નિદ્રામાં પોડી ગયો - પાઠો ગાથો જ નહિ એ શાન્ત સ્વપ્નમાંથી કાઢી જાય છે?

તો ૩૦મી ઓક્ટોબર - સ્વિમ્મની સવારે, ભાવનગર ચિયોસોફીકલ લોજની વાર્ષિક બેઠક હતી નવા વરસના હોદ્દાદાર અને સમિતિના સભ્યોના ચૂટણી થવાની હતી આ સભામાં અનંતે હાજરી આપી કમિટીમાં રહીને કામ કરવાનું તેણે સ્વીકાર્યું હતું સભા પૂરી થયે અમે ઘર તરફ ચાલ્યા એ સમયે મહાકાળની છતનાની કોને ખગર હતી? ત્યારે કોઈ દેવદૂતે આવીને મારા કાનમાં કહ્યું હોત કે માત્ર અડતાનીસ માત્રમા જ આ તારા ભાઈનું શરીર તારે ચિતા પર પોદાડીને રાખ કરી નાખવું પડશે તો હું એ માનત ખરો? અને છતાંયે એ એક હકીકત છે

રસ્તે ચાલતા, ‘હરજીવનભાઈને જરા મળતો આવું’ એમ કહી એ મારાથી વુઠો પડી પાછો વળી ગયો શ્રી હરજીવનભાઈ મહેતા, ભાવનગર ચિયોસોફીકલ લોજના પ્રમુખ અને એક હિંદુ અભ્યાસી ચિયોસોફીકલ છે તેમની સાથે અનંતને શુ વાત થઈ એ તો તેમણે

મને પછીથી કહેલું પણ તાજેતરમાં પોતે જોયેલા એક સ્વપ્નની વાત એમને કહેવાની હતી એ સ્વપ્નમાં ભાષા અનંતને ૨૫ પૃથ્વીમતી એની બેસન્ટના દર્શન થયેલા તેઓ પોતાના રકાઉટના પોળાકમાં હતા માથે રકાઉટનો ફેટો પહેરેલો હતો શ્રીમતી બેસન્ટ ચિયેમોફીકલ સોસાયટીના બૂતપૂર્વ પ્રમુખ, મદ્રાસ દીક્ષિત અને અમારા સૌના આધ્યાત્મિક ગુરુ એમણે ભાષા અનંતની આગળી પકડીને પોતાની તમ્બ જાણે ખેંચી લીધો, અને એ પછી આસપાસ ઉગેલી નાગરવેદના પાન ફરમાઈ ગયા. એવા પ્રકારે એ સ્વપ્ન હતું. એ પછી અનંતે હરજનનભાઈને કહેલું કે હવે આગળથી કોઈ તરફ મને રાગ-દ્વેષ નથી હું સૌને ક્ષમા આપું છું અને સૌની ક્ષમા ચાહું છું ખીજાં ઘણી વાતો કરી. હરજનનભાઈને અને એનો આ શરીરમાં એ છેલ્લો મેળાપ હતો - જાણે વિદાયવેળાની માફ માફી હોય નહિ ?

જ્યોતિર્મયું એનું જ્ઞાન બહુ મોટું હતું એ તો તને ખબર છે. ૧૯૫૪ના નવેમ્બરની ૧૭મી તારીખથી શરૂ થતું એનું વરસ પોતાને માટે સારું નહોતું એની એને આગાહી હતી. ગર્ભ દિવાળીની આસપાસ ૧૭મી નવેમ્બર આવે લાંસુધી એ તદ્દન સલામત નહોતો એવી તેની અંતગતી માન્યતા હતી. આના અનુસંધાનમાં એની બધી જ યોજનાઓ 'દિવાળી પછી શરૂ કરવા માટે ધમકેલી હતી. પણ છેલ્લાં છ સાત માસથી પિત્તાશયની પથરીનો તેનો રોગ તદ્દન શાત હતો એટલે અમને તો હવે એ દર્દ સાથે જ શમી ગયું છે એવી ખાત્રી હતી. અને અમે કોઈ, કંઈ પણ પ્રકારની અનિષ્ટ કૃપના તો થોડી જ કરનાના હતા ?

તા. ૩૧મીની મધરાતે, સમુભાઈ એમના વિલેપારલાના રહેઠાણમાં એકાએક અકળાઈને, ઝબકીને જાગી ગયા. શિયાળા જેવી ઠંડી હવા હતી છતાં પંખો ચાલુ કરવા જેટલો ઉકળાટ એમણે અનુભવ્યો. વાતાવરણ જ જાણે બેચેન બની ગયું એવી અંતુર્ભૂતિ એમને ચર્મ મધરાત પછી ત્રણ વાગે એમના ટેલીફોન ઉપર ટૂંક કોલ આવે છે જેની સૂચના થઈ, અને પછીની દમ મિનિટમાં એને આ આકરા

આપણા દુ ખમા દુ ખી થનાગ સંખ્યામધ મિત્રો, ગંગનો અને રોડીઓ અહી છે, જેમને અનતની ખોટ એક ગંગની ખોટ જેમ સાહે છે. એટલું સાત્વન ધણુ મૂલ્યવાન છે આપી એ જખમને રૂઝ નહિ વળે શાળામા એમની ખૂશી ખાલી ભાળી વિમાસણ કરતા સાથીઓ અને વિદ્યાર્થીઓ - વિદ્યાર્થીનીઓને એમની ખોટ સાલશે કાવ્યમંથા, કવચ મંડળ અને મુશ્કાવગઓમા એમના પ્રતિભા-શાળી વ્યક્તિત્વ, યુવદ અગજ અને ઉન્નત ગર્જનાની ખોટ સાવશે

“આ ગગન દૂકું પડે, ખીચુ ગગન આપો મને”

એમ જાનાર ‘શાહખાઝ’ને ચરદ પૂનમની ગઢવાળી મધરાતે ઇઝરાઇલ અનેક વિશાળ ગગનોમા ઉઠાવી ગયો અને એનો આશી-યાનો વીંખી નાખ્યો એનું શુ ખયાન કરું ?

મને લાગે છે કે એનું ખયાન ન કરું.

સમય જતા ધા રૂઝાથ એ એક પ્રચલિત સાંત્વન વાક્ય છે. ધા રૂઝાથ એટલે એને જૂલી શકાય ભાષ અનંતને જૂલી જતા શીખવું અને ધા રૂઝરવો. એને નહિ જૂલી શકાય એ ધા ભણે હમેશા તાજે રહે. એ વેદના સહી લેશું.

કૃષ્ણનગર

ભાવનગર, ૧-૧-૧૯૫૬

લિ. શુભેચ્છક,

કપિલના આશીર્વાદ

[અનુસંધાન પાના ૧૦૩ થી]

નશ્વર દેહને લઇને ‘શાહખાઝ’ ઉડી ગયો. કાવ્યદેહે અમર થઈ ગયો. ત્યારે જ તે એની તર-ધ્યાનની કવિનામા એ કહે છે કે :-

“તમારા શ્વાસથી ધ્વજાંડનાં તરવો રચાયા છે,
તમારા નૂના નભમંડળે પ્રતિબિંબ છાયાં છે,
અણુનાં સ્પંદનોમાં સંસ્તવન ઘેરાં ગવાયાં છે,
ધરત ને સ્વર્ગ, દેવો, માનવો સૌ મૂલ્યવાળાં છે,
-તમારી મૂર્તિમાં ધ્વજાંડના બેદો સમાયા છે.”

ગયા માસમાં આજ ઈન્ડિયા રેડિયો મારફત બે સાહિત્યિક કાર્ય-ક્રમો રજૂ થયા. વડોદરાથી કવિ સંમેલન અને મુંબઈથી મુશાયરો.

આ બંને કાર્યક્રમોમાં જાહેર પ્રજાના નાણાની સારી એવી રકમ ખરચાઈ હતી, અને નભોવાણીના હળવે શ્રોતાજનોએ આ કાર્યક્રમને સમયનો ભોગ આપીને સાંભળ્યો હતો.

કવિ સંમેલન માટે એક સભ્ય કવિ-વાચક મિત્રે અમને બે લીટી જ લખી છે, જે ઘણી મૂલ્યક હોવાથી અત્રે ઉતારી છે: 'કવિ સંમેલનનો કાર્યક્રમ ખૂબ રસપૂર્વક સાંભળવા બેઠો, પણ ક્યારે ઉંઘ આવી ગઈ તેની ખબર ન પડી.'

શ્રી. અવિનાશ વ્યાસ, શ્રી મુળજીલાલ, શ્રી વેણીલાલ પુરોહિત, શ્રી. નન્દકુમાર પાઠક, શ્રી. કરસનદાસ માણેક અને શ્રી. ચન્દ્રવદન મહેતા સિવાય સૌની રજૂઆત સાવ રીકી લાગી. *કવિને પોતાના કાવ્યો વિવરણ કરીને સમજાવવા પડે એ શોભારૂપ ન લાગ્યું. ઉપરાંત કેટલાક કવિઓ હવે પોતાના કાવ્યો ગાવાનો અભિપ્રાય બંધ કરે તો વધુ કીક થશે એમ પણ કહેવું જ પડે.

મુશાયરામાં શ્રી. બેંગલ દેસાઈ, શ્રી. અમીન આઝાદ, શ્રી. પેસ્ત-નજી કાપડીયા અને શ્રી. મધુકર રાંદેરિયાની રજૂઆત સારી હતી. બધારે શ્રી. નીતુ મહુમદાર અને શ્રી. જરકત વિરાણીની ગઝલો, શાયરની ખુમારી, વિચારની સમૃદ્ધિ, અલંકારના ઔચિત્ય અને ભાષાની પ્રોઢીથી સભર હતી એટલું જ નહિ પણ બંનેની રજૂઆત કરવાની ઢબ પણ અભિનન્દન માગી લે એટલી મસ્ત અને અભિરામ હતી.

કોઈનો નામનિર્દેશ કર્યા સિવાય જ કહીશું કે કેટલાક જાણીતા શાયરો જાણે વેઠ ઉતારતા હોય એવું વાતાવરણ પેદા કરી ગયા. 'લીલા'ની કંટાળાજનક વાતો હવે તો શ્રી. જ્યોતીન્દ્રલાલએ પ્રમુખ-સ્થાનેથી કહ્યું તેમ પ્રલાપ જેવી જ લાગે છે, અને જે શાયરના હિચ્ચારો પણ કંટાળા હેતુ તેમને બોલાવવાનો દુરાગ્રહ શા માટે?

ટૂંકમાં મુશાયરો એટલો તો કંટાળાજનક હતો કે હંમેશના રંગીન

પ્રમુખ શ્રી. જયોતીન્દ્ર દવેને પણ એ ક્ષેત્રે આવરી લીધા.

મને કાર્યક્રમોમાં મમત્રપણે જોતા રજૂઆતનું ધોરણ સાવ જ સામાન્ય હતું. આવા શ્રાવ્ય કાર્યક્રમોમાં રજૂઆત જ મૂખ્ય વસ્તુ ગણાય-ગણાવી જોઈએ સફળ અને કાર્યગ્રિય રજૂઆત તો પૂર્વ તૈયારી-રિયાઝ-માગી છે. એમા વેદ ઉતારવાની ભાવનાને સ્થાન ન જ હોય. આ દોષમા નબોરાણીના સચાવકોની જવાબદારી પણ ઓછી ન જ ગણાય. અન્ય કાર્યક્રમો માટે 'અવાજ પરીક્ષા' નો આગ્રહ મેરવામા આવે છે તો અહીં શા માટે નાહ? કાવ્યો પણ પડેલાથી માગવામા આવે છે અને કાંઈ પણ ગુજરાતી સામાયિક આપે છે તેના કરતા પુસ્તકાન્નુ ધોરણ પણ ઓછું જ છે તો અત્રકટ કૃતિઓ માટે આગ્રહ કેમ નથી સેરાતો? જો સિધ્ધહસ્ત કવિઓ પાસે કંઈ નવું ન હોય તો નવોદિતો માટે તેમણે હવે મેદાન ખાલી કરવું જોઈએ. શ્રોતાઓ માટે જ યોગ્યતા આ કાર્યક્રમો સખંધી આમ જનતાને-આમશ્રોતાગણને આટલું કહેવા-પૂછવાનો તો જરૂર અધિકાર છે. શ્રી. કરસનદાસ માણેકે 'મને છેડશો ના' એ એકનું એક કાવ્ય કવિસંમેલન અને મુશાવરામાં રજૂ કર્યું, અને આખું કુટુંબ સાથે ખેસાને સાંભળતું હોય એના કાર્યક્રમમા શ્રી. રાજેન્દ્ર શાહના, 'નિતંબને ઘોળા' જેવા શબ્દપ્રયોગવાળા કાવ્યને રજૂ કરવાની મજૂરી મળે એ બંને વાતો આશ્ચર્ય અને ખેદ ઉપજાવે તેવી છે.

અમને આશા છે કે આગ્રહ પાડીશો રેડિયોના જાગ્રન અને સંનિષ્ઠ સંચાલકો, સાહિત્યરસિક શ્રોતાઓનો આ અવાજ, આ ફરિયાદ વાંચશે અને વિચારશે.

સદ્ગુણ સારસ્વતોત્તે
અમારી લાવલરી અંગલિ

સી. ભોગીલાલની કં.

મારબલ, ટાઇટલ અને સેનીટરી પેપરના વેપારી

ફીઝર્વ બેન્ક પાછળ : કોટ : મુંબઈ-૧.

ફોન-૨૪૮૫૨

સર્વોત્કૃષ્ટ
દુધ
બ્રશ

સુદર
દાંત માટે

પ્લાસ્ટિક કેટેનરમાં પણ મળે છે.

ગાજીગાજી

ચન્દ્રવદન મહેતા

(હપ્તો છઠો)

શામળ ભટ્ટની બનીશ પુતળાની વાતોની ચોપડી જેમ હાથે ચઢતી તેમ 'શુભ્રુમ્મ ઈની કુટુબજી' પણ અવારનવાર હાથે આવતી, અને તે અમે વાચતા સર્ગસ્તીયદ્રનો ચોથો ભાગ માગતા તે મોટા મામાજી તરત કેકેના કે નાહકનો વખત બગાડે નહિ, તમને એમા કંઈ સમજ પડવાની નથી એવા ટાણવા વાચશે નહિ આવી મનાયતી એટલે એ જાડો ચોથો ગમે સ્વાધી રોધી સાધી અમે ઉઘવા વતા જ એમ સર્ગસ્તીયદ્રનું સરળ વાચન થવાને મદદે શરૂઆતમા દુધે દુધે વાચવાનું થયું ચદ્રકાન્ત, મરસ્તીયદ્ર, કુસુમ અને કુમુદ નજરે તરવરના અમારી સામે જરા દૂગની એક હવેલીમા એક હંસાનર બાધ નેના, એને અમે ગુમાન ગેઠાણી મ્હેતા નાગરકળિયામા રહેતા છતાં કોઈ કુસુમ જેવી છોકરી નજરે ચઢતી નહિ એનો સદા અસતોષ રહેતો હા, અચળમતી દૂરી એક કુસુમની હિમગની નાન મ્હી, નમણી, નાણુક મરેદાર અગવાળી, રહેકથી ચાલતી છોકરી હતી પણ કુસુમની જીવિના ચમમરા એનામા નહોતા દેખાતા એને કુસુમનું, કંપનાસૃષ્ટિમા એક રોમાચક પાત્ર ખુ ધર્મ ગયું હતું, અને એ જાતે, પોતાને હાથે રસેઈ કરના મ્હી પડતી હતી એ ઈન્મો કાળજમા કોતરાઈ રહેતો ચોથો ભાગ ફક્ત કુસુમના વર્ણનો અને એના મવાદો પૂરતો જ વારવર વાચે રાખતા

એવામા રોશન પામેની નાનશાળામા મરસ્તીયદ્રનો ખેવ પાચો ૧૯૧૩-૧૪ની સાન હશે, બરાબર યાદ નથી પણ ખેલ એના ધણા જતા અને અમે પણ દોડ્યા સર્ગસ્તીયદ્ર કેવો હશે ? ચદ્રકાન્ત શુ બોનશે ? અને એ બધું તો કીક પણ અમારી કુસુમ સજીવન થકને આપશે એ વિચારે અમે ઉત્સુક હતા, ધેના હતા

અનધિકારી અંતે જમાલનો ગગ જોયો, ગમ્યો દીધા છોડી પિનામાતા ની મજન મરસ્તીયદ્રે હાથમા પુતક ગમ્પીને ગાંધ

મનમા કંઈ જરાજર બેડી નહિ પણ જ્યારે એ સુતો છે ત્યાં કુમુદ આવે છે અને : “ શીતળ ચંદ્ર જેવું વદન કાન્તિમાન ”નું ગીત ગવાયું, ધીમે ધીમે કુમુદે પોતાના મનોભાવ વ્યક્ત કરવા માંડ્યા. જાણે હમણાં જઈ બેઠું એવા હિમજકા આવે છે, બોલું કંઈ બોલું ત્યાં તો જીલ દરખા છે, એ ગીનની લીટીઓ રણકવા માડી ત્યાં ગજગતી હવા જામી ગઈ અને નાટકની મોહિનીમાં કસાવા માંડ્યા. પણ અમે તો ‘ધેલી મારી કુસુમ’ને જોવા તલસતાં હતા. આખરે એ પ્રવેશ પણ આવ્યો. સુંદરગિરિ હિપરના કન્યાધારીઓના દૃષ્યમાં અમને રસ નહોતો.

કુસુમ એટલે કુસુમ - એનો અને કાકીનો ગીત સંવાદ જામ્યો. અજબ રંગ જામ્યો છે, વન્સમેર પર વન્સમેર. ગીત સારું, ‘પરણીને પરવશ થઈ રહેવું’ અને સામે કાકી પરણવા માટે આયત્ન કરે છે. સાંમસામી ટોળટપ્પાની, ચર્ચાચાતુરીની અમક જામે છે - લાંબુ છે ગીત, તોયે પ્રેક્ષકો સાંભળી સાંભળી ધરાતા નથી એવું એ ગીત, એવી એ કુસુમ, અમને ગમી ગઈ. અલિનય નખરાળો નહિ, કાવકો છતાં સૌને ગમી જાય એવો હતો.

એ જ અરસામા અમારા સંબંધમા એક કુટુંબ પરામાં રહેતું. પરુ એટલે મુંબઈમાં સંબર્ સાંતાકુઝ, વિલેપારલા વગેરે. સુરતમાં મહિધરપરા, સલામતપુરા, દરિપુરા વગેરે મૂળ શહેરથી જરા આધે ખરું પૂછો તો મુખ્ય લાગોળથી જરા આધે, એટલે શહેર બહાર કોટની નજીક યા બહાર, એ પર્ગ ગણાતાં. એ કુટુંબમા બે છોકરીઓ પરણવા લાયકની થઈ હતી એમાં મોટીનું નામ કુમુદ અને નાનીનું નામ કુસુમ. એ જમાનો જ સરસ્વતીચંદ્રના પાત્રોનો. સરસ્વતીચંદ્ર નામ જરા મોટું, માથા પર ભારે પાઘડીનું લાગતું દશે કે કેમ, તે એવું નામ કોઈ પાડતું નહિ, પણ કુમુદ-કુસુમ તો ધણે ઘેર પારણે ઝુવતી થઈ ગઈ હતી.

સાહિત્યના વાચન તરફ સુગાળવા વૃત્તિ રાખનારાઓ પણ ધરમા નામ સાહિત્યમાંથી લાવવા પ્રેરના હતા. દેલવાડાકરની નીલમ અને માણેક નામની છ સાન ભાગમાં એક ખૂબ જ લોકપ્રિય થઈ ગયેલી

પણ દુઃસ્થની નવલકથામાના નીલમ અને માલોક નામો પણ નવા પરોલા વરવહુઓ પોતાની ખાનગી યાદીમા મથાગે લખેલા રાખતા એ જ પ્રમાણે વીસ કે ત્રીસ આશ્રિતિમા ચોટે ચક્રને વેચાતી અને ધણુને મોટે થઇ ગયેની નિર્ભાગી નિર્મળા નામની કવિતા - 'કંકુ નથી મમ રમ્તના છાંટા પડ્યા અન્યોએ માની નિર્મળાનું પણ કીંકરી પ્રમાણુમા ધરગથ્થુ નામ થતુ જતુ હતુ' પરંતુ નિર્મળા મિચારી પોતાને ધારેને ઢેમણે પરણી ન શકી અને અવાધિક્યમા કસાઇ ગઈ એને અભાગી એથી એ નામ પ્રાપ્તે કીક જેવી ધૂણા પણ દેનાવા માડી હતી

અમાગ કુમુદગૌરી અને કુસુમગૌરીમા એ સગ્ગર ગોવર્ધનગમે એના ન હતા રૂપ તો હતુ મોટા થતા જમાનો સુધરતા થોડી બહા ની ટાપગીએ સુધરે તો સુધરે એવુ હતું અને સુન્દતામા જન જની પુત્રને હકાવી દે એવુ વર્તન હતુ છતાં એમના માખાપ જાગે સરસ્વતીચંદ્ર વાચીને સમાજ ઉપર ભારેનો ઉપકાર કરી દીધો હોય એવો રૂઆન ગખતા જ્યાં જતાં ત્યાં ગમે તે પ્રસંગ હોય તોને સ અતીથદ્રની વાત કાઢતા નવલકથાની શૈલીની ચર્ચા કરતા અને તરત જમે તો અમારી કુમુદ અને કુસુમના નામ એમાના પાત્રો ઉપરથી ગખ્યા છે એમ દુનાવતા છાતી પુનાવતા

ન્યાતનુ સાજનુ મળતુ - સાજનુ એને પચ-પચ જે જન જના અમરબંધીને ન્યાત મદાર ખૂંટી શકે નહીં કરી શકે જમણનારનો વાગો નમ્કી મરી શકે, લલલલાનો તોર તોળશે ઉતરાવી શકે એ સાજો એટલે જમ્યા પગી મળે એને સાજનુ, અથવા તો અસલ પહેતુ માજે મળ્યુ હશે એને એવુ નમ પડ્યુ હશે શાંતિની કુળદેવી માતાના મહિમા ન્યાત પોલિયાઓ પાછડી પિઠોડી પટેરી મળે, અને ચોપડો ગળે, એમા દરાવ એકઠા કરે એમા એક વયો વૃદ્ધ પણ ઘોળી પુણી જેની ચામડીના એથી જ કાચ એવુ નામ પડ્યુ હશે, એમા નમ્ખા, ભારેના હિસ્તા અસલી હાદમાદ રાખ નારા ધોળિયામા એક અતિ પકાયેની વ્યકિત હતા મિળજ દોઢ ખાડીના નો શુ પણ લનખના નમાખના છતર નમાનર વે એવો

અને મિત્રમંત્રી ચાલ કરના વધારે કાતિલ ચાલે ચાલનારી, મર્યાના અરકમાં ધૂંટેલી એની જીભ જો વિકરી છે તો સ્વયં શિવ ભગવાન જ એનો ગંગા પ્રપાત અટકાવી શકે.

આમ જુઓ તો પાકા ભગત, સવાર સાંજ રોજ દર્શને જાય, જરા મોડા પડે તોયે મુખ્યાજી-મુખી આચાર્યજી દરે-ની દેન નથી કે દેરો પાડે. ધોળિયાકાકા આવતા દેખાય કે આવવામા છે એવી ખમર પડી કે દેરો અટકે-દર્શન ચાલુ રહે ભારેના ભગત શ્રદ્ધા કદાચ સાચી ઠંડા ત્યારે કંઈકનું ફેડી દે, ઉદ્ધત્યા તો ભવભલાનું વાદી નાખે, પણ એ બધામા ઇશારો-આશરો જીલનો. પેત્રી કુમુદ-કુસુમની જોડી એની આખે ચડી નહોતી, નહિ તો એને જોતા જ એ વળી કાંઈ નામચીન નામ જોખી પાડત. પરંતુ એમના પિતાજી એક દિવસ ભટકાયા અને એમણે હમેશ જેમ પોતાની દીકરીઓનાં નામાભિધાન ધિશે પારાયણ ચલાવ્યું ધોળિયાકાકાને એમાં કંઈ બહુ ગતાગમ પડી નહિ, પરંતુ પેલા રાજદળહાદુર ગયા પછી અમારા મોટા મામાજીને એણે પૂછ્યું કે. “પેલો શું લવારી કરી ગયો.” ત્યારે મોટા મામાજીએ તેને સરસ્વતીચંદ્રનો ટૂંક સાર સમંજાવવા માંડ્યો. ટૂંકમાં ટૂંકી રીતે આખી વાત મામાજીએ કહી તે ધોળિયાકાકાના મગજમાં બરાબર ઉતરી ગઈ. એમનું ને જ દિવસે આખા સરસ્વતીચંદ્રનું વાંચન કે અવણ પૂરું થયું. હવે થોડા દિવસમાં થયું એમ કે ન્યાતનું પંચ મળ્યું અને ત્યાં ધોળિયાકાકા ઉશ્કેરાયલા અને ત્યાંથી ઉડી ચાલ્યા કપ પીવા તેઓ અમારે ત્યાં આવ્યા. ત્યાં પેલા કુમુદ-કુસુમના પિતા પાછા ભટકાયા. આમ તો બધું બરાબર ચાલત, ચાલ્યું જ, પણ એમનો સ્વભાવ ન રહ્યો તે પાછી કુમુદ-કુસુમની વાત કાઢી અને એના ગુણગાન કરવા મંડી પડ્યા. એમાં એને લાયક બે વર શોધવાનો પણ ઇશારો કર્યો એટલે તરત ધોળિયાકાકાનું સરસ્વતીચંદ્ર વિશેનું જ્ઞાન અસાધારણ રીતે તસ્વરી આવ્યું : “અરે, તમારી દીકરીઓ તો કુમુદ, કુસુમ જેવી ખરું ને ર એટલે અરધી ચિંતા તો ટળી જ ગઈ. તમારે તો હવે એને બદલે સરસ્વતીચંદ્ર એક જ વર શોધવો રહ્યો, કારણ કે કુમુદ અને કુસુમ તો એકને જ પરણી હતી.”

તે નિમિત્તી કુમુ-સુમના પિતાજીની જોમડી જોતી બધ થા
ગઈ જોળિયામને મામાડ વાગવા મગસતીયદનો નાનું જોવા
જવા મહેતા, પણ એ જણી માને સેતા જુગમામા આવે તો મટ
કે “એક પ્રણીની મે વહુ ડોન એમા જણી નાટક સેનો જોવાનો
ડોન? એ તો ધણે ઠેમણે હોય છે નાનું જોવા હોય તો સુની
દ્રોપદીનો, કે એક વહુના પત્ન વરોને કેવા ડેમણે ગળે છે તે
જોવાની મન પડે, એ જ મનુ નાનું કહેવાય”

~ ~ ~

(ચાલુ)

નવુ અને જનોણુ મશિનરીમાં માસિક

“જયવારાહી”

આગ્રવની પહાડી તારીખે પ્રગટ થને
ધાર્મિક જીવનને સ્પર્શતા અને ચર્ચા, વિવેચનો અને
જીવનદર્શી સાહિત્ય, સિદ્ધિ ન જોમની કવમે પીગસામેલુ
વાચવા મગમે રૂપે ગમે પણ જનોણુ વર્ષમા એક દગદાર
માસ અક બેટ આજે જ આપનુ લવાજમ મોકની
આપો ની પી થતો નહિ

નાર્ષિક લવાજમ રૂ ૬ : પરદેશ ગી. ૧૫

પુસ્તકાલયો જાહેર સંસ્થાઓ, માર્ચની છેતી તારીખ મુધી
પ્રથમથી લવાજમ મો લશે તો રૂ ૫ પાછળથી રૂ ૫૦

લખો : “જયવારાહી” ગ્રંથાલય મુ વારાહી દરખાસ

પો. વ હા; સામરુડલા થઈને (સૌરાષ્ટ્ર)

આ

પ્રતીક સૂચવે છે

★ અવતન

★ આકર્ષક

★ ઉમદા

★ મોલક

★ દહાડિ

છતાં

★ કિંશાયત કાપડનું

ઉત્પાદન

અમારી વિશિષ્ટ બનાવટો

‘પરમસુખ ધોતિયાં, ‘લેક્ષમ્યુટી’ મલ્લમલ

‘ઝોતી’ વાંચલ

અમારું આધુનિક આકર્ષણ

‘ફ્લોઈક પ્રીન્ટ્સ’

ખરીદવાના સ્થળો :

૧. વરલી ડી ડી. ચાલ : બસ ટર્મીનસ પામે

વરલી : મુખર્ષ-૧૩

૨. ૧૩૪/૩૮ કૉલેજ ક્રોસ લેન,

સ્વદેશી મારકેટ પાછળ : મુખર્ષ-૨

ધી. સેન્યુરી સ્પી. એન્ડ મેન્યુ. કું. લિ.

ઇન્ડસ્ટ્રી. હાઉસ : ચર્ચગેટ રેકલેમેશન : મુખર્ષ-૧

મેનેજિંગ એજન્ટ્સ : ખીરલા પ્રવર્સ લિ.

અલભ્ય તક

લલિતકળાઓના વિકાસમાં રસ લઇ, આપણી સાંસ્કારિક પ્રવૃત્તિઓ ટકાવી રાખવાનું અને તેને સક્રિય પ્રયત્નોદ્વારા વેગ આપવાનું કામ જે આપણી કેટલીક સંજ્ઞાઓ કરી રહી છે તેમાં ઇન્ડીયન નેશનલ થિયેટરનું નામ હમેશાં મોખરે -લું છે એમ કહીએ તો અતિશયોક્તિ નહિ જ ગણાય.

નાટ્યો, નૃત્યનાટ્યો. ગગ્ગા રાસ દર્શકો, કવિ સંમેલનો, મુશાયરાઓ અને પુસ્તક પ્રકાશનો દ્વારા વિવિધ રીતે છેલ્લાં ચૌદ વરસથી આમ્ર. એન. ટી. એ આમજનતાના હૃદયમાં પોતાનું વિશિષ્ટ સ્થાન પ્રાપ્ત કરી લીધું છે.

જનતાની એ માનિતી સંસ્થા, આવતા માસમાં, તા. ૧૬મીથી તા. ૨૩મી એપ્રિલ સુધી લાગણગાદ પાચ દિવસો સુધી એક વિશિષ્ટ સાંસ્કૃતિક કાર્યક્રમ-ભારતીય લોકનૃત્ય મહોત્સવ-મુંબઈમાં એમેન' સ્ટેડી-યમ ઉપરથી રજૂ કરશે.

મુંબઈની કક્ષારસિક જનતા માટે આ એક અલભ્ય તક છે. કમચ મુંબઈની તવારિખમાં, મો નાગરિકો એક સાથે એક વિશાળ જગ્યામાં ભેગા થઈ, સગવડભરી રીતે અને સોને પરવડી શકે તેવા દરે આવે. સુન્દર કાર્યક્રમ આપણી શકે તેવા આ પહેલો જ ખાન સરકારી પ્રયાસ છે.

છેલ્લાં ત્રણ વરસ દરમિયાન દિલ્હી ખાતે પ્રતિવર્ષ, પ્રજાસત્તાક દિને ઉજવાતા લોકનૃત્યનું નિરિક્ષણ કરવા આઈ. એન. ટી. એ પોતાના પ્રતિનિધિઓને મોકલ્યા અને એ અભ્યાસ બાદ ૧૯૫૪-૫૫-૫૬ના વર્ષમાં દિલ્હી ખાતેના મહોત્સવમાં વિજય પદ્મો મેળવનાર નૃત્યમંડળીઓ અને જેમણે આ મહોત્સવમાં ભાગ લીધો નહોતો છતાં જેમણે લોકનૃત્યમાં અનેક વિધ સિદ્ધિઓ પ્રાપ્ત કરી છે એવી અનેક મંડળીઓને આ લોકનૃત્ય મહોત્સવમાં મુંબઈને આંગણે નોતરવામાં આવી છે.

જ્યદારના પ્રદેશોની ૧૪ અસલી નૃત્યમંડળીઓ સાથે ધ્યાનિક એટલી જ સંખ્યાની સંસ્થાઓ આ મહોત્સવમાં ભાગ લેશે. આમાં

રાચીના ચોરાઉ, હઝારીયાગના જરવાગા, મરાઠકિવાના છાઉ, યસ્તાગના મારીઆ, મધ્યપ્રદેશના જૈગા, તામ્બોરના અથ નુસકારો, કુમ્માકોનમના ખોમ્માલટ્ટમ, ચેન્નુના નર્તકો, હૈદરાબાદના લજાડીઝ અને બીજા ઘણા પ્રખ્યાત લોકનૃત્ય વૃદ્ધોને આમંત્રણો અપાયા છે.

ટીકીટોના ભાવ રૂ. ૧, ૨, ૩, ૫, રાજની ટીકીટના અને સીઝન ટીકીટના રૂ. ૨૦ અને રૂ. ૧૨ રાખવામા આવ્યા છે અને તા. ૧૬મી માર્ચથી નોન સ્ટેન્ડ, એમોર્ન સ્ટેડીયમ ખાતે અગર કાયલાઈ બ્રધર્સ ઓપેરાહાઉસ એ સરનામે એડવાન્સ બુકિંગ શરૂ થશે.

આ એક એવી પ્રવૃત્તિ છે કે જેને પ્રસિદ્ધિ આપવાનું હરેક પત્રકારનું કર્તવ્ય ગણાય. એ જ હિસાબે અમારા વાચકો સમક્ષ આ વિગતો અમે મૂકી છે અને તેમને બહામાનું કરીશું કે જરૂર તેઓ આવી સુંદર તકનો લાભ ઉઠાવે.

Hommage to the departed

from

KRISHNA WATCH CO. LTD.

Next to Mumbadevi Post Office,
Kalbadevi Road,
BOMBAY 2.

Director

MANIKANT J. BAXI

સૂચના-

“અથાગાર” માસિકના રેક લખાણો ગિત્રો રૂપે આ વર્ગે ખાસ ‘અથાગાર’ માટે જ તૈયાર કરામા આવે છે અને કોપી ગઈટથી રક્ષિત છે તત્રીની માગફત નેખમ્ની લેખિત પરવાનગી સિવાય તેનો હિસ્સોગ થઈ શકે નહીં.

★

૨

●

●

●

સ્વર્ગમ કોય અને અમયસ ગાય એ બંને માર્ગોને નહીં આ અકમા ‘નવા પ્રમસનો’ ‘સામગ્રી’ અને અન્ય વિભાગો લઈ શકે નથી એ માટે વાચકો અને પ્રકાશક સંસ્થાઓની અમે ક્ષમા વાચીએ છીએ.

—તત્રી

તત્રી બાબુ ઝવેરી શુક અને પ્રકાશક રસિક સુનીલાલ ઝવેરી
મુદ્રણાલય સિપિની પ્રિન્ટરી ૩૮૦ ગીરગાય રોડ મુબઈ-૨
પ્રકાશન સ્થાન જાણે, બાણુલનાથ પહેલી કોસ બન મુબઈ-૭

દર માસની પદરમી તારીખે પ્રસિદ્ધ થાય છે.

Homage to the departed

from

HAMS FURNISHING CO.

FURNISHERS & INTERIOR DECORATORS

Opp R T O OFFICE

Decorating Artist

SUVERNA KAPADIA

Telephone 41574

સૂચના-

“અથાગા” માસિકના “રેકલ” લખાણો, ચિત્રો ઇત્યાદિ વગેરે ખાસ “અથાગા” માટે જ તૈયાર કરવામાં આવે છે અને કૌપી ગદ્યરૂપી રક્ષિત છે તત્રીની માન્યતા વેખમ્ની વેખિત પરમાનગી સિવાય તેનો ઉપયોગ થઈ શકશે નહીં.

★

અગમ ક્રોચ અને અમયમ ક્રોચ એ બંને માર્ગોને નકલે આ અક્રમ ‘નવા પ્રકાશનો’ ‘સામાજિક સ્વીકાર’ અને અન્ય વિભાગો લઈ શકાયા નથી એ માટે વાચકો અને પ્રકાશક મર્યાદાઓની અમે ક્ષમા વાચીએ છીએ.

—તત્રી

તત્રી બાબુ જવેરી, મુ. અને પ્રકાશક રસિક સુનીલાલ જવેરી, મુદ્રણસ્થાન લિપિની પ્રિન્ટરી, ૩૮૦ મીરમામ રોડ, મુબઈ-૨, પ્રકાશન સ્થાન રહે, બાબુલનાથ પહેલી ક્રોસ વેન મુબઈ-૭

દર માસની પદરમી તારીએ પ્રસિદ્ધ થાય છે.

કેતન મુનશી

આ અક્ષુ' છાપકામ પૂરું થાય છે ત્યાં અચાનક, તા ૮ મી માર્ચે થયેલા શ્રી કેતન મુનશી- શ્રી નાયિકેત મુનશી-ના અકાળ અવસાનના આધાનજનક સમાચાર મળે છે

મહાકાળનું ખરખર, માનવીના પેટની જેમ રોજ ભગવ તોય ખાવીનું ખાતી જ રહે છે એમા ક્યારે કોણ ઝડપાશે એ કોઈ કબી શકતુ નથી એટલે જ મને કમને પણ મૃત્યુની અનિવાર્યતા સૌને સ્વીકારવી જ પડે છે જાતસ્ય હિ ધ્રુવો મૃત્યુ એ ગીનાવાક્ય જેટલું સત્ય છે એટલું જ શાશ્વત છે આ બધું સમજવા છતાં વિશાલ દમશા મોતના પડછાયા રૂપે ગળેયો છે એ પણ એક કડતુ સત્ય છે જ્યારે કોઈ યુવાન વ્યક્તિનું આકર્ષક સંગોગોમા મરણ થાય છે ત્યારે આમ થયું હોત તો આમ ન થાત' એ ભાવના, એ વ્યક્તિના મિત્રો, સ્નેહીઓ અને સ્વજનોના વિશાદને વધુ વિષમ મનાવી મૂકે છે, અને નિધાતાને દેવ દેવાનું ઘડીભર મન થઈ જાય છે

શ્રી કેતન મુનશીના અકાળ અવસાનની આસપાસના સંગોગો એને વધુ કુટુમ્બ મનાવી દે છે તેઓ એક ખૂબ આશ્ચર્યજનક નવલિકાકાર અને સર્વવ્ય સાહિત્યપ્રેમી હતા. અમુક સમય સુધી તેઓએ 'વેબક' 'મેવનનું' મત્રોપ પલુ સાબળ્યું હતું. હાલમા 'વ્યાપાર' પત્રના તત્રો વિભાગમા તેઓ કામ કરતા હતા. 'અધારી રાતે' પછી તેમનો ખીન્ત વાર્તા સંગ્રહ 'અપ્નનો ભંગાર' હજી ગયે વરસે જ પ્રસિદ્ધ થયા ત્યારે કાને ખમર હતી કે ખૂબ ટૂંક સમયમા, તેમના સ્નેહી અને સ્વજનો પાસે અપ્નસમા અમરણોનો ભંગાર મૂકી તેઓ આમ અચાનક નિધાય લેશે?

અમે પણ અમારા કુટુંબમા આવા યુવાન અને અકાળ મરણનો અનુભવ કરી ચુક્યા છીએ અને જાણીએ છીએ કે 'કુઃખનું' એસડ દહાડા' એ કહેવત આવા કુટુંબ અવસાન માટે સાવ ખોટી જ ઠરે છે જેમ ટ્રિસો વીતતા જશે તેમ, તેમના કુટુંબીજનોને અને તેમની યુવાન પત્નીને આ ધા વધુ કારી લાગશે તેમને આપણે કોઈ શુ આશ્વાસન આપી શકવાના છીએ? ધ્રુવર તેમને આ જખમ સહન કરવાનું બળ આપે એટલી પ્રાર્થના કરવાનું જ માત્ર આપણું તો ગરુ' છે

એ પણ આખો વીંગી એ પ્રાર્થનામા અમારા વાચકો અમને આપે.

NB—This book is issued only for one week till _____
This book should be returned within a fortnight
from the date last marked below

[illegible]